رەیدار لاشۆن

ئایدیۆلۆژیی سیاسیی هاوچەرخ

Reidar Larsson
Politiska ideologier i vår tid

Femte upplagan
Studentlitteratur, Lund.
© Reidar Larsson och Studentlitteratur 1994.

Translation to Kurdish: Asos Shafeek
First edition: Kitabi – Arzan, Stockholm, Sweden 1999
ISBN 91-88880-94-X

Second edition: Suleymani, Kurdistan 2009

ڕەیدار لاشۆن
ئایدیۆلۆژیی سیاسیی هاوچەرخ
وەشانی پێنجەم، ستیودێنتلیتراتوور، لوند / سوێد 1994

تەرجەمەی لە سوێدییەوە: ئاسۆس شەفیق
وەشانی یەکەم: وەشانخانەی کتێبی هەرزان، ستۆکهۆڵم / سوێد 1999
وەشانی دووەم: بە ڕەزامەندیی «وەشانخانەی کتێبی هەرزان» – سولەیمانی / کوردستان، پاییزی 2009.

لەم وەشانەی دووەمدا سەرلەبەری کتێبەکە بەسەر کراوەتەوە و بەشێک لە زاراوەکان دەستکاری کراون.

نێوەڕۆک

بایەخ و ساختاری ئایدیۆلۆژی 4
لیبەرالیزم 19
کۆنەوارەتی 32
مارکسیزم 45
کۆمیونیزم 55
سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە 71
ئەنارکیزم و سەندیکالیزم 80
فاشیزم و نازیزم 87
باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە 96
چەپی نوێ 107
نوێلیبەرالیزم 114
ئێکۆلۆژیزم Ecologism 123
فێمینیزم 130
ئیسلامیزم 142
ناسیۆنالیزم 150
سوپاسگوزاری 171
پێڕستی ناوی کەسان 172
لیستی زاراوە کوردییەکان 175

بایەخ و ساختاری ئایدیۆلۆژی

سیاسەت

سیاسەت ململانێیە لە نێوان گرووپی جیاوازدا لەسەر چۆنیەتیی ڕێک خستنی جڤاک. ئەو ململانێیە هەم مێتودی سازدانی بڕیاری سیاسی دەگرێتەوە و هەم ناوەڕۆکی ئەو بڕیارانەش. لەبەر ئەوەی دەسمایەی تەرخان بۆ دابەشین سنووردارە، نێوەڕۆکی بڕیاری سیاسی دەبێتە ناکۆکییەکی بەردەوام.

ململانێی نێوان گەلان لەسەر ناوچە، مەودای دەسرۆیی و مافی سوود وەرگرتن لە دەسمایەکانی زەریا، سیاسەتە. لە نێو گەلدا، ململانێ لەسەر ڕێژەی باج، جێی کارخانە، مافگەلی وەڵاتی و ڕێساگەلی قانوونی لە بواری کاردا، سیاسەتە. گفتوگۆ لە نێوان سازمانی هەمەجۆردا دەربارەی مووچە و مەرجەکانی دامەزراندن، سیاسەتە. ململانێ لەسەر کورسیی سەرەک سازمانێک، سیاسەتە.

شاچەمکی سیاسەت دەسەڵاتە. دەسەڵات کۆنترۆڵکردنی کردەوەی خەڵکی دیکەیە لە ڕێی بەکارهێنانی بڕیاری ئایەتی و نایەتییەوە (پۆزەتیڤ و نێگەتیڤەوە)، لە ڕێی «پاداشت و سزا» وە. سەدان ساڵە کۆنترۆڵکردنی دەزگەی دەوڵەت بووەتە گرنگترین ڕێگە بۆ کۆنترۆڵ و دارماڵکردن (ڕێککردن) ی کردەوەی خەڵکی سەرانسەری جڤاک. لە جڤاکدا، گرووپی هەمەجۆر خەبات دژ بە یەکتر دەکەن لە پێناو کۆنترۆڵکردنی دەزگەی دەوڵەتدا. ئامرازی ململانێ لەسەر دەزگەی دەوڵەت فرەن، هەر لە پەیمانی دەمی هەڵبژاردنەوە بگرە هەتا پەلاماری ئەرتەشانە. ئەو گرووپەی دەست بەسەر دەوڵەتدا دەگرێت دەزگەیەکی دەکەوێتە دەست، ڕێگەی پێ دەدا بڕیار دەر بکات و بەسەر گشت جڤاکدا بیسەپێنێت. ئەو دەزگەیە ڕێگەشی دەدات سزای کەسانی لاسار بدات. «دەوڵەت، لە جڤاکدا، ئەو سازمانەیە مۆنۆپۆڵی بەکارهێنانی زەبروزەنگی بۆ خۆی پاوان کردووە». ئەمە ناساندنێکی کلاسیکی ماکس وێبەر Max Weber ـە. ئەوی دەیەوێت ویستی خۆی بەرز بکاتەوە و بیکاتە دەستوور دەبێت کۆنترۆڵی دەوڵەت بگرێتە دەست.

پەیدابوونی ئایدیۆلۆژی

وشەی ئایدیۆلۆژی دوو سەد و خوردەیەک ساڵی پڕ کردۆتەوە. لە ڕۆژگاری شۆڕشی مەزنی فرانسە و پاش شۆڕشەکەوە ئەم وشەیە پەرەی سەند. ئەو دەمە و ئێستەیش بەم واتایە هاتووە: بیروڕاگەلێک دەشێت ببنە ڕێنموو بۆ کردەوەی سیاسی. بیروڕا دەربڕینن دەربارەی هەم شائامانجی سیاسەت و هەم ڕێبازی گەیشتن بەو شائامانجە.

هەڵبەتە بیروڕای وەها لە هەموو زەمانێکدا هەر هەبووە. بەڵام لە ڕووی مێژووەوە، چەمکی ئایدیۆلۆژی خزمایەتی هەیە لەگەڵ ئەو ململانێ سیاسییە سازدراوە تازەیەی بۆ یەکەم جار لە سەدەی هەژدەیەمدا سەری هەڵدا. کاتێک جڤاکی پیشەسازی گەشەی کرد خوێندەواری و ڕاگەیاندن پەرەیان سەند. ڕۆژگارێک بوو ئاڵوگۆڕی تێدا خێرا بوو. لە شار و پاشان لە گوندیش بوارێکی وەها ڕەخسا گرووپی لە ڕووی سیاسییەوە هاوبیر لە سازماندا کۆببنەوە. ئەو سازمانگەلە پاشان ناو نران پارت. لەبەر ئەوەی هەتا دەهات خەڵک پتر تێوە دەگلان و لە ڕووی سیاسییەوە گرنگتر دەبوون، پارتی گەلێر، بە خۆیان و چەند هەزار ئەندام و سازمانی سەرانسەرییانەوە، پەیدا بوون. کەواتە لە جۆرە جڤاکێکی تایبەتدا، پەیدا بوونی پارتی گەلێر و ئایدیۆلۆژیی سیاسی تاڕادەیەک هاوکات بوو. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، هەر نەبێت لە ئەورووپادا، لە هەموو لایەک پارتی گەلێری وەها هەبوو وابەستەی

ئایدیۆلۆژیی سیاسی بێت. ئایدیۆلۆژیی گرنگ ئەمانە بوون: لیبەرالیزم Liberalism، کۆنەوارەتی (کۆنسێرڤاتیزم) Conservatism و سۆسیالیزم Socialism. بنجی هەر سێکیان دەچێتەوە بۆ ڕۆژگاری شۆڕشی فرانسی.

لیبەرالیزم (ئازادیخوازی) بەرگری لە مافی «ژیان، ئازادی و موڵکایەتی» ی مرۆڤ دەکرد. واتە لیبەراڵەکان داوایان دەکرد تاکەکەس مافی ئەوەی هەبێت: خۆی ژیانی خۆی ڕێک بخات، لە هزر و دەربڕیندا ئازاد بێت، بۆی هەبێت بەشداری بڕیار دانی سیاسەتی دەوڵەت بێت، بازرگانی و پیشەسازی نەخرێنە ژێر ڕێساگەلی دەوڵەتەوە. بە کورتی ئەمانە بوون پڕۆگرامی لیبەراڵە شۆڕشگێڕەکانی ئەمەریکای 1776 و فرانسەی 1789.

کۆنەوارتی (کۆنسیرڤاتیزم: ئایدیۆلۆژیی پارێزخوازی) بەرهەمی کەسانی دژەشۆڕش بوون. ئەمانە دەیانویست نرخاندنی جڤاکی کۆن بپارێزن: نەرێتی میللی و شانشینی، دین و خێزان. وەنەبێت کۆنەواران دژ بە هەموو گۆڕانکاریەک بووبن، بەڵام دژ بە هەموو گۆڕانکاریەکی شۆڕشگێڕانە بوون. لای ئەوان، شۆڕش وەک مێتودێکی گۆڕینی جڤاک، ناپەسەند بوو.

سۆسیالیزم («بیری برایەتی» یان «بیری یەکسانی») لە نێو شۆڕشگێڕی ڕادیکاڵدا پەیدا بوو. ئەمانە کاریان لە نێو کرێکار و پیشەزاندا دەکرد. شاخاڵی ئەم بیرە بریتی بوو لە یەکسانیی ئابووری، جڤاکی و سیاسی. واتا سڕینەوەی زۆربەی جیاوازییە ئابوورییەکان، هەموو دابەشکردنێک بەسەر چین و گرووپی جڤاکی و سڕینەوەی زۆربەی ئەو جیاوازیانەی هەبوون لە دەسەڵاتی سیاسیی نێوان خەڵکدا. ڕێبازی هەرە گرنگ ئەوە بوو دەستاوێژی بەرهەم و دەسمایەی ئابووری، بخرێنە دەست یان ژێر کۆنترۆڵی جڤاکەوە. سۆسیالستەکان ئەو دەمەش ڕێک نەبوون لەسەر مێتودی گۆڕینی جڤاک. هەبوو دەیویست مێتودی شۆڕشگێڕانە بەکار بێنێت، هەبوو ڕیفۆرمی پلەپلەی لا پەسەند بوو. ئەو جیاوازییە لە سەدەی بیستەمیشدا هەر ما.

ئایدیۆلۆژیی سەدەی بیستەم

ئایدیۆلۆژی، پاش شەڕی جیهانیی یەکەم، خۆیان لە چێوە (چەمەرە / چوارچێوە) یەکی سیاسیی نوێدا ڕانواند. ئەو دەمە دیکتاتۆریی ئایدیۆلۆژیی تاکپارتی مۆدێرن هەڵنران. ئایدیۆلۆژیی پارتی سەردەست کرایە ئایدیۆلۆژیی دەوڵەت. ڕێبەری پارتی بووە سەرۆکی بیرمەند، بووە ئەو کەسەی دوا بڕیار دەدا دەربارەی ناوەرۆکی ئەو باوەڕەی دەبووە سەرچاوەی هەموو بڕیارێکی سیاسی. ئایدیۆلۆژیی دەوڵەت بە دەزگەی پڕوپاگەندە و دەزگەی زەبروزەنگ دەپارێزرا، ئەم دەزگەیەش سوودی تەواویان لە دەرفەتەکانی تەکنیکی مۆدێرن وەردەگرت.

یەکەم دیکتاتۆریی ئایدیۆلۆژیی تاکپارت، لەلایەن پارتی کۆمیونیستی سۆڤیەتەوە دامەزرا. ئایدیۆلۆژیی ئەمان جۆرێک بوو لە سۆسیالیزمی مارکسیزم. پاشان دیکتاتۆریی فاشیست و ناسیۆناڵ سۆسیالیست لە ئیتالیا و ئەڵمانیا هاتنە کایەوە. ئایدیۆلۆژیی ئەمانە لە لایەک کۆن و لە لایەکی دیکەوە تەواو نوێ بوو. لایەنی تێدا بوو سەرچاوەی لە کۆنەوارەتی زووەوە هەڵدەگرت و لایەنی تێدا بوو سەربە ناسیۆنالیزمی سالارپەرست Authoritarian ی دەمەو کۆتای سەدەی نۆزدەیەم. لایەنی نوێ تێیدا بریتی بوو لە دەوڵەتی تۆتالیتار (گشتگیر)، دەوڵەت کۆنترۆڵی هەموو ڕووکارێکی ژیانی خەڵک بکات. پەرستنی «ڕێبەر» ی هەمەتوانیش نوێ بوو. لە سەردەمی فیرعەونەکانەوە کەس هێندەی ڕێبەرانی تاکپارتەکانی سەدەی بیستەم نەبووەتە جێی پێدا هەڵگوتن.

پاش شەڕی جیهانی دووەم، دیاردەی پارتی گەلێر و پارتی ئایدیۆلۆژیدار لە هەموو جیهاندا پەرەی سەند. ئەمەش بەشێکە لەوەی لە وەڵاتانی جیهانی سێیەمدا پێی دەگوتری هاوچەرخاندنی سیاسی. ڕوانگەی فرە جیاواز لە ئارادا بوون بەڵام سۆسیالیزم بووبووە ئایدیۆلۆژیی هەرە باو. کۆنترۆڵی سیاسی بەسەر بەرهەمهێناندا بە ڕێگەیەکی پێویست ڕووەو گەشەندی ئابووری Economic Growth دادەنرا. لایەنێکی گرنگی دیکە ئایدیۆلۆژیی پارتە گەلێرەکان، ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ بوو. پارتی یەکیەتیخوازی نوێ لە کۆڕی خەباتی ڕزگاریخوازی میللیدا زان.

بەشێکی زۆری ئەو پارتە گەلێرە نوێیانە لە پێکانی ئامانجدا ژێرکەوتن. لە چەندین وەڵاتدا، دەسەڵاتی ئەرتەشی، وەک تاکە سازمانی سیاسیی کارا، هاتە کایەوە. تەنانەت ئەرتەشیش بووە خاوەن پەیامی ئایدیۆلۆژیدار. ڕژێمی ئەرتەشیی ئەتیوپیا بووە ڕژێمێکی تاکپارتی سۆسیالیستی ڕادیکال.

لە وەڵاتانی دواکەوتوو، تەنانەت ئەرتەشیش، چارەی گرفتە سەرەکییەکانی پێنەکرا. لە هەشتاکانەوە، لە نێزیک هەموو وەڵاتانی ئەفریقا، بزاڤی نوێ هەوڵیان داوە سیستەمی فرەپارتایەتی و مافی وەڵاتی بهێننە کایەوە. دەشێت بڵێین لەوانەیە، لە جیهاندا بیری مافی مرۆڤ گرنگترین ڕانواندنی ئایدیۆلۆژی بووبێت. ئەم بیرە، وەک باسکرا، سەرچاوە لە ئەورووپای سەدەی هەژدەیەمەوە دەگرێت و ساڵی 1945 سەکۆیەکی نوێی پەیدا کرد. لەو ساڵەدا سازمانی وەڵاتە یەکگرتووەکان UN بەیاننامە ناودارەکەی دەربارەی مافی مرۆڤ، مافی وەڵاتی بڵاو کردەوە. لە سەرانسەری جیهاندا، باوەڕی سەربە مافی مرۆڤ، لە وەڵاتانی دیکتاتۆردا، بووە یەکەمین چەمکی ئایدیۆلۆژی.

ناسیۆنالیزم چەمکێکی دیکە بوو، لەوانەیە هاوهێزی یەکەم بووبێت. لە هەموو جیهاندا بە بەرگی فرەجۆرەوە هاتە پێش. هیندستان ناسیۆنالیزمی هیندۆسی تێدا لەسەر بناخەیەکی دینەکی شین بوو. لە ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا و ڕووسیا، لە سەرەتادا ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیزم بەرەنگاری کۆمیۆنیزم بۆوە. پاش ڕمانی کۆمیۆنیزم، ناسیۆنالیستی سالارپەرست بەرەنگاری شیرازەی نوێی سیاسی و ئابوورەی لیبەرال بوونەوە. فراژووتنی ئاڵۆزی ئایدیۆلۆژیانەی ناسیۆنالیزم، لە سەدەی نۆزدەیەمەوە هەتا ئەم ڕۆژگارە، لە دوا بەشی ئەم کتێبەدا شی دەکرێتەوە.

سازمانی دینەکیش، ڕاستەوخۆ یان تیان (ناڕاستەوخۆ) لە ململانێی سیاسیدا بەشدار بوون. نموونەی هەرە ناودار کڵێسەی کاتۆلیکە بە خۆی و سازمانی پتەوی بان – میللییەوە.

پاپاکانی ڕۆم، تەنانەت گرووپی دیکەی نێو کڵێسەش، لە زۆر بواردا پەیامی مەسیحایەتییان تەرجەمەی بەرنامەی سیاسی دەکرد. ئێستا کڵێسەی کاتۆلیک پێی وایە شێوازی حوکومڕانیی دێمۆکراتانە، لە ڕوانگەی مەسیحایەتییەوە، باشترین شێوەیە. جگە لەوە شاڕێی بۆ سازمانی ئابووری نێو جڤاک و بۆ سیاسەتی جڤاکی دیاری کردووە.

بەشێکی تایبەتی ئەم کتێبە بۆ پەیامی جڤاکیی کاتۆلیک تەرخانە. لە سکاندیناڤیا، ماوەیەکی درێژە ئەم لایەنە وێڵ و نامۆیە.

لە ئەورووپا و ئەمەریکادا، پارتی سیاسی و سازمانی سەندیکایی کاتۆلیکانە باویان هەیە. تەنانەت لە وەڵاتانی ناکاتۆلیک، بۆ نموونە لە سکاندیناڤیا، گرووپی دینەکی پارتی تایبەتیان سازداوە و تاڕادەیەکیش سەرکەوتووانە بوونەتە ڕکابەری ئایدیۆلۆژیی نەریتپارێز.

نموونەیەکی دیکەی ئەم ڕێبازە بزاڤی دینیی بنەماگری کۆوەڵاتی ئەمەریکا USA یە. ئەم بزاڤە لە دەمی هەڵبژاردنی سیاسیدا، کاری گۆشاربەری هەیە، بە سوود یان بە دژی ناودێرەکان.

نوێترین نموونەی بەکارهێنانی دین وەک ئایدیۆلۆژیی سیاسی لای ئیسلامە، بەتایبەتی لە شۆڕشی ئێراندا خۆی دەنوێنێت. ئیسلامیزم ئێستا، بەم پەیامە نوێیەی کە دین دەکاتە بنەمای شۆڕش، باڵی بەسەر نێزیکەی هەموو دونیای موسڵماندا کێشاوە.

مەرگی ئایدیۆلۆژی و کۆتابوونی مێژوو؟

لە پەنجاکانی سەدەی بیستەمدا زۆر لە دەوڵەتناسان بڕوایان وا بوو ئایدیۆلۆژیی سیاسی «مردوون» یان هەر نەبێت لە سەرەمەرگ دان. هەڵبەتە ئەم گوتەیە تەنها جڤاکی پیشەسازی ڕۆژئاوای دەگرتەوە. تەژەند Prosperity بووە هۆی هێمنکردنەوە و کوژانەوەی ناکۆکییە ئایدیۆلۆژییە کۆنەکانی ئەو جڤاکانە. دەگوترا نرخاندنێکی هاوکۆ لە نێوان لیبەرالیزم، کۆنەوارەتی و سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستدا پەیدا بووە. دێمۆکراسیی سیاسی و سیاسەتی خۆشگوزەرانی بوەتە بەهای هاوکۆ و ئەو خەرەندە ئایدیۆلۆژییە کۆنانەی سەدەی نۆزدەیەمی سڕیوەتەوە. دەسەڵاتی سیاسیی گرووپە سەرپەڕەکان، بەسەر هۆشدا، داکشا. دێمۆکراتیی لیبەرال ببووە «بان-ئایدیۆلۆژی» ی هاوکۆی ئایدیۆلۆژییەکان. پاش ڕمانی نازیزم و فاشیزم، تەنها کۆمیونیزم ما بوو لە دەرەوەی نرخاندنی هاوکۆ.

لە سوێد Herbert Tingsten باسەکەی وەها ڕادەنواند: «فراژووتنە لە سیاسەتەوە بەرەو کارگێڕی، لە باوەڕەوە بەرەو تەکنیک». ئەو ململانێ کۆن و ناکۆکەی بیروڕا گۆڕدراوە بە ململانێیەک لەسەر وردەکاریی تەکنیکی هەڵبەستنی بونیاتی جڤاک، بەڵام هەموو بەگشتی ڕێکن لەسەر پلانە بنەڕەتییەکان.

ساڵی 1989 فرانسیس فوکویاما Francis Fukuyama ی مێژوونووسی ئەمەریکایی وتارێکی نووسی لە ژێر سەردێری «کۆتابوونی مێژوو». ڕژێمە کۆمیونیستەکانی ئەرووپای ڕۆژهەڵات ڕما بوون. ئایە گەیشتووینەتە ئەو «کۆتابوونی مێژوو» ەی زووتر فەیلەسووفانی مێژوو پێشبینییان دەکرد. فەلسەفەی مێژووی ئایدیالیستانەی ئەڵمانی و مارکسیزمیش لە سەدەی نۆزدەیەمدا بڕوایان بە دواقۆناخێکی ڕسکاوی مێژوو هەبوو. تۆ بڵێی مرۆڤایەتی گەیشتبێتە ئەم دوا قۆناخە و ئەوجا دێمۆکراتیی لیبەرال و دەوڵەتی خۆشگوزەران پلە ڕسکاوەکەی بن؟

ئەرێ؛ ئەمەیان باوەڕی فۆکویامایە. دێمۆکراتیی لیبەرال دەشێت ببێتە «دوا قۆناخ لە ڕسکانی ئایدیۆلۆژیی مرۆڤایەتی» ـدا. ئەمرۆ لە جیهاندا ڕێک کەوتنێک هەیە لەسەر ئەوەی حوکومڕانیی ڕەوا دێمۆکراتییە. دێمۆکراتی دەشێت دوا شێوازی حوکمڕانی بێت و بەو جۆرەش دەبێتە «کۆتابوونی مێژوو». فوکویاما دەیسەلمێنێت کە تەنانەت دێمۆکراتییە لیبەرالە دامەزراوەکانیش بێگرفت نین، بەڵام لای وایە گرفتەکان دەگەڕێنەوە بۆ کەموکوڕیی شێوەی خستنەکاری بیری ئازادی و یەکسانی، نەک بۆ خودی ئەو بیرانە. فوکویاما دەنووسێت: «لەم دەمەدا کە بەشێکی دەوڵەتان ناتوانن بگەن بە دێمۆکراتیی دامەزراو و بەشێکی دیکە دەکەونە دەست

حوکومڕانییەکی ساکاری وەک تیۆکراتی و دیکتاتۆریی ئەرتەشی، ناکرێت بیری دیمۆکراتیی لیبەرال پێش بخرێ».[1]

فوکویاما کە دەڵێت «کۆتابوونی مێژوو» مەبەستی کۆتابوونی ناکۆکی و ڕووداوی مێژووکرد نییە. لە «مێژوو» مەبەستێکی فرەوانتری هەیە: «یەک پرۆسەی تێک بەستراوی فراژووتنە و ئەزموونی هەموو گەلانی گشت زەمانێک دەگرێتەوە«. لەم ڕوانگە بەرفرەوانەدایە، سنووری جیاوازیی سیاسیی ئەم ڕۆژگارە وەها کاڵ دەنوێنێت، بزر دەبێت.

دەشێت بەرانبەر Herbert Tingsten یش هەمان گوتارمان هەبێت. تینگستێن پێی وابوو ئوتوپیا سیاسییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، لە دیمۆکراتییە سەرکەوتووەکانی سەدەی بیستەمدا هێنرانە دی. تینگستێن، شابەرهەمە ئایدیۆلۆژییەکانی سەدەی نۆزدەیەم بەراورد دەکات بە ناکۆکییەکانی ئەم سەردەمە بۆیە پێی وایە ئەمەیان ناکۆکییە لەسەر وردەکاری تەکنیکی لە نێو چێوەیەکی فرەوانی نرخاندنی هاوکۆدا.

بۆ هەڵسەنگاندنی شیمانەی پێشبینییەکەی فوکویاما، دەبێت وردبینەوە لە ڕووداوەکانی ئەم ماوەیە پاش پەنجاکان، ئەو دەمەی بۆ یەکەم جار تێزی مەرگی ئایدیۆلۆژی هێنرایە کایەوە.

گریمانەی مەرگی ئایدیۆلۆژی، بەوەی لەو کاتەوە بەردەوام ئایدیۆلۆژیی نوێ سەری هەڵداوە، هەڵدەوەشێتەوە. جۆری نوێ لە ئایدیۆلۆژی کۆنەکانی سەدەی نۆزدەیەم سەریان هەڵدا. لە شێستەکانەوە ئایدیۆلۆژیی بە مردوو دانراو، لە ناکاو بووژێنرانەوە. هەر بۆ نموونە مارکسیزم لە «نوێچەپ» دا بووژایەوە. هاوتەریبێکی ئەوەیان، میراتی بیری کۆنەوارەتی لە «نوێکۆنەوارەتی» دا بووژایەوە. لە هەفتاکاندا «نوێلیبەرالیزم» یشمان لێ پەیدابۆوە، ئەمیان دەگەڕێتەوە بۆ بیروڕاکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم دەربارەی دەسەڵاتێکی دەوڵەتیی یەکجار بەرتەسک[2].

جڤاکی پیشەسازی بۆی نەکرا گرفتی کۆنی وەک هەژاری و دەستکورتیی بەرفرەوان چارە بکات. لە هەفتاکانەوە، لە بزاڤی ژینگەپارێزدا، سیستەمە بیرێک زا (پەیدا بوو)، زۆر چاک دەشێت بە ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی دابنرێت. ئێکۆلۆژیزم Ecologism ی نوێ سروشتی هێناوەتە پێش و بەگشتی جڤاکی پیشەساز بە تێکدەری هاوسەنگیی سروشت دادەنێت و بەوەش دەیکاتە دژوەستاوی سەرلەبەرەی ژیان. لەم ڕوانگەیەوە ئێکۆلۆژیزمی نوێ، داوای جڤاکێکی تەواو جیاواز و شێوە گوزەرانێکی نوێ دەکات.

فێمینیزم Feminism یش ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی دیکەیە، بەشێکی بووژێنراوەتەوە و بەشێکی تازەکردی هەفتاکانە. بزاڤی ڕادیکالی ژنان لە لایەک خۆی لە تەک ئێکۆلۆژیزمدا ناساندووە و لە لایەک هەوڵ دەدات وەک بزاڤێکی سەربەخۆی سیاسی خۆ ڕانوێنێت.

---

1 ئەم تێکستانەی فوکویاما لەم کتێبەی خۆی وەرگیراون: *Historiens slut och den sista människan*, Stockholm 1992

2 هەتا ساڵی 1968 یش بەرهەمەکەی Stefan Björklund کە کتێبێکی فێرکارییە لە بواری بیردۆزەی سیاسیدا، بە خشتەیەکی ئایدیۆلۆژییەکان تەواو دەبوو، لەو خشتەیەدا، لە ستوونێکی نێوەندیدا نیشانەی خاچی تێدابوو، بە واتای «دەڵێن ئالێرەدا ئایدیۆلۆژیکە مرد». لە چاپەکانی دواییدا، هەم خاچ و هەم نەخشەی سەر کێل، لابران.

نوێچەپ، ئێکۆلۆژیزم و فێمینیزم، هەر یەکە لە بەشێکی تایبەتی ئەم کتێبەدا باس دەکرێن. هەر هەموویان نموونەن بۆ «جیهاننۆڕی-ئایدیۆلۆژی» - ی نوێی لەو بابەتەوە چەندین ساڵ لەمەو بەر بە مردوو دادەنران. بیری ناسیۆنالیزمی نوێش زیندووکردنەوەیەکی ئاشکرای بیری کۆنترە. ئیسلامیزم بەگشتی تازە بەرهەمێکە لەسەر بنەمایەکی دینەکی هەرە کۆن.

چ بکەین لەگەڵ ئەم ئایدیۆلۆژی سیاسییە «کۆنانە» ی ڕیشەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی نۆزدەیەم. ئایا ئەمانە ئەوەندەیان بەبەرەوە ماوە بهێنێت لێیان وردبینەوە؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە دەبێت ئەم خاڵانە ڕەچاو بگرین:

یەکەم: سێ نهۆمی ئایدیۆلۆژی لە یەک جودا دەکەینەوە:

1- ئیلهامبەخش و پەندیار.
2- پارت و بزاڤی سیاسی.
3- وەڵاتی، دەنگدەر.

دەتوانین بڵێین، هەر نەبێت لە جڤاکی سکاندیناڤیادا، ناکۆکیی نێوان لایەنە هەمەجۆرەکان لەسەر ئاستی ئیلهامبەخش و پەندیار فرەوانترە و هەتا دەگاتە ئاستی هەڵبژاردنی سەربە پارتی جیاواز بەرتەسکتر دەبێتەوە. ئەزموونی سوێد پێشانی دەدا دابەشکردنی نەریتێکی بیروڕا، لە ڕاستەوە بۆ چەپ، لە نێو دەنگدەرانیشدا نموونەی هەیە وەلێ جیاوازیی بیروڕا لە نێو دەنگدەراندا کەمترە لەوەی لە نێو پارتەکاندا هەیە.

ئەو سنوورە دابڕانەی لێرەدا باسیان لێوە دەکرێت بەپلەی یەکەم ئیلهامبەخش و پەندیار دەگرێتەوە. ناکرێت هەروا بە ئاسانی هەمان سنوور بسەپێنین بەسەر تاکەتاکەی ئەو پارتانەی خۆیان بە هەڵگری بیرێکی تایبەت دەزانن.

تێکەڵکردنی بیری هەمەجۆر پتر لە نێو ئایدیۆلۆژیی پارتەکاندا ڕوو دەدات نەک لە نێو پەندیاراندا. ئەوجا گرنگیی دیاریکردنی ڕێبازە فیکرییەکان، ئەو جۆرەی لە نێو ئیلهامبەخش و پەندیاراندا خۆ دەنوێنێت، بەشێکی بۆ ئەوەیە تێکەڵکردن و قەرزکردنی هەمەلایەن لە نێو ئایدیۆلۆژیی پارتەکاندا دەست نیشان بکرێن.

دووەم: گۆرانکاریی نێو ئایدیۆلۆژی ناکاتەوە سڕینەوەی ئایدیۆلۆژی. بەرنامەی پارت گرنگترین دەربڕینە لە ئایدیۆلۆژیی پارتەکە. لە سکاندیناڤیا تێکڕای تەمەنی بەرنامەی پارتەکان دە - پازدە ساڵە. ئەمە وەها ناگەیەنێت پارتەکان ئایدیۆلۆژیی خۆیان وەها زووزوو دەگۆڕن. ئەوان بۆ خۆیان وەهای پێشان دەدەن بیروڕا گشتییەکانی خۆیان لە کێشەی نوێ و دۆخی نوێی زادەی ئەو ماوەیەدا دەخەنە کار. تەنها بە بەراوردێکی ورد دەتوانن بڕیار بدەین ئایا ئایدیۆلۆژیی پارتەکان لە یەک نیزێک دەبنەوە یان نا. مەیلی فراژووتن لەم سەدەیەی پاش شەڕی جیهانی دووەمەدا، ڕوون نییە. هەم لە نێو تاکەتاکەی پارتەکاندا و هەم لە سەرانسەری جڤاکدا جار هەیە ئایدیۆلۆژی کز دەبێت و جار هەیە گەش دەبێتەوە.

سێیەم: دەبێت هەردەم ئایدیۆلۆژی جودا بکەینەوە لە کردەوەی سیاسیی دۆخێکی کۆنکرێت («سیاسەتی کردەکی»). ئەم جیاوازییە لە هەر سێ نهۆمەکەدا، ئیلهامبەخش، پارت و وەڵاتیاندا، هەیە. ئایدیۆلۆژی، ئەو پرنسیپە گشتیانەی مرۆڤ باوەڕی پێیان هەیە، لە ڕاڤەکردنی کردەوەی سیاسیی کەسێک یان پارتێکدا، دەبنە تەنها یەک هۆکار، با هۆکارێکی گرنگیش بێت. دۆخی پەرلەمانی، بۆ نموونە، لەوانەیە پارتێک ناچاری سازانێک بکات کە بکاتەوە دوور کەوتنەوە لە بەرنامەکەی خۆی. خەرەندێک دەکەوێتە نێوان پرنسیپ و کردەوە و زۆر لە وەڵاتیان بە ناجۆری دادەنێن.

نموونەیەکی گەشی ئەم خەرەندەی نێوان پەندیار و سیاسەتی کارەکی لە تۆژینەوەیەکی Otto Steiger دا پێشان دەدرێت. بەر لە شەڕی جیهانی یەکەم، سۆسیالیستی ئینگلیز Sidney Webb لە کارنامەیەکی کراوەدا بۆچوونەکانی خۆی دەربارەی چارەکردنی بێکاری سەردەمی سەختانگ ڕوون کردەوە و تێیدا پەلاماری بیردۆزەیە ناودارەکەی کەینز J. M. Keynes دا. پێشنیازەکانی وێب لە لایەن Lloyd George ی لیبەرالیەوە، کە ئەو دەمە وەزیری پەرپرس بوو، ڕەت کرانەوە. لە ماوەی سەختانگی ئابووریی جیهانیی سەرەتای سییەکاندا Lloyd George، ئەم جارەیان لە خانەی بەرهەڵستان بوو، بەرنامەیەکی وەک کۆنەکەی وێب پێشکەش کرد. وەزیری بەرپرس، کە ئەم جارەیان بەرنامەکەی ڕەت کردەوە، وێب خۆی بوو.

لێرەدا هەوڵ نادەین ئەو نۆرەگۆڕکێیەی دۆخی مێژووکرد و پەرلەمانکردەی جۆراوجۆر ڕاڤە بدەین. تەنها جەخت لە سەر ئەوە دەکەین کە دۆزێکی وەها نابێتە هۆی کەمکردنەوەی سەنگی نۆرەی وێب Sidney Webb وەک ئیلهامبەخش لە بوارێکی سیاسی گرنگدا. ئەو پرنسیپە نوێیانەی سیاسەتی ئابووری، هەر کەسێک پێشکەشیان بکات یان ڕەتیان بکاتەوە، لە ڕووی سیاسییەوە هەر گرنگن. ڕەفتاری وێب لە سییەکاندا نابێتە بەڵگەی کزیی ئایدیۆلۆژی.

بە کورتی دەشێت بڵێین: جیاوازیی نێوان لیبەرالیزم و کۆنەوارەتی و سۆسیالیزم، ئەگەر بەراورد بکرێن بە سەدەی نۆزدەیەم، بێگومان کەم بوونەتەوە. گەر وەک تینگستێن و فوکویاما سەدەیەک و دوو سەدەی دیکەش بگەڕێنەوە پاش – یان هەموو مێژووی مرۆڤایەتی ڕەچاو بگرین – ئەوا هەر دەبێت ناکۆکییە فیکرییەکانی نێو دەوڵەتە دێمۆکراتەکان بچووک ڕانوێنین. بۆ چاودێرێکی ئەم ڕۆژگارە، ئەو ناکۆکییانە وا پێ دەچێت بەڕێژەی دووجای مەودای زەمان کەم ببنەوە. بەڵام ئەمە وەها ناگەیەنێت کە مەرجە خەڵکی ئەم سەردەمە ناکۆکییەکان بە بچووک و ناگرنگ دابنێن.

تەنانەت لە ڕوانگەیەکی بەرتەسکتریشدا، گریمانەی تەنکبوونەوەی ئایدیۆلۆژی نابێتە دۆزێکی بەڵگەنەویست. گەر پەنجاکانی «ئایدیۆلۆژی – بەدەر» ی سەدەی بیستەم بەراورد بکەین بە نەوەدەکان، دەبینین هێڵە ئایدیۆلۆژییەکان هەم تیژتر و هەم ئاشکراتر بوونەتەوە. شەپۆلی چەپایەتیی هەفتاکان نوێنەرانی ئایدیۆلۆژیی نەریتی ناچار کرد بەڵگەی خۆیان توند و تیژ بکەنەوە و سەرلەنوێ دایانڕێژنەوە. نرخاندنی هاوکۆی سەربە دەوڵەتی خۆشگوزەرانیی بەهێزی، پاش شەڕی جیهانیی دووەم، درزی گەورەی تێکەوت. نوێلیبەرالیزم، بەو ڕەخنەیەی هەیەتی لە پەلهاوێشتنی دەسەڵاتی دەوڵەت، خۆی دوورخستەوە لەو لیبەرالیزمە جڤاکییەی هەتا ئەو دەمە ڕەواجی هەبوو. فەیلەسووفان دیسان دەستیان دایە ڕاوێژکردنی پرسیارە بنگەییەکانی سازمانی دەوڵەت و جڤاک. گورجبوونەوەی ئایدیۆلۆژی و هۆشیاری نێو پەندیاران یەکجار بەهێز بوو، هەروەها لە نێو پارت و دەنگدەرانیشدا.

کەواتە ئایدیۆلۆژە کلاسیکەکان تەواوێک لە مەرگەوە دوورن. گەر چەند ساختمانێکی فیکریی سەدەی نۆزدەیەم بووبنەتە کەلاوەیەکی قەوزەگرتوو ئەوا هەیە نۆژەن کراوەتەوە و بەشی دیکەی خراوەتە سەر و هاتۆتە بارێکی مۆدێرن و کارا.

ئایا ئایدیۆلۆژیی سیاسی پێویستن؟

وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێت دابەشی ئەو سێ نهۆمە ئایدیۆلۆژییە بکرێتەوە کە باسمان لێوە کرد. لە هەموانیشدا هەر ئەرێیە.

بۆ وەڵاتی، چ تاکەکەس بێت و چ ئەندامی گرووپێک بێت و گەر ئەزموونی دەروونناسی بکەینە پێوەر، ئەوا پێویستییەکی ناچارییە کە دیدی دەرەکی بە (سیاسەتەکانیشیانەوە) لە چێوەیەکی سەرلەبەردا دارماڵ بکات. ئەوجا بە یارمەتی ئەمیان دەتوانێت دیدی نوێ بنرخێنێت و پۆلێنیان بکات. ڕانواندنی وەها دەربارەی دەوروبەر مەرجە بۆ دابینکردنی ناسنامەی هەم مرۆڤ و هەم گرووپ. دیارە لەم نهۆمەدا ئایدیۆلۆژی هەر دەمێنێت.

هەمان گوتە ئایدیۆلۆژیی پارتیش دەگەڕێتەوە. هەتا ئێمە خاوەنی گرووپی سیاسیی سازمانەکی بین ئەم گرووپانەش تێڕوانینی هاوکۆ، ئایدیۆلۆژی، هەڵدەنێن و دەپارێزن. ئایدیۆلۆژی دەستاوێژەیکە بۆ ڕاکێشان و کۆکردنەوەی گرووپی سیاسی. گەر گرووپێکیش دەسەڵاتی گرتە دەست، ئایدیۆلۆژی دەبێتە پێویستییەک بۆ دروستاندنی کردەوەکانی ئەو گرووپە.

لەسەر ئاستی ئیلهامبەخش و پەندیارانیش هەر هەمان باسە. مارکسیست و بەشێک لە زانستکاران پێیان وایە ئایدیۆلۆژی تێڕوانینێکە لە دونیا زیانبەخش و نادروست، دەبێت بگۆڕدرێت بە «فاکتی زانستانە». بەڵگەی دژ بەم گوتەیەش دەڵێت کردەوەی سیاسی ڕاستە پێویستی بە پێشبینییەک هەیە خاوەن بنەمای توندی زانستی بێت و بۆی ببێتە ژێرخانی زانیار، بەڵام ئەمانە نابنە وەڵامێک بۆ ئەوەی ئایا ئەم ڕووداوەی پێشبینی لێ کراوە پەسەندە یان نا. لێرەدا دەبێت ژێرخانی زانیار لەگەڵ نرخاندندا هاوکار بن. زانستکاران دەتوانن بۆچوونی کەموزۆر دروستیان دەربارەی سوود و مەترسیی ئەم تەکنیکە نوێیە هەبێت. بەڵام پرسیاری ئایە «جڤاکی هێزی ئەتۆم» جڤاکێکە ئێمە هەوڵی بۆ بدەین یان نا؟ دۆزێکە ئەوانیش تێیدا دەمڕاست نین و هەر هێندەی وەڵاتییەکی ئاسایی دەتوانن لێی بدوێن.

ئەگەر ئەم بۆچوونە ڕاست بێت، ئەوا پەندیارانی ئایدیۆلۆژی پارتایەتی و ئایدیۆلۆژیی تاکگەرا، مەرجێکە بۆ هەڵبژاردنی هۆشیارانە لە ئاست جێگری جۆراوجۆردا. ئەگەر ئەمەمان مەبەست بێت ئەوا پێویستمان بە ئایدیۆلۆژی دەبێت، بەڵام مەرج نییە هەر ئەمانەی ئەمڕۆ بن.

بەراوردکردنی ئایدیۆلۆژی – چەند شاخاڵێک

بۆ ئەوەی ئایدیۆلۆژی لە نێو خۆیاندا بەراورد بکەین، دەبێت بزانین ئایدیۆلۆژی لە وەڵامی پرسیاری هەرە گرنگی سیاسەتدا چ دەڵێن:

1- جڤاک دەبێت بە چ شێوەیەک بەڕێوە ببرێ؟
2- تا چ ڕادەیەک دەوڵەت بۆی هەیە دەست بخاتە ژیانی خەڵکەوە، تا چ ڕادەیەک کردەوەی خەڵک کۆنترۆڵ بکرێ؟
3- بە چ شێوەیەک، بە چ دەستاوێژێک دەبێت جڤاک بگۆڕین؟
4- ئابووری و بازاڕی کار چۆن ساز بدرێ؟
5- «جڤاکی باش»، «جڤاکی نموونە» چۆن دەبینرێ؟

لەمەولا خەریکی ئەم خاڵە گرنگانەی ئایدیۆلۆژییەکان دەبین. لەگشتیاندا شانرخاندنی جۆراوجۆر نۆرەیەکی گرنگی هەیە. هەر لەبەر ئەوەش دەبێت ئێمە لەو شانرخاندنانە ورد بینەوە و برانین چۆن دێنە دروستاندن.

شانرخاندن

سیاسەت ململانێیە لەسەر ئەوەی کام نرخاندن لە بواری سازمانی جڤاکیدا بەرز دابنرێت. گەشەندی ئابووری، هاوشانیی ئابووری، ئازادبوونی تاکەکەس لە زەبروزەنگیی دەرەکی، بەشداربوونی سەرانسەری خەڵک لە بڕیاری سیاسیدا، ئەمانە هەموویان نموونەن لەو نرخاندنانە. ئایدیۆلۆژی سیستەمێکە لەو نرخاندنانە و زۆربەی بەشەکانی جڤاک دەگرێتەوە. یەکێک لەو مەرجانەی لە ئایدیۆلۆژیی سیاسی دەگیرێت ئەوەیە کە دەبێت سەرانسەری سازمانی جڤاک بخاتە بەر باس. کەواتە بەرنامەیەکی سیاسی گەر تەنها لە لایەنێکی جڤاک بدوێت، ناشێت ناوی ئایدیۆلۆژیی سیاسیی لێ بنرێت. نرخاندن بریتییە لەوەی بڵێین ئەم بەهایە دەبێت لەو بەهایە بەرزتر دابنرێت. وەک ئەوەی بگوترێت گەشەندنی ئابووری گرنگترە لە هاوشانیی ئابووری. ڕێنمای وەها پێی دەگوترێت گوتەی پێوەرێکی. ئەم گوتەیە ڕێبازێکی تایبەتی پەیڕەویکردن دیاری دەکات.

کاتێک مرۆڤ ئایدیۆلۆژیی سیاسی شی دەکاتەوە، دەبێت نەخشی سەنگی بەهاکان بەرانبەر یەک دیاری بکات، ئەمە هەموو شرۆڤەیەکی تێکستی سیاسی دەگرێتەوە. کاتێک سەروتارێک، بەیانێکی سیاسی یان گوتارێکی پەرلەمانی دەخوێنیتەوە، لەسەر پارچە کاخەزێک دوو سەردێڕ بنووسە: بەها و پێشنیاز. ئەم دوو سەردێڕە یارمەتین لە شرۆڤەدا. زۆربەی جار، تاڕادەیەک بە ئاسانی هەموو ناوەڕۆکی تێکستەکە لە چەند شاوشەیەکی ژێر ئەو دوو سەردێڕەدا کۆ دەبنەوە. ئەم مێتودە، بەتایبەتی بۆ دۆزینەوەی سنووری جیاوازیی گفتوگۆی سیاسی، کاریگەرە.

شرۆڤەکە دەشێت هەنگاوێکی دیکەش هەڵنێت. لە نموونەکەی پێشوودا دەتوانین بپرسین: بۆچی گەشەندی ئابووری دەبێت بخرێتە پێش هاوشانیی ئابووری. لە تێکستی باوی سیاسیی ڕۆژانەدا، مەگەر بە دەگمەن دەنا وەڵامی پرسیاری وەها نادرێتەوە، بەڵام لە نووسراوەی بەرزتری ئایدیۆلۆژیدا وا باوە ئەو وەڵامانە پێشکەش بکرێن.

سەدەی پێشوو، وەها باو بوو ئایدیۆلۆژی ئاماژە بۆ دەستووری وەها بکەن کە لە مرۆڤەوە دوورەدەستە و دەکەوێتە دەرەوەی سنووری ویستی مرۆڤەوە. دەگوترا گۆیا، لە سازمانی دونیادا، یان لە مێژووی جیهاندا، پێوەرێکی نرخاندنی ئۆبژەکتیڤ هەیە، ئەو پێوەرە بڕیار دەدات چ بەهایەک لە سیاسەتدا جێگەیەکی بەرز یان نزم بگرێت. یان بە کورتی: کام سیاسەت «دروستە» و کامیان «چەوتە». بۆ وەڵامی پرسیارەکەی سەرەوە بە نموونە،

دەگوترا هاوشانیی ئابووری بەرانبەر نایەکسانیی «سروشتکرد» ی مرۆڤ یان بەرانبەر «سروشتی مرۆڤایەتی» دژ دەوەستێت. هەبوو دەیگوت گۆیا هاوشانیی ئابووری دژی فەرمانی نێو «تەوجیل» Bibel [تەورات و ئینجیل] ی خودایە یان دەیگوت بەرهەمی ئەو فەرمانەیە.

بەم جۆرە سەپاندنەی نرخاندن دەگوترێت نرخاندنی ئۆبژەکتیڤانە. لەم سەردەمەدا هێشتا چەند ئایدیۆلۆژییەک ماون کە پەیڕەوی نرخاندنی ئۆبژەکتیڤانە دەکەن. بۆ نموونە هەموو ڕێبازێکی کۆمیونیست و مارکسیست، هەروەها ئایدیۆلۆژیی سیاسی دینەکی، بەر لە هەموانیش بیری جڤاکیی کاتۆلیک.

مارکسیست و کۆمیونیست دەڵێن گۆیا مێژوو پەیڕەویی دەستوورگەلێکی فراژووتن دەکات، کە دیاری کراون و زانست دەستنیشانی کردوون. لە قۆناخی نزمەوە بەرەو ژوور هەڵدەکشێت. ئەم قۆناخەی فراژووتن هەر بۆ خۆشیانن دەبنە پێوەری بەها. ئەوەی سەربە قۆناخی بەرزتر بێت «چاکترە» لەوەی قۆناخی نزمتر. بێگومان پێوەری نرخاندن لای کاتۆلیک پەیامی خودایە بەو جۆرەی دەمڕاستانی کڵێسە ڕاڤەی دەدەن. پەیامی خودا، لە ڕێی محەمەدی پێغەمبەرەوە، بۆتە دروستاندنی ئامانجی سیاسیی ئەم سەردەمەی ئیسلامیزمی بنەماگر.

شارێبازێکی دیکە هەیە پێی دەگوترێت نرخاندنی سۆبژەکتیڤانە. ئەمیان دەڵێت شتێک نییە لە دەرەوەی خواستی مرۆڤ ببێتە پێوەری «ڕەوا» و «ناڕەوا». لە دەوروبەری بیستەکانی ئەم سەدەیەوە، ئەم ڕێبازە لە بواری زانستی جڤاکی، لە ئەورووپا و ئەمەریکای باکوور باوە. ئەمیان دەڵێت مێتودی زانستانە ناتوانێت بڕیار بدات ئایە گەشەندی ئابووری «باشترە» لە هاوشانیی ئابووری یان نا؟ نرخاندنی سۆبژەکتیڤانە، هەر نەبێت بە ڕواڵەت، کارێکی وەهای کردووە ئایدیۆلۆژی هەرە گرنگەکانی دیکەی ئەم سەردەمەی لاوازتربن بەرانبەر ئایدیۆلۆژیی سەر بە نرخاندنی ئۆبژەکتیڤانە. ئایدیۆلۆژیی سەربە نرخاندنی سۆبژەکتیڤانە ئەو «بنەما توندە» ی نییە کە ئەوانەی دیکە هەیانە. ئەمان هەر ئەوەندەیان پێ دەکرێت ئاماژە بکەن بۆ نەریتی سیاسی و بۆ بیروڕای وەها لە نێو زۆر کەساندا بڵاوە.

کۆنەواران ئاماژە بۆ نەریتی سیاسیی میللەتی خۆیان دەکەن. لیبەرال ئاماژە بۆ نەریتێکی تەمەن درێژی ئەورووپایی و ئەمەریکایی دەکەن تێیدا ئازادیی تاکەکەس هەرە بەرزە. سۆسیالیستی ڕیفۆرمیست ئاماژە بۆ نەریتێکی ڕادیکالی هاوتەمەنی ئەویان دەکات، ئەمیان دەربارەی «ئازادی، یەکسانی و برایەتی» یە. لە پراکتیکدا جیاوازیی نێوان بەڵگەکاریی نرخاندنی سۆبژەکتیڤانە و نرخاندنی ئۆبژەکتیڤانە یەکجار وەها فرەوان نییە. دەشێت مرۆڤ بڕوای بە مافگەلی مرۆڤایەتی هەبێت و بەڵگەیان بۆ بهێنێتەوە بەبێ ئەوەی دروستایەتیی ڕەهایان «بسەلمێنێ». بەڵگەکاریی پەیرەوانی نرخاندنی سۆبژەکتیڤانە بە جۆرێکە، دەڵێی نرخاندنی نەریتپارێزی خۆیان دروستە. لە ڕاستیدا ئەوان پێیان وایە نرخاندنی خۆیان لای زۆر کەس باوە، بۆیە لەوە دەچێت بەڵگەنەویست و ئاشکرابن. لەگەڵ ئەوەشدا، لە شرۆڤەی ئایدیۆلۆژییەکاندا، جوداکردنەوەی نرخاندنی ئۆبژەکتیڤیزم و نرخاندنی سۆبژەکتیڤیزم گرنگە.

مرۆڤنۆڕی - شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

حوکومڕانیی جڤاک دەبێت چۆن بێ؟ دەوڵەت تا چ ڕادەیەک دەبێت دەست بخاتە ژیانی وەڵاتیان و کۆنترۆڵیان بکات؟ بۆ وەڵام دانەوەی ئەم پرسیارانە دەبێت لە مرۆڤنۆڕیی ئایدیۆلۆژییەکان ورد بینەوە. دەبێت بزانین بۆچوونیان چییە بەرانبەر بەهرەی سیاسیی خەڵک- «مرۆڤی ڕەمەکی»، دەربارەی پەیوەندنی نێوان خەڵک ئەمان چی دەڵێن.

ئەو کەسەی بڕوای بە هەر جۆرە حوکومڕانییەکی گەل هەبێت بێگومان بڕوایشی هەیە بەوەی خەڵک تواناییان هەیە و تواناشیان لە تێگەیشتن و هەڵسەگاندنی دۆزی سیاسیدا تاڕادەیەک وەک یەکە. ئەوەی پێی وابێت خەڵک توانای وەهایان نییە، یان هێشتا زۆریان ماوە ببنە خاوەن توانای وەها، وا باشە بچێتە پاڵ ئەوانەی داوای حوکومڕانیی سەرتەلایەتی دەکەن [سەرتەڵ= ئەلیت، هەڵبژاردە، دەستبژێر]. دیسان ئەوەی پێی وایە جیاوزایی لە توانای خەڵکدا یەکجار بەرفرەوانە، ئەویش هەر سەربە ڕێبازێکە داوای حوکومرانیی سەرتەلاتی Elitism دەکات.

ئەو کەسەی بڕوای وابێت خەڵک ئاشتیخوازن و ئامادەی هاوکاری و یارمەتی یەکدین، داوا ناکات دەوڵەت هێندە بە توندی دەست بخاتە گوزەرانی خەڵکەوە.

ئەوەی پێی وابێت خەڵک لە ڕاستیدا درن، خۆپەرست و شەڕخوازن، داوای دەستووری توند و پۆلیس و ئەرتەشی بەهێز دەکات، واتا داوای ئامرازی بەهێز دەکات بۆ دابینکردنی ئاشتیی نێوان خەڵک.

ئەم خشتەیەی خوارەوە جیاوازیی گۆشەنیگا پەڕگیرەکان ڕوون دەکاتەوە:

سەروەریی هەموو کەس	خۆکار و دڵخواز، بێ زۆرکاری
یەکسانیی سیاسی: مرۆڤی ڕەمەکی توانایەکی بەرزی سیاسیی هەیە	مرۆڤ هاوکار و ئاشتیخوازە – «باشە»
نایەکسانیی سیاسی: مرۆڤی ڕەمەکی هیچ توانایەکی سیاسیی نییە	مرۆڤ دڕ و خۆپەرستە – «بەدە»
حوکومڕانیی سەرتەلایەتیی دامەزراو	کۆنترۆڵی توند، ئامرازی زۆرکاری

گۆڕینی وردەوردەی جڤاک / گۆڕینی سەرانسەری

مرۆڤ داکەوتی سیاسی و ئەزموونی مێژوو هەڵدەسەنگێنێت و لەو هەڵسەنگاندنەوە، لە ئایدیۆلۆژیی جۆراوجۆردا، بڕوا دەهێنێت بەوەی ئایا ڕێگەی ئاسایی و پەسەند بریتییە لە گۆڕینی وردەوردە یان گۆڕینی لەپڕ و سەرانسەری. پەیڕەوانی گۆڕینی لەسەرەخۆ پێیان وایە جڤاکیش تاڕادەیەک وەک درەختە، وردەوردە گەورە دەبێت، چڵ هەیە دەمرێت یان دەبردرێتەوە، چڵ و چرۆی تازە جێگەیان دەگرنەوە. ئەم ڕێبازی بیرە گرێدراوی مێتودێکی ئاشتیخوازانەی بونیاتنانی جڤاکە و لەم سەردەمەدا گرێدراوی سیاسەتی دێمۆکراتانەیە. پەیڕەوانی گۆڕینی توند و سەرانسەری جڤاک، جڤاک بە ڕووبارێکی بەستراو دەنوێنن. ئەگەر گۆشاری دژ بە بەنداوەکە تەواو بەهێز بوو ئەوا ئەو بەنداوە دەڕمێت و ئاو دەی بات. ڕووبارەکە زاڵ دەبێت بەسەر بونیاتی کۆندا و ڕێچکەی تەواو نوێ دەگرێتە بەر.

ئەم ڕێبازی بیرە، گرێدراوی مێتودی شۆڕشگێرانەیە. دیکتاتۆر، واتە حوکومڕانیی سەرتەڵ (هەڵبژاردە) Elite، زۆر جار بە پێویست دەزانرێت بۆ ئەو ماوەیەی جڤاکی نوێی تێدا بونیات دەنرێت. لە ڕووسیا تەنانەت بەشێکی زۆری دێموکراتەکان، لە بیری دیکتاتۆری کاتەکی نێزیک بوونەوە. ئەمان پێیان وایە تاکە ڕێبازە بۆ ئەوەی ڕادیکالانە خۆ لە میراتی کۆمیونیزم ڕزگار بکەن.

گرنگترین یەکەی جڤاک

بەشێکی زۆری بزاڤەکانی ئەم سەردەمە، سەرخۆبوون و مەزنایەتیی میللەتانی خۆیان، بە یەکەم ئامانجی سیاسی دەزانن. بەلای ئەمانەوە میللەت (نەتەوە) Nation گرنگترین یەکەی سیاسییە. یەکەی دیکەش هەیە لە ئایدیۆلۆژییەکاندا، وەک: تاکەکەس، خێزان، چین، ڕەگەز، گەل.

هەڵبەتە هەڵدانەوەی یەکێک لەو یەکەیانە بەسەر ئەوانەی دیکەدا دەکاتەوە کەمکردنەوەی پایەی لایانەکانی دیکە و ژێردەستییان. گەر میللەت بخەیتە پایەی یەکەم دەکاتەوە ئەوەی تاکەکەس، گرووپ و چین دەبێت سەر فروو بێنن بۆ پێداویستیی میللەت و لە پێناویدا ببنە قوربانی. گەر تاکەکەس پێش بخەیت ئەوا سازمان و هۆگرییەکانی دیکە ژێردەستە دەبن.

سازمانی ئابووری

لە هەموو سەردەمێکدا ئەم دۆزانە لە سیاسەتدا پتر جێی ناکۆکی بوون. لەمانەوە بڕیار لەسەر دەسەڵات دابەشکردن و داهات دابەشکردن دەدرێت. بۆ پێشان دانی بوارە هەمەجۆرەکانی ئەم لایەنە و ڕوونکردنەوەی هەڵوێستی ئایدیۆلۆژییەکان، ئەم خشتەیەی خوارەوە ساز دەکەین:

حوکمڕانیی سیاسی	جۆری موڵکایەتی			
	تایبەتمەندیی	کەسەکی	کۆیەکی	دەوڵەتی
	ئابووریی بازارگێڕ، دوور لە دەستتێوەردانی سیاسی	1	4	7
	ئابووریی بازارگێڕ، بە دەستتێوەردانی سیاسییەوە	2	5	8
	بازارِ بێدەسەڵاتە، ئەوپەڕی دەستتێوەردانی سیاسی	3	6	9

ئەم خشتەیە ڕێکخستنی گشتیی جڤاک پێشان دەدات. کاتێک باس لە دیمۆکراتیی ئابووری دەکرێت مەبەست لێی ڕێکخستنێکە دەوڵەت تێیدا دەست لە دۆزە گرنگەکانی بەرهەمهێنان و بەرهەم بردن وەر دەدات. ئەمیان مەرجی ئەوەیە کە هەر نەبێت پلەیەکی تایبەتی ئابووری لە ژێر ڕێبەرایەتی سیاسەتدا بێت. کاتێک باس لە دیمۆکراتیی کۆمپانیا دەکرێت مەبەست لێی ڕێکخستنێکە تێیدا کارمەندانی کۆمپانیاکە دەستیان لە بڕیاری کۆمپانیاکەدا هەبێت. گەر تاویان کەم بوو دەبێتە «هاودەسرۆیی» گەر زۆر بوو دەبێتە «مافی خۆبڕیاردان». لە سیستەمێکدا دیمۆکراتیی ئابووریانە و دیمۆکراتیی کۆمپانیایش هەبێت دەبێت سنوورێک بکێشرێت لە نێوان ئەو پرسانەی دەزگەی سیاسی بڕیاریان دەدات و ئەو پرسانەی بۆ کارمەندان دەمێننەوە.

ئوتوپیا - جڤاکی بێگەرد

هەموو ئایدیۆلۆژییەک، کەم و زۆر ئاشکرا «دوا ئامانج» ێکی بۆ سەرانسەری سیاسەتەکەی خۆی هەیە. ئەو دوا ئامانجە پێی دەگوترێت ئوتوپیا Utopia و باس لە دۆخی نموونەیی داهاتوو دەکات. ئەگەرچی دەشێت گومان لەوە بکرێت کە «جڤاکی باش» ڕۆژێک لە ڕۆژان ببێتە ڕاستی، لەگەڵ ئەوەشدا ئامانجی ئایدیۆلۆژییەکان ڕوونتر دەبنەوە گەر باس لە ئوتوپیاکان بکەین.

دوو لایەن هەیە لەوە دەچێت هاوبەش بن لە ئیدیالّی دوارۆژی هەموو ئایدیۆلۆژییەکاندا: ئاشتی و نەمانی ناکۆکیی جڤاکی. لەوە دەچێت لە نێو سەرلەبەری خەڵکدا تەمایەک هەبێت ڕووەو هاوئاهەنگیی جڤاکی. ئەو چاوەڕوانییە لە تەوجیلدا هەیە: شمشێر دەتوێنرێتەوە و دەکرێت بە گاسن، گورگ و بەرخ لە تەک یەکدا دەلەوەڕن. گەرچی خەڵک بە گوتە ڕێکن لەسەر دوا ئامانجی سیاسەت، تەواو نارێکن لەسەر ئەوەی گوتەکان واتایان چییە و چۆن دەگەینە جڤاکی باش.

ئەم کتێبەی «ئایدیۆلۆژیی سیاسیی هاوچەرخ» هەوڵ دەدات کورتەباسێک ڕوون بکاتەوە دەربارەی بیرە هەرە گرنگەکانی ئەم سەردەمە و پەیوەندییان بە مێژووەوە. ئەمەش مانای وایە ئەم کتێبە هەوڵ دەدات بیرەکانی ئەم سەردەمە ببەستێتەوە بە نەریتە سیاسییە مەزنەکانەوە. زەمانە گۆڕانکاریی بەسەر ئایدیۆلۆژییەکاندا دەهێنێت، ئەمەش بابەتێکی گرنگە. وەک لە سەردێری کتێبەکەوە دیارە شامەبەست «هاوچەرخ» ـە، واتا بەگشتی سەدەی بیستەم و بەتایبەتی ڕۆژگاری پاش 1945.

ڕێکخستنی کتێبەکە لەسەر ئەو شاخاڵانەی سەرەوە دامەزراوە. مەبەستیش ئەوەیە ئەم ڕێکخستنە کارێک بکات بەراوردکردنی هەر یەک لەو خاڵانە لە نێو ئایدیۆلۆژی هەمەجۆردا هەیە، ئاسان بێت. ئەم جۆرە ڕانواندنە دەکرێت پێی بگوترێت باسێکی شرۆڤەکارانە. مەبەست لێی ئەوە نەبووە ڕێبازی بەرپەرچ دانەوە و ڕەخنەی فیکری بگرێتە بەر، بەڵکوو سازکردنی بنەمایەکە بۆ گرنگترین بەشی وانەی ئایدیۆلۆژیانە، ئەویش گفتوگۆی ڕەخنەگرانە و ڕوونکارانەیە.

لیبەرالیزم

له سەدەی نۆزدەیەم و بیستەمدا، لیبەرالیزم وەک ڕێبازێکی فیکریی سیاسی بە چەند قۆناخێکی گۆڕانکاریدا تێپەڕیوە. لە سەدەی حەڤدەیەمەوە میراتێکی فیکری دەوڵەمەند و فرەوانی بۆ ماوەتەوە. میراتەکەش بریتی بوو لە سەردەمی ڕۆشنگەری Enlightenment و باوەڕی مافی سروشتەکی دەربارەی مافی مرۆڤایەتی: مافی ژیان، ئازادی، موڵکایەتی و مافی بەرەنگاربوونەوەی ستەم. لەوێدا بیری سەروەریی گەل پەیدایە: تەنها ئەو حوکومڕانییە ڕەوایە کە ڕەزامەندیی ژێردەستان دەکاتە سەرچاوەی دەسەڵاتی خۆی. لە ئینگلاند باوەڕی سوودخوازانەی Jeremy Bentham ی فەیلەسووف، ڕێگەی خۆش کرد دنەدانی نوێ پەیدا بێت بۆ مافی گشتی دەنگدان. تەنها ئەو حوکومڕانییەی تێیدا بەرژەوەندیی تاکەکەسان لە یەک ئاستدا نوێنەرایەتی دەکرێت، دەتوانێت بەختەوەری بۆ هەموان، یان هەر نەبێت بۆ زۆربەی خەڵک، دابین بکات. ئادەم سمیت Adam Smith یش لەلای خۆیەوە بنەمای باوەڕی لیبەرالیزمی ئابووری دارشت. پاشان ئەم باوەڕە ناو نرا «لێسێ فێر» Laissez Faire (بابڕوا). ئەمەیان دەیگوت ئازادی ئابووریی تاکەکەسان دەبێتە مەرجێک بۆ گەشەندی ئابووری و تەژەندی گشتی. ئازادیی ئابووری واتای ئەوەیە دەوڵەت دەست هەڵگرێت لە بەڕێوە بردنی بازاری ئازاد. بەرفرۆش و خواست (عرض وطلب) دەبا بڕیار بدات.

دەوروبەری ساڵی 1815 جوداوازیی نێوان ڕێبازە هەمەجۆرەکانی لیبەرالیزم گەیشتبووە ئەوپەری. شۆڕشی فرانسی بووبوو بە دیکتاتۆریی ئەرتەش و شەڕ گشت ئەورووپای گرتبۆوە. شۆڕشی پیشەسازی، کەوا باو بوو لە ماوەی چەند دەساڵێکدا ببێتە مایەی تەژەندی گشتی، وا پێدەچوو بووبێتە مایەی هەژارییەکی بەرفرەوان لەو شارانەدا کە پیشەسازی تێیاندا ڕەوتی تیژڕەو بوو.

ئەوی لەم دەمەدا پێی دەگوترا لیبەرالیزم شتێک بوو یەکجار جودا لەو دڵگەرمییەی ئازادیی ساڵی 1789. لیبەرالی ئەم دەمە شۆڕشیان وەک مێتودی سیاسی بە جارێک ڕەت کردەوە. ئەم بۆچوونە پێی وا بوو شۆڕشی فرانسی ئاشکرای کرد کە ناکرێت ڕێ بدرێ یەکسەر حوکومڕانیی دەوڵەت بدرێت بە «خەڵک». ئامانجی سیاسی بزاڤە لیبەرالەکان ئەم جارەیان تەسک کرایەوە بۆ حوکومڕانییەکی دەستوورەکی. ئەمیان دەبا ببێتە مایەی ئازادیی سیاسی و ئازادیی کرداری تاکەکەس. وەلی مافی دەنگدان بۆ کەمایەتییەک مایەوە کە لە ڕووی موڵکایەتی و باسەوادییەوە بە خاوەن توانای سیاسی دادەنران.

لە بواری ئابووریدا Laissez Faire ی ئادەم سمیت هەر وەک ڕێبەر مایەوە. بەڵام پەیامی تاریکیش پەیدا بوو. دوو بیردۆزی بەریتانی پێیان وا بوو بەڵگەیان پێیە کە چ بەرەوپێش چوونێک لە هەلومەرجی گوزەراندا لە ئاسۆدا بەدی ناکرێت. Thomas Malthus و David Ricardo ئاماژەیان بۆ هەڵکشانی ژمارەی خەڵک و کەمیی زەویی کشتوکاڵ دەکرد. ڕستەیەک هەیە لە بیردۆزەی Ricardo دا ناونراوە «توندە قانوونی مووچە» و دەڵێت: «نرخی سروشتەکیی کار ئەوەیە کە بۆ مان و زاووزیی کرێکاران پێویستە بێ ئەوەی ژمارەیان زیاد یان کەم بکات» ئەمەش دەکرا بەوە لێک بدرێتەوە کە نرخی سروشتەکی کار دەبێت ئاستی گوزەرانی هەرە نزم بگرێت.

تاکە لایەنی گەشبینانەی بیردۆزەی لیبەرالی ئابووری ئەو دەمە لە باوەڕی بازاڕی ئازاددا بوو. ئەم باوەڕە دەیگوت، ئەگەر بازاڕی ئازاد هەموو وەڵاتان بگرێتەوە ئەوا وەڵاتان و گەلان پەیوەندییەکی ئابووریانەی هێندە بەهێزیان بەیەکەوە دەبێت کە ئاشتی بێتە بەرژەوەندی هاوکۆی بەربڵاو. Richard Cobden ی ئینگلیز ئایدیۆلۆژیستی ڕێبەر بوو لە بواری بازاڕی ئازاددا. ئەم دەیگوت ئەگەر مرۆڤایەتی لە ڕێی بازاڕی ئازادەوە

تێکبەستە بێت و بکرێتە یەک خێزانی گەورە، ئیدی هیچ هۆیەک نامێنێت بۆ هەڵنانی «ئیمپراتۆریی گەورە، ئەرتەشی مەزن و هێزی زەریاگەڕی زل».

پاش نیو سەدە، دەوروبەری 1860-1870، هەڵوێستی لیبەرالیزم دەربارەی مافی گشتیی دەنگدان کەوتە گۆڕانکاری. بیردۆزی ڕێبەر لە کایەی لیبەرالدا فەیلەسووفی بریتانی میلل John Stuart Mill بوو. هەتا ئەو دەمەش بەشێکی زۆری لیبەرال لە ئەنجامگەلی مافی گشتی دەنگدان دەترسان، چونکە زۆربەی خەڵک بێسەواد (نەخوێندەوار) بوون. بەڵام بێسەوادیش بە فێرکاریی گشتیی گەل چارە دەکرا. بارهێنانی سیاسیش ڕێک لە ڕێی پیادەکردنی مافی گشتیی دەنگدان جێبەجێ دەبوو. لە تەک ئەمەشدا زۆربەی بزاڤە میللییە ئازادیخوازەکانی ئەو دەمە ڕێبازێکی دیمۆکراتانەیان گرتبووە بەر. داخوازیی سەروەریی میللی بە شێوەیەکی سروشتەکی بەستراوە بە داخوازیی مافی گشتیی دەنگدان و ڕێبەرایەتی گەلێرەوە. لە ئەورووپا پارتە لیبەراڵەکان لە تەک سۆسیالیستەکاندا بوون بە پارتی پێشەنگی مافی دەنگدان.

لە دەمەو سەرەتای سەدەی بیستەمدا گۆڕانکارییەکی دیکەی گرنگ ڕووی دا. بیردۆزەی Laissez Faire، کە بە تەواوی تا ئەو دەمە لە هیچ دەوڵەتێک نەخرابوە کار، نەرمێنرا. لیبەرالیزم هاتە سەر ئەوەی دەست خستنە بازاڕ و دابەشینی داهات بسەلمێنێت. باجگرتنی سەرکەوتە Progressive taxation، سەندیکا و دەستەبەری جڤاکیی فەرمی هاتنە کایەوە. ئەم شارێبازەی لیبەرالیزم پێی دەگوترێت لیبەرالیزمی جڤاکی. هەتا ساڵی 1970 ئەمیان بووە ڕێبازی سەرەکیی لیبەرالیزمی سەدەی بیستەم. لەوەو دوا نوێلیبەرالیزم بووە ڕکابەری لیبەرالیزمی جڤاکی. ئەمیان دەیویست کارکرد (فەنکشن) ەکانی دەوڵەت تەواو کز بکاتەوە و تاڕادەیەکیش داوای گەڕانەوەی دەکرد بۆ بیردۆزەی Laissez Faire ی ئادەم سمیت.

بە کورتی دەشێت بڵێین گۆڕانکاریی لیبەرالیزم لە ساڵی 1815 ەوە هەتا ئەمڕۆ بەم شێوەیە بووە:

جۆر	حوکومڕانیی دەستوور / ئازادیی تاکەکەس	مافی گشتیی دەنگدان	Laissez Faire
1815-1860	ئەرێ	نەخێر	ئەرێ
1860-1900	ئەرێ	ئەرێ	ئەرێ
لیبەرالیزمی جڤاکی – 1900	ئەرێ	ئەرێ	نەخێر
نوێلیبەرالیزم -1970	ئەرێ	ئەرێ	ئەرێ

بۆ ڕوونکردنەوەی باسەکە لەم کتێبەدا نوێلیبەرالیزم بەشکی تایبەتی درایە (بڕوانە بەشی یازدەیەم). لێرەدا بەگشتی فراژووتنی بیری لیبەرالیزمی جڤاکی باس دەکرێت.

شانرخاندن

لیبەرالیزم یەکەم تێڕوانینی سیاسی بوو کە گشتیتر دوو لایەنی لە یەک جودا کردەوە: فەرمانی داکەوت و فەرمانی نرخاندن، واتا «ئەوەی هەیە» و «ئەوەی دەبا وەها بێ» ی جودا کردەوە. کەواتە لیبەرالەکان وازیان هێنابوو لەوەی هەوڵ بدرێت پێوەرکانی خۆیان لە داکەوتێکدا بچەسپێنن کە لە دەرەوەی مرۆڤ بێت یان لە مرۆڤ دوورەدەست بێت.

لایەنێکی ئەم گۆڕانکارییە بریتی بوو لە باوەڕی ئاکاری سوودخوازەتی یان باوەڕی سوود.[3]

ئەم باوەڕە لە لایەن لیبەرالی ئینگلیزەوە Jeremy Bentham ـەوە دەمەو سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم هێنرایە سیاسەتەوە و هەتا ئێستایش شانرخاندنێکی سەرەکیی لیبەرالیزمە. دروشمی ناوداری: «فرەوانترین بەختەوەریی شیاو بۆ زۆرترین ژمارەی خەڵکی شیاو» ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ ئاکاری سوود.

پرنسیپی ئەم باوەڕە ئاسانە: ئەوەی هەموو کەسێک هەوڵی بۆ دەدات سوود و بەختەوەرییە. سنووری هەوڵدانی تاکەکەس بە هەوڵدانی کەسانی دیکەی هاوجۆری خۆی دیاری دەکرێت. هەوڵ دانی ئەمیان بۆ سوود و بەختەوەری نابێت دەست درێژی بکاتە سەر سوود و بەختەوەری ئەویان. لە جڤاک و سیاسەتدا دەبێت سنوور بۆ داخوازیی هەمەجۆر دابنرێت. پێوەری ئەم سنوور دانانە دەبێتە: «فرەوانترین بەختەوەریی شیاو بۆ زۆرترین ژمارە خەڵکی شیاو». لە پراکتیکدا ئەم دروشمە وەها تەرجەمە دەکرێت: زۆرینە بڕیار دەدات بەختەوەری چییە، بە ڕەچاوگرتنی کەمایەتی یان کەمایەتیەکان.

سوود و بەختەوەری دەشێت هەم سوودی ماددی بگرێتەوە و هەم فراژووتنی گیانەکی. لە سەرەتادا لیبەرالیزم دەیگوت فراژووتنی تەژەندی ماددی بۆ زۆرترین ژمارەی شیاو بە باشترین شێوە دێتە دی ئەگەر هەر کەسە بەرپرس بێت لە خۆشگوزەرانیی خۆی. مەوداش لەمیانەوە بۆ بواری سیاسەت بەرین نەبوو. ئەگەر دەزگەی بڕیاری سیاسی بخرێتە ژێر ڕکێفی خواستەکانی تاکەکەسەوە ئەوا دەبێت بڕیارەکان بە شێوەیەک بن زۆرینەی خەڵک بە سوودبەخشی بزانن. بەڵگەی باوەڕی سوود لە ئازادیی بیر، ئازادیی دەربڕین و ئازادیی کردەوە ئەوە بوو دەیگوت ئازادی دەرفەت دەرخسێنێت بۆ فراژووتنی کەسایەتیی تاکەکەس. پێشکەوتنی ماددی و فەرهەنگی، بە باوەڕی لیبەرال، لابەرهەمێکی گرنگیی ئازادییە. جڤاکێک ئەم ئازادییەی تێدا نەبێت مرۆڤ تێیدا تێکدەچێت و بۆ خۆیشی مەنگ دەبێ[4].

---

[3] لە بواری گفتوگۆی سوێدیدا Ingemar Hedenius لە هەموان پتر بێژەری ئاکاری سوود بوو. بۆ نموونە بڕوانە بەرهەمەکەی: *Om människans moraliska villkor*, Stockholm, 1972

[4] Karl-Hermann Flach ی ئایدیۆلۆژیستی دیمۆکراتە ئازادەکانی ئەڵمان، هەمان بۆچوون بەم جۆرە دەردەبڕێت: «پێشکەوتنی سیاسی و جڤاکی هەردەم بە لادان لە باوەڕی باو دەست پێ دەکات... کەس نازانێت کام کەمینەیەکی ئەم

ئەمیان لە »دەربارەی ئازادی» دا، کە بەرهەمێکی کلاسیکی John Stuart Mill ـە، شامەبەستە.

لە 1970 ەوە دوو فەیلەسووف هاتنە پێش و بەڵگەکاریی لیبەرالیزمیان گەشە پێ دا[5]. هەردووکیان لە خانەی لیبەرالیزمی جڤاکیدان، Ronald Dworkin سەرچاوە لە نەریتی سوودخوازەتیی J.S. Mill ەوە دەگریت. سەرنج ڕاکێش ئەوەیە فەیلەسووفەکەی دیکە John Rawls بەڵگەکاریی مافی سروشتەکیی گرتۆتە بەر. ئەمیان مێتودی سەدەی هەژدەیەم و شۆڕشی فرانسی هەڵگرتۆتەوە بۆ پشتیوانی لە دیمۆکراتی.

John Rawls لە کتێبی «بیردۆزەیەک دەربارەی دادگەری» ـدا، لە بیرۆکەی «پەیمانی جڤاکی» دەدوێت، لە سەردەمی ڕۆشنگەریدا فەیلەسووفان بیردۆزەی مافی مرۆڤ و سەروەریی گەل – یان دەبردەوە بۆ پەیمانێکی بیرکرد لە نێوان تاکەکەساندا دەربارەی چۆنیەتی دامەزراندنی جڤاک و چۆنیەتیی دەزگەی فەرمانڕەوا. نموونەی هەرە ناودار پەیمانی جڤاکیی فەیلەسووف جۆن لۆک John Locke ـە. لەمیاندا وا دانراوە تاکەکەسان، دەوڵەت بەو مەبەستە دادەمەزرێنن ببێتە دەستەبەری مافی سروشتەکیی خۆیان. ئەم مافانە بە بۆچوونی لۆک مافی «ژیان، ئازادی و موڵکایەتی» بوون. وەنەبێت Rawls پێی وا بووبێت جڤاک لە ڕاستیدا ڕۆژێک لە ڕۆژان لەسەر پەیمانی نێوان تاکەکەسان هەڵنرابێت. بەڵکوو ئەم پەیمانە وەک مۆدێلێکی هزری بەکار دەهێنێت: داخوا ئەو پرنسیپانە چی بن لە دۆخێکی بیرکرددا چەند تاکەکەسێک «لە پشت پەردەی نەزانینەوە» ڕێک بکەون لەسەری؟ واتە ئەم تاکەکەسانە لەو کاتەدا دوور بن، هەم لە بەرژەوەندی کەسەکی و هەم لە زۆرەملێی دەرەکی. ئەم کەسانە نازانن چ جێیەک، لەو جڤاکەدا کە دایدەمەزرێنن، بەر خۆیان دەکەوێت.

Rawls پێی وایە تاکەکەسان لە دۆخی وەهادا دوو پرنسیپ دەسەلمێنن. یەکەم: هەر هەمووو، بێ ئەوەی هیچ دەستەیەک کەمبەش بێت، هەمان ئازادی و مافی بنەڕەتییان هەبێت. دووەم: جیاوازی جڤاکی و ئابووری تەنها ئەگەر لە بەرژەوەندی کەسانی هەرە بێدەرامەتدا بوو ئەوجا دەسەلمێندرێت.

لە بەرهەمێکی درەنگتریدا Rawls بەڵگەکان پتر هەڵدەچنێت. ئەمجارەیان بیر لەوە دەکاتەوە پەیمانێکی جڤاکیی ناوتوێژ (نائاشکرا) Implicit هەبێت دەربارەی بیردۆزەی دادگەری. Rawls بەمیان دەڵێت: Overlapped Consensus لە جڤاکدا، لە نێوان هەموو «بۆچوونە هۆشەکییەکاندا» بچوکترین بەشی هاوکۆ هەیە. مەرج نییە هەموو ڕێک بن لەسەر دنەدەرە فەلسەفی، ئاکارەکی یان دینیی دادگەری. گرنگ ئەوەیە لە دەراوی هەمووجۆرەوە بتوانن لەسەر ڕێساگەلە فەرمییەکان ڕێک بکەون.

ئەم گوتانە ئەو ڕاوێژی «مەرگی ئایدیۆلۆژی» یەمان دەهێنێتەوە بیر کە لە سەرەتادا باس کرا. Herbert Tingsten ئەو دەمە دەربڕینی وەک «نرخاندنی هاوکۆ» و «بان ئایدیۆلۆژی» ی بەکار دەهێنا. دیمۆکراتی بووبووە بان-ئایدیۆلۆژیی هاوکۆ لە نێوان ئەو ئایدیۆلۆژیانەی زووتر دژ بەیەک بوون. Overlapped Consensus

ڕۆژگارە دەبنە زۆرینەی ئایەندە. ئەوەی مافی کەمینە پێشێل بکات جڤاک دەخاتە بارێکی مەنگەوە. لەبەر ئەوە ئازادی گیانەکی و پاراستنی کەمینە دۆزێکی یەکجار پێویستە بۆ فراژووتنی جڤاک». Ny chans för liberalismen, Stockholm 1971

[5] – بەرهەمەکانی John Rawls ئەمانەن: A Theory of Justice, 1971 و *Political Liberalism* –لەم بەشەدا کە دەربارەی Dworkin و Rawls ـە سوودم لەم دوو بەرهەمە وەرگرتووە:

Håkan Holmberg, *Liberal ideologi*, Stockholm 1986,
Svante Nordin, *Rättvisan och den politiska realismen*. SvD nov. 1993.

ی Rawls دەربارەی ماف و دادگەری جۆرێکە لە هەمان بۆچوون. مەبەستی Rawls ئەوە نییە پێشانی بدات کە پرنسیپەکان «دروستن» یان «بەڵگەنەویست» ن. ئەوە لیبەرالەکانی سەدەی هەژدەمین بوون ئەو لافەیان لێ دەدا. بە بۆچوونی ئەم، ئەو دوو پرنسیپە مادام لەلایەن نێزیکەی هەموانەوە پەسەند بێت، ئەوا بۆ کار پێکردن دەست دەدەن.

مرۆڤنۆڕی

حوکومڕانیی نوێنەرەکی دان بەوەدا دێنێت کە هەموو کەس بە فەرمی وەک یەک کارامەن لەوەی کار بکەنە سەر سیاسەت. کە کەسانی لیبەرال دەستیان دایە خەبات لە پێناو مافی گشتیی دەنگدان، وەها ڕەچاو گیرابوو کە خەڵک کۆ دەبنەوە لە دەوری باوەڕی یەکسانی لە کارامەیی سیاسیدا. ئەم مەرجی یەکسانییە پاش ماوەیەکی کورت نیوەی دیکەی مرۆڤایەتیشی گرتەوە کە ژنە.

میلل John Stuart Mill هەر زوو لە بواری مافگەلی سیاسی و جڤاکیدا داوای یەکسانیی تەواوی ژن و پیاوی کرد[6]. کەسانی لیبەرال پێشەنگ بوون لە خەبات بۆ وەدەستهێنانی مافی ژنان.

هەم لە لیبەرالیزمی ئابووری و هەم لیبەرالیزمی جڤاکیدا بڕوایەکی پتەو هەیە بەوەی تاکەکەسان توانایان هەیە بەرژەوەندی خۆیان هەڵسەنگێنن و ئەنجامی ڕێبازی کردەوەی هەمەجۆر بەراورد بکەن. هۆشیاربوونی خەڵک یەکێکە لە شامەرجەکانی سوودخوازەتی. لە سەدەی نۆزدەیەمدا، زۆر لە لیبەرالەکان ترسیان لەوە بوو هەلومەرج هێشتا لەبار نەبن. میلل خۆشی یەکێک بوو لەوانەی ترسی لە «نەزانین و بەتایبەتی خۆویستی و دڕندەیی ئاپۆڕە» هەبوو. لەبەر ئەوەی داوای سیستەمێکی دەکرد دەنگی سەرباری تێدا بێت بۆ ئەو کەسانەی خاوەن خەسڵەتی تایبەتین، ئەمیان هەنگاوێکی ئاشکرا بوو پشتەو پرنسیپی مافی گشتیی دەنگدان. وا دیارە، لەو دەمەوە کە مافی گشتیی دەنگدان جێکەوت، هیچ لیبەرالێک دەستی لەم داخوازییەوە گیر نەکردووە.

چەمکی یەکسانی، لە دەرەوەی مەودای مافی سیاسی ڕووتیشدا، دەخرێتە کار. Ronald Dworkin ی فەیلەسووف، لە ناساندنی یەکسانیدا دەڵێت: یەکسانی دەکاتەوە مافی هەر تاکەکەسێک کە هەمان ڕێزی ئەوانی دیکەی هەبێت. مرۆڤ دەبێت هەم یەکسان و هەم جیاواز دانرێن. کە دەڵێین مرۆڤ دەبێت یەکسان سەیر بکرێن مانای ئەوە نییە هەردەم وەک یەک مامەڵەیان لەگەڵ بکرێت. ناوتوێژی ئەو گوتەیە دەڵێت مامەڵەی ڕێک وێکچوو بەرەو جڤاکی کۆنترۆڵداری توندمان دەبات کە تێیدا هیچ کەسێک ناتوانێت «ئاستی گوزەرانی خۆی یان شێوە خەرجکردنی تایبەت بە خۆی هەڵبژێرێ».

وەک لە سەرەوە باسمان کرد، John Rawls باس لەو مەرجانە دەکات کە جیاوازیی ئابووریانە تێیاندا دەشێت پەسەند بکرێت. ئەو پێی وایە جیاوازیی ئابووری بە دوو مەرج بەرپەسەندە. یەکەم: ئەو جیاوازییە گرێدراوی

6 *On the Suebjction of Women*، بڕوانە تەرجەمە سوێدییەکەی: *Quinnans underordnade ställning,* 1869.

پێگەیەک بێت بۆ هەموان ئاواڵە بێت و خەڵک «دەرفەتی دادگرانەیان وەک یەک بێ» بۆ گەیشتن بەو پێگەیە. مەرجی دووەم ئەوەیە بارودۆخی خەڵکی هەرە لاواز، ئەم جیاوازییە ئابوورییە، چاکتر بێت نەک خراپتر. ئەمانەن ئەو پرنسیپانەی دەبنە سەرچاوەی ڕێسای Rawls کە دەڵێت لە هەموو بارێکی هەڵبژاردندا ئێمە دەبێت ئەو بەدیلە هەڵبژێرین کە ئاستی خەڵکی هەرە لاواز زیاتر چاک دەکات.

Dworkin سەنگێکی گران دەدا بە مافی دەستەبەرکراوی تاکەکەسان. ماف دەبێت وەک «داشەهارەی یاری بێ». دەبێت وەهای لێ بێت کە بڕیاری سیاسی و ئابووری، گەر چاوی لە بەرژەوەندی هەرە لاوازان پۆشی، کارەکەی سەخت، گران یان نەکردە دەرچێت.

گرنگترین یەکەی جڤاک

لیبەرالیزم وەک بزاڤێک، بە پلەی یەکەم، بۆ ڕزگارکردنی تاکەکەس لە ستەمی دەوڵەتی، هاتە کایەوە. جەختکردن لەسەر ئەوەی تاکەکەس یەکەم یەکەی جڤاکییە ئێستایش هەر جێگیرە. ئەمە ئەوسا و ئێستایش خۆی لەوەدا دەنوێنێت کە داوای دەستەبەری توند دەکات بۆ ئازادی و مافی تاکەکەس. دەستەبەرەکانیش بە پلەی یەکەم دەبێت دەستووری بن، واتە ئازادی و مافی وەها کە لە دەستووردا تۆمار بن. پێشێلکردنیان بدرێتە دادگە. لەبەر ئەوەشە کەسانی لیبەرال بەگشتی لایەنگری دادگەی دەستوورین.

لە سەدەی نۆزدەیەم و ماوەیەکی درێژی سەدەی بیستەمدا، کەسانی لیبەرال فرەوانبوونی هێزی دەوڵەتیان بە یەکەم هەڕەشە دەزانی بەرانبەر ئازادیی تاکەکەس. لەگەڵ ئەوەشدا گومانکارییەکی گشتی لە نێو لیبەرالاندا هەیە بەرانبەر کۆگەرا Collective و چارەسەری کۆگەرایانە. لەم سەدەیەدا هەتا دەهات پتر بە چاوی ترسەوە دەیانئۆڕییە چڕبوونەوەی دەسەڵاتی لەو بابەتە، نەک تەنها چڕبوونەوەی دەسەڵات لای سازمانی سیاسی یان دەزگەی دەوڵەتی.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

لیبەرالیزم و سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیست، لە سەدەی بیستەمدا، دەربارەی مێتودی گۆڕینی جڤاک، هەڵوێستی تاڕادەیەک وەک یەکیان گرتە بەر. پلەدارەتی Gradualism ی لیبەرالیزم تەمەندارترە. هەر لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە نوشوستی شۆڕشی فرانسی بووە نموونەی ترسێنەر. سەرەتای شۆڕشەکە ڕەنگی بیروڕای لیبەرالی زووی پێوە بوو بەڵام بنەتای بە دیکتاتۆریی ئەرتەشی، شەڕ و کۆنەپەرستی گەیشت. شۆڕشی ڕووسی، بۆ ڕیفۆرمیستان بووە نموونەیەکی لەو بابەتە. باشترین دارِشتنی مۆدێرن دەربارەی بیردۆزەی هەڵنانی پلەدار [هەنگاو بە هەنگاو] ی جڤاک، لە ساڵانی 1940 دا، لە لایەن پۆپەر، فەیلەسووفی نەمسایی – ئینگلیز Kar Raimund Popper ەوە هاتە کایەوە. باوەڕەکانی ئەم بە پلەیەکی بەرز، ڕاستەوخۆ یان تیان، کاری لە لیبەرالیزم و سۆسیالیستی ڕیفۆرمیستی سەردەمی باش شەڕی جیهانیی دووەم کرد.

پۆپەر پەلاماری پێچەوانەی پلەدارەتی دەدات و ناوی دەنێت «هەڵنانی ئوتوپیای جڤاک». ئەمە واتای ئەوەیە مرۆڤ پێشەکی دوائامانجێکی سیاسی دیاری دەکات و بڕیاری ئەو ئامرازانە دەدات کە بۆ گەیشتن بەو ئامانجە بەکار دێن. پێشەکی نەخشەی «دەوڵەتی نموونە» دەکێشرێ و پاشان دەکەوێتە کار بۆ دامەزراندنی.

پۆپەر پێی وایە یەکەم: ئەم مێتودە ئوتوپیائامێزەی گۆڕینی جڤاک داوای «ڕێبەرایەتییەکی سیاسی دەکات کە تەواو لەدەست چەند کەسێکی کەم هەژماردا چڕ بووبێتەوە و ئەمەش بە ئاسانی ڕوو لە دیکتاتۆری دەکات». دژبەڵگەی دووەم ئاماژە دەکات بۆ مەترسیی خەفەکردنی ڕەخنە لە دەمی هەڵنانەکەدا. بەوەش دەرفەتێک نامێنێت بۆ هەڵسەنگاندنی مەبەست: ئەم سیاسەتە ڕووەو نێزیکبوونەوەی ئامانجەکەیە یان نا. بەتایبەتیش کە باس لە ئەنجامی یەکجار دوورەدەست بێت، کە لەوانەیە چەندین نەوە بخایەنێت هەتا پێی دەگەین. ئەوا بەگشتی سەختە مرۆڤ بزانێت ئایا ڕووەو نێزیکبوونەوەی ئەو ئامانجە دەچێت یان نا. خاڵی سێیەم لەوەدایە ئوتوپیزم گۆڕانی بیروڕا و ئیدیال ڕەچاو ناگرێت. «مێتۆدی لە پێشدا چەسپاندنی دوائامانجی سیاسی و پاشان کارکردن بۆ ئەو ئامانجە بێنرخ دەمێنێتەوە ئەگەر بسەلمێنرێ کە ئەو ئامانجە، لەو ماوەیەدا کاری بۆ دەکرێت، شایەنی گۆڕینە«. خاڵی چوارەم لای پۆپەر دەڵێت هیچ مێتودێکی هۆشەکی نییە هەتاهەتایە یەک ئامانجی سیاسی دیاری بکات: «ئەمەیان وەها دەگەیەنێت کە هەر جیاوازییەکی بیروڕا لە نێو ئوتوپیستاندا – هەڵبەتە ناکۆکیی وەها ناکرێت بە بەڵگەی هۆشەکی چارە بکرێت – دەکاتەوە بەکارهێنانی زمانی هێز لە بری بەڵگەی ئۆبژەکتیڤ، واتە دەبێت دڕی بڕیار بچەسپێنێت».

بەرانبەر ئەو گۆڕانکارییە سەرلەبەرەی جڤاک، پۆپەر، هەڵنانی پلەداری جڤاک دادەنێت. لەمیاندا زۆر چاک دەشێت «وێنەیەکی ڕوون» ی جڤاکی مەبەست ببێتە ڕێنموو نەک دۆخێکی ئیدیالی قاڵبگرتوو. مەبەستی ئەم مێتودە لەوەدایە کە «بگەڕێ بەدوای گرفتی جڤاکی هەرە گەورە و هەرە لەپێش و چارەیان بکات نەک بە دوای دۆخی نموونەییدا بگەڕێ و خەباتی بۆ بکات». بیرکردنەوەی هۆشەکی و گەیشتن بە باوەڕێکی هاوکۆ دەربارەی پلانێک بۆ چارەکردنی بارێکی لەنگ گەلێک ئاسانترە لەوەی دەربارەی پلانێک بێت بۆ جڤاکێکی ئیدیال. ئەگەر هەوڵی چارەکردنی گرێیەک ژێرکەوتوو بێت، بەدئەنجامی کەمتر دەبێت لەوەی پلانی گۆڕانکارییەکی سەرلەبەر ژێرکەوتوو بێت. جگە لەوەش چارەکردنی بەدئەنجامەکانیش ئاسانترە.

کەواتە شابەڵگەی پلەداریەتی ڕەخساندنی دەرفەتە بۆ هاوباوەڕی، مێتودی دێمۆکراتانە و گۆڕینی جڤاک، بێ بەکارهێنانی دڕی.

دەبێت بشڵێین کە پۆپەر سنووری بەکارهێنانی مێتودی شۆڕشگێڕانە و دڕیی سیاسی بە ڕوونی دەستنیشان کردووە. ئەمانە پەسەندن گەر لە پێناوی خستنی ڕژێمی دیکتاتۆری و دامەزراندنی دەزگەی دێمۆکراتیدا بن. ئەوجا کە ئەم مەرجانەی هەڵهێنانی پلەداری جڤاک ڕەخسان هەم لیبەراڵ و هەم سۆسیالیستی ڕیفۆرمیست دەبنە نەیاری مێتودی شۆڕشگێڕانە.

شێوازی حوکمڕانیی سیاسی

داکۆکیی کلاسیک لە دیموکراتیی نوێنەرەکی Representative Government ڕیشەی لە بەرەی لیبەرالدایە و تەمەنی لە سەد ساڵ تێپەڕیوە. بەرهەمەکەی میلل John Stuart Mill کتێبی «چەند تێبینییەک دەربارەی حوکومڕانیی نوێنەرەکی» *Consideration on Representative Government* (1861) ئێستایش لە بواری بیردۆزەی دیمۆکراتیدا بە باشترین ڕانواندنی پێوەرەکی دادەنرێت.

میلل و کەسانی لیبەرال دەیانویست وێنەیەکی سیاسی لە بازاڕی ئابووری هەڵگرنەوە، واتە «بازاڕی سیاسی» پێک بێنن کە هەموو کەسێک تێیدا دەرفەتی هەبێت بازاڕی خۆی گەرم بکات. ئامرازیش لێرەدا مافی گشتیی دەنگدان بوو. لە سیستەمی «یەک مرۆڤ، یەک دەنگ» دا دەبا بازاڕی سیاسیی تاکەکەسان هاوسەنگ بێت.

میلل پێی وا بوو شێوازی حوکومڕانیی نوێنەرەکی و مافی گشتیی دەنگدان لەبەر چوار هۆ «باشترین حوکومڕانیی ئیدیالە«. ئەمیان لە هەموو شێوازەکانی دیکە پتر دەرفەتی گەشەکردن دەڕەخسێنێت بۆ «خۆڕاستاندن» ی تاکەکەسان و پێشکەوتنی باری ئابووری و ماددیی جڤاک. ئەمیان هەستی هاوکۆیی و گیانی وەڵاتی دروست دەکات.

خۆڕاستاندنی تاکەکەس هاوواتایە لەگەڵ فراژووتنی کەسایەتی. گریمان دەسەڵاتێکی سەرتەڵی بافەرهەنگ بەڕاستی لە دروست بوون بێت، حوکومڕانییەک لەوانەی لە هەموان بافەرهەنگتر و زیرەکتر بن، لە مرۆڤی هەرە بەرزی بەخەیاڵدا بێت، ئەنجامەکەی چی دەبێت؟ دەبێتە حوکومڕانیی تاکەکەسی خاوەن توانای بان – مرۆڤانە، کە خەریکی گەلێکی هۆش - پاسیڤ دەبێت. میلل دەپرسێت: چ جۆرە خەڵکێک لە سایەی ڕژێمی وەهادا پەروەردە دەکرێ؟ نەک هەر زیرەکییان دەخنکێت، لەبەر ئەوەی سوودی لێ وەرناگیرێت، بەڵکوو دونیای هەست و فراژووتنی ئاکارەکیشیان زیانی لێ دەکەوێت. «ئەگەر مرۆڤ بۆی نەبێت هیچ بۆ وەڵاتەکەی خۆی بکات لە ئاست وەڵاتەکەیدا خەمسارد دەبێ». حوکومڕانیی سەرتەڵ، ڕێگەی خەسڵەتی پاسیڤ خۆش دەکات. حوکومڕانیی گەلێر دەرفەت بۆ کەسایەتیی چالاک و سەربەخۆ خۆش دەکات.

پێشکەوتنی ئابووری و بیرکاری بە بۆچوونی لیبەرالانەی میلل بەرهەمێک نین لە خزمەتەکانی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە بکەونەوە. ئەمانە بەرهەمی هەوڵدانی خەڵک خۆیانە. بەتایبەتی پێشکەوتنی زانستی و بیرکاری لەو کەسانەوە پەیدا دەبن کە بلیمەتن و خاوەن توانایەکی بیرکارانەی بەرزن و هێز و توانای ئەوەیان هەیە بەرەنگاری بۆچوونی باو ببنەوە. ڕێک لەبەر ئەوەیە میلل وەها بە توندی داکۆکی لە ئازادیی گیانەکی دەکات، لە ئازادیی لادان لە شێوە بیرکردنەوەی جێکەوتە. بەڵام میلل ئەوەش دەڵێت کە بەرزی و فرەوانیی تەژەندی گشتی، پەیوەستی فرەوانی و فرەڕەنگیی ئەو هێزەی مرۆڤە کە ئاڕاستەی خۆشکردنی ئەو تەژەندن.

گیانی وەڵاتی و هەستی هاوکۆ، تەنیا زادەی حوکومڕانیی دیمۆکراتن. ئەمانە تەنها بەوە پەیدا دەبن گەل دەرفەتی بەشداربوونی چالاکی هەبێت. میلل دیمۆکراتیی ناونابوو «فێرگەی گیانی گشتی». کەواتە تەنها ئازادی و مافی گشتیی دەنگدان نەبوون کە گرنگ بن. بەشداربوونی چالاکی وەڵاتیانیش پێویست بوو. میلل بە پلەی یەکەم بیری لای خۆفەرمانیی کۆمیونانە بوو، کە هەر زۆر زوو لە ئینگلاند گەشەی سەند. کاتێک مرۆڤ کارێکی فەرمی ئەنجام دەدات دەبێت بەرژەوەندیی دیکە ڕەچاو بگرێت نەک بەرژەوەندی خۆی، دەبێت بەرژەوەندی هەمەجۆر بەیەک بگرێت و هەوڵی چاکەی گشتی بدات.

«ئەو کەسە دەبێت خۆی بە بەشێکی جڤاک بزانێت و هەرچی بۆ چاکەی جڤاکە بە چاکەی خۆی دابنێت. گەر ئەم فێرگەیەی گیانی گشتی نەبێت هەستێکی وەها پەیدا نابێت تاکەکەسان بەرانبەر جڤاک خۆیان بە خاوەن ئەرک بزانن مەگەر ئەوەندەی گوێڕایەڵی دەستووران بن و سەر بۆ حکوومەت فروو بێنن. هیچ هەستێکی ناخۆویستانەی یەکیەتی لەگەڵ گشتدا پەیدا نابێت. هەموو بیر و هەستێک، هەم لە بواری بەرژەوەند و هەم لە بواری ئەرکدا، جێ بۆ سەروکاری خۆیی و بۆ خێزان چۆڵ دەکەن. مرۆڤ هەرگیز بیر لە شتێک ناکاتەوە لە بەرژەوەندی هاوبەشی جڤاکدا بێت، یان لە کارێکی لەگەڵ خەڵکی دیکەدا بیکات، بەڵکوو تەنها لە پێشبڕکێدایە لەگەڵ ئەوانەی دیکە و زۆر جاریش دژ بەوان».

میلل بەڵگەیەکی دیکەش بۆ دێمۆکراتی دەهێنێتەوە، ئەمیان دەشیا لە گوتەکانی Bentham ی پێش خۆیشی بهێنرێتەوە: ماف و بەرژەوەندی هەر کەسێک تەنها لە بارێکدا کە ئەو کەسە خۆی توانای هەبێت و بەردەوام ئامادە بێت داکۆکییان لێ بکات، لە پێشێلکردن دەپارێزرێن. میلل ئەم بەڵگەیە بەتایبەتی بۆ بەرگری لە مافی دەنگدانی کرێکارانی پیشەسازیی ئینگلیز بەکار دەهێنێت.

لە سەدەی بیستەمدا، لە نێوان لیبەرال، کۆنەواران و سۆسیالیستی ڕیفۆرمیستدا، کێشە لەسەر دێموکراتیی نوێنەرەکی نەما. کێشە زۆربەی جار لەسەر هەلومەرجی بەردەوامبوونی دێمۆکراتیی نوێنەرەکی پەیدا دەبوو، بەتایبەتی لەسەر پەیوەندیی نێوان دێمۆکراتیی نوێنەرەکی و ئابووریی بازاڕ Market Economy بە مافی موڵکایەتیی کەسەکییەوەی.

خەبات لە پێناو ئابووریی بازاڕدا، وەک مەرجێک بۆ بەردەوامبوونی دێمۆکراتی لە لایەن Friedrich Hayek (مردەی ساڵی 1992) هاتە کایەوە. ئەم ئابووریکارێکی نەمسایی بوو، لە ئینگلاند دەژیا. ڕەخنەکانی خۆی بەرانبەر ئابووریی نەخشەدار Planned Economy ساڵی 1943 لە بەرهەمێکدا بە ناو: «ڕووەو کۆیلەستان» بڵاو کردەوە. Hayek پاشان خەڵاتی نۆبێڵی لە ئابووریدا وەرگرت.

ئابووریی نەخشەدار، بە بۆچوونی Hayek، لە سێ ڕووەوە دژ بە دێمۆکراتی بوو:

1- پلانێکی ئابووری کە هەموو جڤاک بگرێتەوە ناکرێت لە پەرلەماندا بخرێتە ژێر تاوی هەڵسەنگاندنێکی سیاسی ئاسایی و چوست. پلانەکە یەکجار ئاڵۆزە، هەموو بەشەکانی ترنجاوی یەکترن. سازان و گۆڕینی لایەنێک لەوانەیە هەموو پلانەکە تێک بدات. هەڵسەنگاندنی پەرلەمان دەبێتە کارێکی ڕواڵەتی بۆ پەسەندکردن یان ڕەتکردنەوەی سەرلەبەری پلانەکە.

2- دەسەڵاتی ڕاستی لە دەست حکوومەت و بیرۆکراتیدا چڕ دەبێتەوە. فەرمانی بیرۆکراتانە خەسڵەتی دەستوورەکی دەگرنە خۆ.

3- بەرهەڵستیی ڕێکخراو دژ بە ناوەڕۆکی پلانەکە بەئاسانی لەلایەن فەرمانڕەوایانەوە بە سەبوتاژ (تێکدان) دادەنرێت. لە ڕێی چڕبوونەوەی دەسەڵاتەوە، تاوانبارکردنی بەرهەڵستان، گەر بە فەرمیش نەبێت ئەوا بە کردەوە، ئاسان دەبێت و بەو جۆرەش ئازادیی سیاسی لەناو دەبرێت.

لە سوێد Herbert Tingsten ڕەخنەکانی Hayek ی هەڵگرتەوە. ئەم خۆی پرۆفیسۆری دەوڵەتناسی بوو لە ستۆکهۆلم. تینگستێن بۆ خۆی دەستی لە سۆسیال دیمۆکرات هەڵگرت و بووە لیبەرال لەبەر ئەو ترسەی هەیبوو لە ئەنجامگەلی ئابووریی نەخشەدار. لە کتێبی «کێشەی دیمۆکراتی» Demokratins Problem, 1945 دا تێنگستێن بەتایبەتی ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە لە ئابووریی نەخشەداردا چەند ئاسانە ڕۆژنامەی بەرهەڵست دەمکوت کرێن: دابەشکردنی کاخەز لە ژێر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایان دایە.

وەک لە بەشی داهاتوودا دەردەکەوێت لیبەرالانی ئەم سەردەمە ئێستایش بەڵگەکانی Hayek بە ڕەوا دەزانن. ئەمانە نایسەلمێنن ئابووریی نەخشەدار جێ بە ئابووریی بازاڕ چۆڵ بکات. لە گفتوگۆی لیبەرالی ئەم بیست ساڵەی ڕابردوودا جەخت لە سەر دوو شاپرنسیپ دەکرێت:

یەکەم: هەوڵ دراوە میکانیزمی بڕیاردانی دیمۆکراتی لەم ڕێیانەوە بێتە گۆڕین: ناسەنترالاندن، یەکەی سیاسیی بچووک، گەلپرسی (ڕیفراندۆم) ی گشتی و فرەواندنی دەرفەتی پەیوەندیی نێوان نوێنەر و دەنگدەر لە ماوەی نێوان دوو هەڵبژاردندا. ئەم ڕێبازە لە سیاسەتی پارتایەتیدا نێونرا «دیمۆکراتیی نێزیک».

دووەم: کەم بوونەوەی بڕوا بەوەی دامودەزگەی فەرمی بتوانێت ئەو کارگێڕییەی وەڵاتیان دەیانەوێت بگرێتە دەست. لەم خاڵەیاندا لیبەرالیزمی جڤاکی ڕەخنەی نوێلیبەرالیزمی هەڵگرتەوە. پەیڕەوانی لیبەرالیزمی جڤاکی داوا دەکەن کارگێڕیی فەرمی بخرێتە ژێر ڕکابەریی نێوان دەزگەی فەرمی و ئەهلییەوە. بەڵگەش لێرەدا ئەوەیە تاکەکەس دەرفەتی هەڵبژاردنی زیاد دەبێت.

سازمانی ئابووری

وەها باوە باوەڕی ئابووریی لیبەرالزم بەم لایەنانەوە بناسێنرێت: ئابووری بازاڕ، ئامرازی بەرهەمهێنانی ئەهلی بێت و ڕێ بگیرێت لەوەی بازاڕ بخرێتە ژێر ڕکێفی سیاسەتەوە. وەلێ لە سەدەی بیستەمدا گۆڕانکاریی گرنگ هاتنە کایەوە:

بەرەنگاربوونەوەی دەست تێوەردانی سیاسەت لە ئابووریی بازاڕەوە خەسڵەتێکە لە لیبەرالیزمی سەدەی بیستەمدا جێگیر بووە، هەر لەم خاڵەشدا لیبەرالیزم زیاتر گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە. بەر لە هەر شتێک دەبێت جۆرە جیاوازەکانی گۆڕانکاری لەیەک جودا بکەینەوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا پشت کرایە باوەڕی Laissez Faire. لیبەرالیزمی ئەو دەمە ڕووی خەباتی کردە ڕیفۆرمی جڤاکی و قانوونیی وەها کە چارە بۆ ئەنجامە جڤاکییەکانی ئابووریی بازاڕ بدۆزێتەوە و ڕێیان لێ بگرێت. تێکبەستنی نێو بازاڕی کار (کە دەکاتەوە یەکگرتنی کۆمپانیا گەورە)، گەرچی لە بیردۆزەی ئابووریدا بە پاوان (مۆنۆپۆڵ) دادەنرا و دەبا قەدەغە بکرێت، لەلایەن لیبەرالیزمەوە سەلمێندرا.

لە بیست و سییەکانی سەدەی بیستەمدا، لیبەرالی وەک کەینز John Maynard Keynes لە ئینگلاند و ئۆلین Bertil Ohlin لە سوێد مێتودی بیردۆزەکییانەیان دارشت بۆ دارماڵکردنی هەڵگەڕانەوەی دۆخی ئابووری واتە پێشگرتن لە سەختانگی ئابووری.

زووتر لیبەرالیزم باوەڕی وەها بوو کە سەختانگ شێوازێکی «خۆڕسک» ـە بۆ خۆدەرمانکردنی ئابووری. ئەم بیردۆزەیە نوێیە نۆرەیەکی چالاکی دا بە دەوڵەت و سیاسەتمەداران دەستکاری دۆخی ئابووری بکەن. ئەمیشیان لە ڕێی دارماڵکردنی بڕی پارەوە، پارسەنگکردنی بودجە و گەیاندنی مووچەی کارمەندانی دەزگەی فەرمی بە ئاستی مووچەی بازاڕ. پاش شەڕی جیهانیی دووەم ئەم سیاسەتە لە ئەورووپای ڕۆژاوا و تەنانەت لە کۆوەلاتی ئەمەریکا USA شدا بەگشتیی سەلمێندرا. واتە دەزگەی دەوڵەتی کەوتە بەرهەمهێنانی کارگێڕی و کالا، ئەو دەزگەیانەش بە پارەی باجی سەرکەوتە دەبران بەڕێوە.

باجی سەرکەوتە دەکاتەوە دەست تێوەردانێکی فرەوان لە دابەشینی ئەو داهات و سامانەی بازاڕ دەیدات. لیبەرالان لەم خاڵەدا دووچاری گرفتێکی هەڵبژاردنی دژوار بوون. لەلایەن نەریتی بیری لیبەرال، لە نێوەڕاستی ساڵانی 1850 وە داوای دەکرد تاکەکەسان دەرفەتی دەست پێکردنیان لە ژیاندا تاڕادەیەک وەک یەک هەموار بێت. مەبەست لەمەش تەنها لایەنی دەرفەتی خوێندن نییە. هەر زوو میلل تەواو نێزیک بوو لەوەی مافی میرات ڕەت بکاتەوە. ئەو دەیگوت مرۆڤ لە میراتدا دەبێت هەر ئەوەندەی بەرکەوێت خوێندن و گوزەرانی هەتا تەمەنی ڕسکان دەستەبەر بکات، نەک زیاتر.

لە لایەکی دیکەوە دەشێت بڵێین کەسانی لیبەرال گەشەندی ئابووری بە یەکەم ئامانجی ئابووریی خۆیان داناوە. مەرجی گەشەندی ئابووری، بە دیدی لیبەرال، لەوەدا بوو کە دەست پێشخەری و هەوڵدانی ئابووری دەبێت خەڵات بکرێت. هەتا ئێستایش، بۆ چارەکردنی ئەم دووڕیانە ئایدیۆلۆژییە، وا باو بووە گەشەندی ئابووری بخرێتە پێش دارماڵکردنی ئابووری. باجگرتن نابێت هێندە توند بێت زیان بە «هێزە تەژەندهێنەکان» بگەیەنێت[7]. بەڵام لیبەرالانی جڤاکی لە 1970 کاندا لەوە دەچوو دارماڵکردنی ئابووری هەڵدەنەوە بەسەر گەشەندی ئابووریدا، بڕوانە ئەم ڕاگواستەیەی Karl-Hermann Flach ی ئایدیۆلۆژیستی لیبەرالی ئەڵمانی:

> «هەر بارە و ئەزموونی خۆی دەوێت. ئایا هێزی بزوێنەری چالاکیی ئەهلی هێندە بەنرخە بۆ پێشکەوتنی گشتیی ئابووری کە ناچار ببین، لەبەر ئەوەی چوستە، چاو بپۆشین لەو بێدادییە دەبێتە زادەی ئەو هێزە؟ یان ئایە چڕبوونەوەی موڵکایەتیی ئەهلی هێندە خەتەرناکە کە بەڕاستی دەبێت مەترسیی لەدەستچوونی بەشێک لەو زەبرە پەسەند بکەین لە پێناوی دابەشینێکی باشتری دەسەڵات و دادگەریەکی فرەوانتر».
> *Ny chans för liberalism.*

ئوتوپیا

لە سەدەی هەژدەم، لەو دەمەی لیبەرالیزم تێیدا زا باوەڕی پێشکەوتن و گەشبینایەتیی فراژوتنی تاڕادەیەک بێسنوور، باو بوو. بیرکردنەوەی نوێ، زانست و جڤاکناسی دەبا لە باری ماددی، گیانی و سیاسییەوە مرۆڤایەتی بەرەو بێگەردی کێش بکات. یەکێک لە پێشەنگانی ڕۆشنگەری باوەڕی خۆی بە ئایەندە لەم سێ خاڵەدا کۆ کردەوە: «بنەبڕکردنی جیاوازیی نێوان میللەتان، پێشکەوتنی یەکسانی لە نێو میللەتدا و بێگەردیی دروستی

---

[7] Olof Wennas لە بەرهەمێکیدا بە ناوی *Ohlin, Folkpartiet och socialismen*, Stockholm 1970. پێشانی داوە کە ئەم بۆچوونە لیبەڕالیزمی سوێدی دەگرێتەوە.

مرۆڤایەتی»[8]. مرۆڤ بە خۆی و خەسڵەتگەلی جڤاکییەوە ئامادەی «چاکتربوونی بێسنوور» بوو. کۆندۆرسێ پێشبینی «بنەبڕکردنی تەواو» ی ئەو پێشداوەرانەی دەکرد کە دەبنە هۆی ئەوەی نێر و مێ مافی جیاوازیان هەبێت. «ڕیشەی ئەو جوداوازییە لە بەدبەکارهێنانی هێزدایە. هەر گەڕانێکی دیکە بە دوای هۆی دروستاندنی ئەم پرنسیپە کە بیگەڕێنێتەوە بۆ جوداوازیی ئۆرگانیزمی لەشەکی، توانای بیرکاری یان هەستی ئاکارەکی، دەبێتە گەڕانێکی ناکام. ئەوە ڕیشەی لە بەدبەکارهێنانی هێزدایە».

لە سەدەی بیستەمدا پاراستنی پێشکەوتنی بێسنوور سەختتر بوو. چ لیبەرالێک نەما بڕوای بە چارەی بێگەرد یان سازمانی جڤاکیی بێگەرد هەبێت. ئاوازێکی دەستەمۆبوون لای Karl-Hermann Flach دەبیسترێت: «وا پێ دەچێت مرۆڤ هێندە نە ڕسکا بێت بتوانێت سیستەمی تەواو لیبەرالی وەها کە لە پراکتیکیشدا کارا بێت، هەڵنێت». گرفتی نوێی پێشبینی لێ نەکراوە هەردەم سەر هەڵدەدەن. تەنانەت جڤاکی نوێتر و باشتر بەردەوام گرفتی نوێی لێ دەزێتەوە. Flach وەهای دەردەبڕێت:

«تەنانەت دیالەکتیکی لیبەرال ئەوەی کردۆتە دەراو کە تێز Thesis و ئەنتیتێز Antithesis دژ بەیەک دەوەستن، لە سینتێز Synthesis دا یەک دەگرنەوە و بەوەش تێزی نوێ دروست دەکەن و ئەمانیش لەلای خۆیانەوە دەبنە مایەی پەیدابوونی ئەنتیتێزی نوێ. بەڵام بەپێچەوانەی مەتێریالیزمی دیالەکتیکانەی لە ڕێدەرچووی ئەم زەمانە دیالەکتیکی لیبەرال بێپسانە. بە بۆچوونی لیبەرال نە چارەی سیاسیی کۆتا هەیە و نە دۆخی جڤاکیی کۆتا. ناکۆکی نە لە ئاستی مرۆڤایەتیدا و نە لە ئاستی جڤاکیدا بنەبڕ نابن. ئەوپەڕەکەی دەبنە جۆرێکی دیکە».

---

[8] بڕوانە:

Antoine de Condorcet, *Utkast till en historisk översikt över det mänskliga tänkandets framsteg.*

کۆندۆرسێ بەر لە 1789 لە ئەکادێمی فرانسەدا سکرتێر بوو، پاشان بووە بێژەری ئەنجومەنی میللی.ساڵی 1793، کاتێک بە بیانووی دوژمنایەتیی شۆڕش ڕاودەنرا، کەوتە نووسین دەربارەی گەشەی ئایەندە. دوابەشی ئەو کتێبە لە ئۆنتۆلۆگییەکی لیدمان S.E. Liedman دا تەرجەمە کراوە، بڕوانە:

Liedman, S.E., *Från Machiavelli till Habermas. Texter i politisk idéhistoria i urval med inledningar och kommentarer.* Stockholm 1992.

کۆنەوارەتی

بیریاری هاوچەرخی ئینگلیز Quintin Hogg دەڵێت کۆنەوارەتی پتر دید Attitude ە لە ناخی ئادەمیزاددا وەک لەوەی ئایدیۆلۆژی بێت. «نۆرەی سەرامەد (نەمر) و تەواو بەسوودی کۆنەوارەتی لەوەدایە بە ناوی نەریتەوە دەبێتە ڕەخنەگر و تێکدەری زرەباوەڕی نوێباو«[9].

کۆنەوارەتی وەک دژەئایدیۆلۆژی هەڵکشا. شۆڕشی فرانسی بووە هۆی زانی یەکەم و ڕەنگە هەتا ئێستایش باشترین دەربڕین لە کۆنەوارەتی. Edmund Burke تەنها یەک ساڵ پاش 1789 کتێبی *Reflections on the Revolution in France* ی دەر کرد. ئەم بەرهەمە ڕەخنەیەکی بنەڕەتی و یەکجار ڕەوانبێژ بوو لە شۆڕشەکە وەک مێتودێک بۆ گۆڕینی جڤاک. هەتا ئێستایش شابیرۆکەی گەش لە کۆنەوارەتیدا ئەوەیە دەڵێت جڤاک دەبێت وردەوردە، لە دەراوی هەم ئەزموونی مێژووکرد و هەم نەریتی سیاسیی میللییەوە، بێتە گۆڕێن.

فراژووتنی بیری کۆنەوارەتی لە ئینگلاند ڕێگەیەکی گرتە بەر جودا لەوەی ئەورووپا. سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، لە فرانسە و بەتایبەتی لە ئەڵمانیا، کۆنەوارەتیی سالارپەرست برەوی هەبوو. پاشایەتی و جڤاکی «بەرەدار» لە دەراوی ئەوەی پێ دەگوترێت بیردۆزەی زیندەڵ Organism ـەوە داکۆکیی لێ دەکرا. دەوڵەت بە لەش دادەنرا و بەرە جیاوازەکان، بەشە هەمەجۆرەکانی لەش بوون. بۆ سەرجەمی لەش هەر بەرەیەک کارکردی (فەنکشنی) گرنگی خۆی هەیە، هەڵبەتە بە پلەی جۆراوجۆر. سەری ئەم لەشە بێگومان پاشا بوو، ویستی دەوڵەت لەمدا کۆ دەبۆوە. پاشا لە تەک خۆی بەرەی بەرزەکارمەندانی هەبوو، ئەمان بە نوێنەری بەرژەوەندی دەوڵەت دەزانران.

کۆنەوارەتیی سالارپەرست پشت ئەستوور بوو بەوەی پێی دەگوترێت فەلسەفەی ئایدیالیساتنەی مێژوو. فەلسەفەی ئایدیالیستانە مێژووکردەکی Historicistic یە. شێوەبەندیی جڤاک و ڕێڕەوی مێژوو بە بەرهەمی ویستێکی بەرزتر دادەنرا. مێژوو بە چەندین قۆناخدا تێدەپەڕی، لە قۆناخی نزمەوە بەرەو بەرزتر، ڕووەو دۆخێکی بێگەرد، ڕێ دەکات. ناودارترین نوێنەری کۆنەوارەتیی ئایدیالیستانە و سالارپەرست فەیلەسووفی ئەڵمانی هێگل Georg Wilhelm Friedrich Hegel ـە (مردەی ساڵی 1831). بۆچوونەکانی هێگل لە کۆنەوارەتیی ئەڵمانیای سەدەی نۆزدەیەمدا پێشەنگ بوون، پاشانیش ناسیۆنالیزمی سالارپەرست هەڵیگرتنەوە. ئەو هێزە بەرزەی جڵەوی ڕێڕەوی مێژووی بەدەستە هێگل ناوی ناوە «گیانی جیهان» ئەمەش هەر ناوێکی دیکەیە بۆ خودا. ویستی ئەم گیانە لە سەردەمی جیاوازدا لە گەلی تایبەت و لە خەسڵەتگەلی میللی «گیانی گەل» ی ئەو گەلانەدا خۆی دەنوێنێت. کەواتە میللەتان هەڵگری پەیامێکی مێژووکردن. لە نێو میللەتدا دەوڵەتە دەبێتە بەرجەستەکاری ئەو ئەرکە مێژووکردە. دەوڵەت ئەو هێزە سەردەستەیە یەکیەتیی جڤاک ڕادەگرێت، جڤاکش مەیدانی هەم گوزەرانی کەسەکی و هەم بەرژەوەندیی گرووپانە.

ئازادی، بە ناساندنە ناودارەکەی هێگل بێت، دەکاتەوە «دەرککردنی پێویستی». بە بڕوای هێگل دەوڵەت بەرژەوەندێکی ئۆبژەکتیڤی هەیە، پاشا و توێژی بەرزەکارمەندان نوێنەری ئەو بەرژەوەندەن و وەڵاتیان دەبێت خۆخواستانە سەر فرووی وی بن. کەواتە ئایدیالی سیاسیی هێگل هیچی بەسەر دیمۆکراتییەوە نییە:

---

[9] Hogg. *The case for Conservatism*, 1959. پاشان کرایە لۆرد و بوو بە Lord Hailsham.

«ئازادی وەها ڕادەنوێنرێ کە ویستی سۆبژەکتیڤی هەموو تاکەکەسان بەشداری هەموو سەروکارێکی گرنگی دەوڵەت بێت. ویستی سۆبژەکتیڤ لێرەدا بە دابڕ و کۆتا دادەنرێت. بەڵام سروشتی دەوڵەت بریتییە لە یەکگرتنی ویستی ئۆبژەکتیڤ و ویستی گشتی».

ویستی ئۆبژەکتیڤی دەوڵەت لە بواری دادگەریدا ڕەنگ دەداتەوە. چەمکی «دەوڵەتی دەستوورەکی» سەرچاوە لە هێگلەوە دەگرێت. دەوڵەتی نموونە لای هێگل پاشایەتییەکی هاوچەرخێنراوە لە جڤاکی «بەرەدار» دا. هێگل بەرەی کشتوکاڵ، بەرەی کاسبکاران و بەرەی گشتی لە یەک جودا دەکاتەوە. بەرەی گشتی بریتییە لە چینی بەرزەکارمەندان و ئەرکی ئەوەیە ئۆبژەکتیڤانە و بێلایەنانە باری دادگەری بسەپێنێت.

بیرۆکە یەکەمەکانی هاوئەرکەتی Corporatism لە کۆنەوارەتیی زووی سەدەی نۆزدەیەمدا داڕێژرا. هێگل بیری لە سیستەمێک دەکردەوە هاوئەرکی Corporation ی تێدا بێت، واتە دەستەی هاوئەرکی کە بریتی بێت لە هەم سەرکار و هەم کرێکار. هاوئەرکان دەبا بە یارمەتیی دەوڵەت ڕێسا داڕێژن بۆ ڕەخساندنی دەرفەتی کار، دەرفەتی پیشەزانی (فێربوونی پیشە) و دەستەبەرکردنی کۆمەکی جڤاکی.

فەلسەفەی کۆنەوارەتیی هێگل تاڕادەیەک بە تێروتەسەلی ئاماژەی بۆ کراوە چونکە نۆرەیەکی گرنگی لە مێژووی بیردا هەیە. بەڵام لە گفتوگۆی کۆنەوارەتیی ئەم دەمەدا نۆرەیەکی بەرهەستی وەهای نییە. کۆنەوارەتیی ئەم دەمە نێزیکەی تەواوێک گرێدراوی ئەو نەریتە بریتانییەیە کە Burke بناخەی داڕشت.

کۆنەوارەتیی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم دژەئایدیۆلۆژییەک بوو بەرانبەر هەم لیبەرالیزمی سیاسی و هەم لیبەرالیزمی ئابووری. کۆنەواران یەکجار بە توندی ڕەخنەیان لە بازاڕی ئازاد و Laissez Faire دەگرت، بەتایبەتی لەبەر ئەنجامگەلی جڤاکییان. «هاوئەرکی» ی هێگل دەربڕینێکی زوو بوو لەو سیاسەتی پێی دەگوترێت کۆنەوارەتیی جڤاکی Social Conservatism.

لە نیوی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا جۆرێکی نوێ لە کۆنەوارەتیی جڤاکی پەیدا بوو. هەنگاوی یەکەم ئەوە بوو کۆنەوارەتیی جڤاکی وردەوردە بیرۆکەی مافی گشتیی دەنگدانیان سەلماند. شابیرۆکەی دووەم سیاسەتی جڤاکیی دەوڵەتیانە بوو. ئامانجی ئەم سیاسەتە نوێیە ئەوە بوو چینی کرێکار تێهەڵکێشی هاوبەندیی میللی بێت و بەوەش ڕێ لە شڵەژانی جڤاکی و شۆڕش بگیرێت.

ئەڵمانیای قەیسەرنشین، کە ساڵی 1871 دامەزرا، دەشێت بە مۆدێل بۆ دەوڵەتی کۆنەوارەتیی جڤاکی دابنرێت. لەوێدا هەر لە سەرەتاوە مافی گشتیی دەنگدان بۆ پیاوان خرایە کار. لە ساڵانی 1880 دا کۆنەواران سیستەمێکی فرەوانیان لە دەستبەری جڤاکی دامەزران. «دەوڵەتی جڤاکی» ی کۆنەواری ئەڵمانی بە پێشەنگی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی سەدەی بیستەم دادەنرێت.

وێنە بریتانییەکەی کۆنەوارەتی پێی دەگوترێت «دیمۆکراتیی تۆری» Tory Democracy [بە کۆنەوارانی بریتانی دەگوترێت "تۆری Tory"]. کۆنەواران لەتەک لیبەرالان پێشبرکێیان بوو لەسەر فرەواندنی مافی گشتیی دەنگدان

و هاوکاتیش داوای ڕیفۆرمی جڤاکییان دەکرد. لە 1880 کاندا، لە ئینگلاند، مافی گشتیی دەنگدان تەواوێک پیادە بووبوو.

لە سەدەی بیستەمدا بەرەی کۆنەوار دژ بە سۆسیالیزم و کۆمیونیزم وەرچەخان. پێشان کۆنەوارەتی لایەنگری دەسەڵاتێکی دەوڵەتیی بەهێز بوو، داوای دەکرد دەوڵەت بازاڕ دارماڵ بکات (ڕێک بخات)، ئەمجارە هاتە سەر ئەوەی نەخشێکی بەهێز لە لیبەرالیزمی ئابووری وەربگرێت. ئەمجا بە بەڵگەی لیبەرالانەی وەها کە جاران خۆی دژی بوو، کەوتە بەرپەرچ دانەوەی پەلهاویشتنی دەسەڵاتی دەوڵەتی و سۆسیالیزم. کاتێک نوێلیبەرالیزم لە دەوروبەری ساڵانی 1970 دا هاتە پێش و میراتی فیکریی سمیت Adam Smith ی هەڵگرتەوە، لای زۆربەی پارتە کۆنەوارەکان سەلمێندرا، بەڵام نەک لای هەموان. لە 1980 کاندا، لە نێو پارتی کۆنەواری بریتانیدا، نەریتی «دیمۆکراتیی تۆری»، واتە کۆنەوارەتیی جڤاکی، بە تەوژمی بیری نوێلیبەرال پاشەکشەی کرد.

دەشێت سێ شامەیل [مەیل tendency] ی تاڕادەیەک دژ بەیەک لە کۆنەوارەتیی سەدەی بیستەمدا جودا بکەینەوە. مەیلی یەکەم ئەو کۆنەوارەتییەیە لە ڕووی سیاسی و ئابوورییەوە لیبەراڵە. مەیلی دووەم «کۆنەوارەتیی جڤاکی» ـیە. مەیلی سێیەم «کۆنەوارەتیی بەها» یە. لە سکاندیناڤیا بەمیان دەگوترێت «کۆنەوارەتیی فەرهەنگی». کۆنەوارەتیی جڤاکی و کۆنەوارەتیی فەرهەنگی زۆر جار یەک دەگرنەوە[10].

پارتە مەسیحی – دیمۆکراتەکانی ئەورووپا لەم بابەتەن، ئەمانە پارتی کۆنەوارن و دیدی بنەڕەتییان بەرانبەر ئاکار و ئاکارناسی مەسیحیانەیە.

«کۆنەوارەتیی بەها» سوورە لەسەر ئەوەی دەوڵەت دەبێت نرخاندنی جڤاکی دیاریکراو و پێوەری ئاکارناسانەی دیاریکراو بپارێزێت. دانانی خێزان بە یەکەی بنەڕەتیی جڤاک نموونەیە لە نرخاندنی جڤاکی. دەوڵەت دەبێت دیدی مەسیحایەتی دەربارەی ماف و ئاکار بپارێزێت. پەرۆشی میراتی فەرهەنگی بێت و ژینگەی فەرهەنگی بپارێزی. لەم بوارانەدا کۆنەوارەتیی بەها داوای دەسەڵاتێکی بەهێزی دەوڵەتی دەکات و داوای دەست تێوەردانی کاریگەری لێ دەکات.

پاش شەڕی جیهانیی دووەم چەند جارێک هەوڵی نوێکردنەوەی کۆنەوارەتی دراوە و کۆنەوارەتیی بەها لەو هەواڵانەدا نەخشی هەبوو. هەم لە 1950 کاندا و هەم لە 1970 کاندا بەو تەوژمانە دەگوترا «نوێکۆنەوارەتی». لە فەرانسە ڕێبازێکی فەلسەفیی تایبەت زا و خۆی ناونا «ڕاسترەوی نوێ la Nouvelle Droite».

---

[10] دوو تۆژکاری سوێدی لەم ڕوانگەیەوە لە پارتی کۆنەواری سوێد وردبوونەتەوە. Jan Hylén پێی وایە بۆچوونەکانی ئەم پارتیە تەواو بوونەتە لیبەڕاڵ. بەڵام Stig-Björn Ljunggren پێی وایە پارتیەکە توانیویەتی تێهەڵکێشێکی کۆنەوارەتیی جڤاکی، لیبەڕالیزم و کۆنەوارەتیی فەرهەنگی پێک بێنێت. کارنامەکەی Hylén بەم ناونیشانەیە:

Fosterlander främst? Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904-1985 Stockholm 1991.

کارنامەکەی Ljunggren بەم ناونیشانەیە:

Folkhemskapitalismen. Högerns programutveckling under efterkrigstiden. Stockholm 1992.

لێرەدا سوود لە Peter Viereck و Russell Kirk، وەک دوو نوێنەری شەپۆلی یەکەم، وەردەگرین. ئەمان خۆیان بە میراتگری Edmund Burke ی مامۆستای بیری کۆنەوارەتی دادەنا.

شەپۆلی دووەمی نوێکۆنەوارەتی لە 1970 و 1980 کاندا پەیدا بوو. چەندین نووسەری ئەم نوێکۆنەوارەتییە تەواو سەرگەرمی دژایەتی بزاڤی چەپایەتیی 1960ـەکان بوون. بەشێکیشیان زووتر مارکسیست بوون، وەک Irving Kristol لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا. لە ئینگلاند Roger Scruton ی فەیلەسووف و Lincoln Allison ی دەوڵەتناس هەڵکەوتن. جڤاکناسی ئەمریکیش Roger Scruton[11] نووسەرێکە دەشێت بڵێین سەر بە هەر دوو شەپۆلی نوێکۆنەوارەتییە.

لە نێو ئەم نووسەرانەدا ئادگاری لیبەرالیزمی ئابووری یان نوێلیبەرالیزم دیار نییە، مەگەر بە دەگمەن. بە پێچەوانە، زۆربەیان هەوڵ دەدەن ئاوەڕ لە میراتی ئەو بیرە کۆنەوارە بدەنەوە کە ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ Edmund Burke و هەوڵیش دەدەن لە جڤاکی ئەمڕۆدا بیخەنە کار. مەیلی ڕوو لە ژینگەپارێزی لە نێویاندا بەهێزە. نوێکۆنەوارانی 1950 کان لەوەدا کە لە ڕوانگەیەکی ژینگەپارێزییەوە ڕەخنە لە جڤاکی پیشەساز بگرن، پێشەنگ بوون.

شانرخاندن

زۆر جار دەگوترێت گۆیا کۆنەوارەتی دەیەوێت باری جێکەوتە بپارێزێت. ئەم دۆزە وەها ساکار نییە. بەشێکی زۆری »جێکەوتە« ی هەم سەدەی نۆزدەیەم و هەم سەدەی بیستەم دژ بە ویستی کۆنەواران هاتۆتە کایەوە. لەم ڕۆژگارەدا، لە زۆر وەڵات، سیاسەتی کۆنەوار دەبێت بکاتەوە داخوازیی گۆڕانکارییەکی گشت لایەنەی ئەوەی جێکەوتەیە.

وێڕای ئەوەش دەشێت بگوترێت کۆنەواران داکەوت دەپارێزن بەڵام بە واتایەکی دیکە. گرنگترین سەرچاوەی پێوەر لای کۆنەوارەتی مێژووە، یان بابڵێین، نەریتی فەرهەنگی و سیاسیی میلليی خۆیەتی. هەڵبەتە نەریت هەم دێتە گۆڕین و هەم نۆژەن دەکرێتەوە، بەڵام لەسەرەخۆ. مێژوو بەلای کۆنەوارەوە جۆرە فیلتەرێکە ڕێ لە بابەتی بێکەڵک دەبەستێت. تەنها ئەوەی بەسوودە، ئەوەی لە ئەزموونی درێژخایەندا خۆی ڕادەگرێت، دەمێنێتەوە. Edmund Burke ی پیری کۆنەوارەتی دەڵێت: «ژیریی کۆکراوەی نەوەکان» بەرجەستە دەکات.

هەر لەو دەمەوە کە Edmund Burke بەرەنگاری شۆڕشی فرانسی بۆوە کۆنەواران کەوتنە گومان لەوەی پرنسیپی ئەبستراکتی ئایدیۆلۆژی لە سیاسەتدا کارا بێت. لە سەرەتادا ڕاگواستەیەکی Quintin Hogg م هێنایەوە دەڵێت کۆنەوارەتی پتر دیدێکی گومانکارە وەک لەوەی ئایدیۆلۆژی بێت.

---

[11] لێرەدا سوود لەم تێکستانەی ئەو نووسەرانە وەرگیراوە:

Viereck, *Shame and Glory of the Intellectuals* (1959);
Kirk, *A program for Conservatives* (Chicago 1959);
Scruton, *The meaning of Conservatism* (London 1980);
Allison, *Right Principles* (Oxford 1984);
Nisbet, *The Twilight of Authority* (London 1976).

دژایەتیی ئایدیۆلۆژیی سیاسیی چەپ، ئوتوپیا و پلانی بەرفرەوانی ڕیفۆرمیستان زۆرجار چووەتە شێوەی گومانکارییەکی توند بەرانبەر بەکارهێنانی هۆشەکیەتی لە سیاسەتدا. لە کۆوەڵاتی ئەمەریکادا Russell Kirk زایەڵەیەکی Burke ـە، دەڵێت: «نەریت، پێشداوەری، داب» ڕێزانێکی باشترن لە کتێب و فەلسەفە. کۆنەواران ڕێکن لەسەر ئەوەی سیاسەت تەواو دوورە لەوەی ببێتە گرنگترین نرخاندنی ژیان. جگە لەوەش یەکجار بەگومانن لەوەی سیاسەت تەنانەت دەرفەتی هەبێت پلان بۆ جڤاک دابنێ و ڕەنگرێژی بکات.[12]

دین، دینی فەرمی جێکەوتە، سەرچاوەیەکی دیکەی گرنگی پێوەرە لای کۆنەوارەتی. کۆنەوارەتی لە وەڵاتانی کاتۆلیک تەواو بەرتینی باوەڕی جڤاکناسیی کڵێسەی کاتۆلیک بووە. کشتوکاڵ و دێهات بەهای تایبەتی هەیە لای کۆنەواران. زەوی، کشتوکاڵ و جووتیاران بەهایەکی میللی و مێژووکردی تایبەتن.

Lincoln Allison ی ئینگلیز لە تەک سیاسەتدا چەند نرخاندنێکی گوزەرانی کۆنەوار دیاری دەکات:

- نیشتیمانپەروەری، لەمیاندا مرۆڤ دەبێت خۆشەویستنی نیشتیمان لە خۆشەوستنی دەوڵەت جودا بکاتەوە.
- خۆشوستنی زەوی و شادمانیی بە زەویداری و زەویکاری. ڕووکاری هاوچەرخی ئەم خۆشەویستییە دەبێتە «خەباتی بێوچان لە پێناو پاراستنی زەوی، ڕووەک و بونیاتکاری لە دادۆشین».
- چالاکیی داهێنەرانە. پیشەسازیی مۆدێرن زۆر جار وەها دەکات مرۆڤ شتێکی نەبێت بە بەرهەمی کاری خۆی بزانێت.
- خێرخوازی، نەک بە واتایەکی سۆسیالیستانە بەڵکوو بە واتای ئەوەی کارێک بکەیت بۆ خەڵکی دیکە بێ ئەوەی خەمت بێت ئایە هۆی ئەو کارەت خۆویستییە یان دیکەویستییە Altruistic.
- خێزانویستی، خرمەتکردنی دایک و باب، منداڵ بەخێوکردن لە دەرکی ئەوەی مرۆڤ خۆی ئاڵقەیەکە لە زنجیرەیەکی درێژ.
- پێشبرکێ، بەتایبەتی ئەو جۆرانەی ڕێسای دادپەروەرانەیان هەیە. هەر لەبەر ئەوەش دەبا گەمەی Cricket (لە ئینگلاند) ئیجباری بێت.

مرۆڤنۆڕی

کۆنەوارەتی ئەو یەکسانییە سیاسییەی سەلماندووە کە مەرجە بۆ مافی گشتیی دەنگدان. هەروەها یەکسانیی دەستووریشی سەلماندووە کە دەکاتەوە وێکچوون لە ئاست قانووندا. بەڵام لەوە زیاتری بڕ نەکردووە. نۆڕینی

---

[12] Mats Svegfors نووسەرێکی هاوچەرخی سوێدییە و سەر بە کۆنەوارەتیی فەرهەنگییە. Svegfors ئەم گومانکارییە ڕووبەڕووی جڤاک هەڵنانی پاش شەڕی جیهانیی دووەم و هونەری ئەندازیارانەی ئەو هەڵنانە دەکاتەوە. زۆرجار ئەنجامی بەرنامەڕێژیی هۆشەکی شتێک دەرچووە تەواو جودا لەوەی چاوەڕێ دەکرا. «وا بۆ سەدەیەک دەچێت ئێمە بونیاتکاری دەکەین لەسەر وەهمی ئەوەی زانینمان دەربارەی جڤاکەکانی خۆمان هێندە مەزنە بتوانین ڕێبەرایەتییان بکەین. ئەوا چەند دەساڵێکە خەریکە دەرکی دەکەین کە ئەوە باوەڕێک بوو بە هۆش تەواو هۆشبەدەر» Mats Svegfors, *Vi dumma svenskar*. Stockholm 1993.

کۆنەوار هەمەجۆریی مرۆڤگەل و نایەکسانیی دروست لە بواری زیرەکی، توانای بڕیار دان... هتد کردۆتە دەراو. بەڵام ئەمیان دۆزێک نییە لە نێو ئایدیۆلۆژییەکاندا کێشەی لەسەر بێت. ئەوەندەی لێمان دیار بێت بیرۆکە سەرەتاییەکەی یەکسانیی سەدەی هەژدەیەم، کە دەڵێت مرۆڤگەل لە ڕاستیدا وێکچوون، لە هەموو ڕێبازە سیاسییەکاندا پشت گۆێ خراوە. ئەوجا جیاوازییەکی ماوە لەوەدایە ئایە چ و تا چ ڕادەیەک دەرەنجامی جڤاکی و سیاسیی ناوێکچوونی خەڵک و ناوێکچوونی توانایان بسەلمێندرێت. ئەو سیاسەتەی دەرەنجامی ناوێکچوونی خەڵک ناسەلمێنێت، کۆنەواران پێی دەڵێن دارماڵکردن Leveling.

جیاوازیی داهات و سامان لای کۆنەواران، بەگشتی، پێوانەیە بۆ جیاوازیی کردەیی خەڵک، لە تەک ئەمیشدا کۆنەواران، بەرانبەر سیاسەتی باجگرتن و سیاسەتی جڤاکیی وەها کە مەبەستێکی توندی دارماڵکردنی هەبێت، دژن. سیناتۆر Barry Goldwater سیاسەتمەدارێکی کۆنەواری بەرچاوە لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا. وەک ناودێرێکی سەرۆکایەتی ئەم لە هەموو سیاسەتمەدارانی کۆنەوار زیاتری وێرا. ئەم داوای دەکرد سیاسەتی باجی سەرکەوتە لادرێت چونکە نایەکسانیی سروشتەکی دەشێوێنێ[13]. Gunnar Heckscher ی سیاسەتمەدار و تۆژکاری سوێدی سەربە کۆنەوارەتیی جڤاکی بوو (مردەی ساڵی 1987). ئەم ئەرکی سیاسەتی جڤاکی بە «ڕێ بەستن لە نەداری و دەرەنجامەکانی» دەناسێنێت. سیاسەتێکی جڤاکی مەبەستی بێت داهات دابەش بکاتەوە دژ دەوەستێت بەرانبەر ئامانجەکەی خۆی.

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا کۆنەواران دەربەگی ئەریستۆکرات و بەرەی بەزەکارمەندانیان بە توێژی ڕێبەری جڤاک دەزانی. ئەوەی لەم بۆچوونە ماوەتەوە تەنها بڕوایە بە پۆلینێکی «سروشتەکی» وەها کارامەیی، توانا و باسەوادی بنەمای بێت.

تۆژکارێکی سوێدی، Stig-Börn Ljunggren، دەڵێت «بەرەگۆڕکێ» وەڵامی کۆنەوارانە بەرانبەر بیرۆکەی وێکچوونی سۆسیالیستانە. ڕێگەی ڕووەو هەوراز دەبێت بۆ هەر هەموان ئاواڵە بێت.

شابیرۆکەیەکی دیکەی کۆنەوار دەڵێت: «مرۆڤ هەم خێرخواز و هەم شەڕخوازە، مرۆڤ نە بێگەردە و نە دەشێت بێگەرد بێت»[14]. بەوەش کۆنەواران دژ دەوەستن بەرانبەر ئەو دۆگمایەی کە ڕادیکالان هەتا ئەمرۆش هەر لە هەوڵ دان بۆ دامەزراندنی. «سروشتی مرۆڤ»، بەو شێوەیەی لە نەریتی مەسیحایەتی و نەریتی دێرین Antique دا هاتووە، سنووری دیاریکراو دادەنێت بەرانبەر ئەوەی شیاو بێت، ڕیفۆرمی سیاسی بهێنێتە دی. ڕەشبینیی کۆنەواران لە ئاست مرۆڤدا لە داخوازیی «پێوەری نەگۆڕ» دا خۆی دەنوێنێت. ژێریی کۆبۆوەی پشتاوپشت، نەرێت و میراتی دینەکی بە پشتیوانییەکی یەکجار گرنگ دادەنرێ بۆ ئەم مرۆڤە لاوازە. ئەمەش شاخاڵە لە نرخاندنی کۆنەوارەتیدا.

---

[13] ئامانجی باجی سەرکەوتە ئەمەیە: «جڤاکی بەرابەر egalité – ئامانجێکی تاوانکارانەیە بەرانبەر دەستوورگەلی هەم دەوڵەت و هەم سروشت. ئێمە هەر هەمووومان لەلای خودا یەکسانین بەڵام لە هیچ ڕوویەکی دیکەوە یەکسان نین. مێتۆدی دەستکرد بۆ بە زۆر سەپاندنی یەکسانی لە نێو خەڵکی نایەکساندا دەبێت وەلانرێت...» *The Conscience of a Conservative,* 1960.

[14] بڕوانە: Henry J. Schmandt, *De politiska idéernas historia*. Stockholm 1964.

گرنگترین یەکەی جڤاک

لە ئایدیۆلۆژیی کۆنەواردا «میللەت» (نەتەوە – ناسیۆن) یەکەی جڤاکیی یەکەمینە. لەبەر ئەوە بەرژەوەندی میللەت و بەرگری لێی دەبێتە نرخاندنێکی سەنترالّی کۆنەوار. هەر هەموو کۆنەواران، سەر بە هەر ڕێبازێک بن، ڕێکن لەسەر ئەوەی دەبێت بەرگرییەکی ئەرتەشی بەهێز هەبێت بۆ پاراستنی میللەتی خۆیان.

بەرگری لە سەرخۆبوونی میللی دەشێت لە تەک ئامانجی سیاسیی دیکەدا ناکۆک بێت. لەبەر ئەوەشە لە چەندین وەلاتی ئەورووپادا لە نێو گرووپی کۆنەواراندا بەرهەڵستیی سەری هەڵداوە بەرانبەر تێک بەستنی ئەورووپایی. ئەمانە دەزگەی بڕیاردەری بان-میللی نێو یەکیەتیی ئەورووپایی بە مەترسی دادەنێن بەرانبەر سەروەریی میللی.

خێزان لای کۆنەواران لە جڤاکدا یەکەی بنەڕەتییە. مەبەستیش لە خێزان لێرەدا «خێزانی ناوەکی» یە. سیاسەتیی کۆنەوار لە بواری خێزاندا هەردەم هەوڵی داوە خێزان و بەرپرسیاریەتی خێزان لە بواری بارهێنان و فێرکاریدا بپارێزێت.

لە شابوارەکاندا کۆنەواران داوای سەردەستیی دەسەلاتی دەوڵەت دەکەن. ئەمان پێیان وایە هێزی دەوڵەت، هەر نەبێت لە بواری دادگەری و بەرگریدا، دەبێت بەهێز بێت. بەلام پەلهاویشتنی دەزگەی دەوڵەتی بۆ بواری دیکە، لە نێو کۆنەوارانداـ تەنانەت لە نێو نەریتی کۆنەوارەتی جڤاکیشدا، داخوازیەکی بەهێز نییە. لەبەر ئەوە کۆنەواران بۆ شێوە سیاسەتی جڤاکیی وەها دەگەڕێن کە بەشێکی زۆری بکەوێتە دەرەوەی دەسەلاتی دەوڵەت.

Irving Kristol دەڵێت نوێکۆنەوارانی کۆوەلاتی ئەمەریکا نایانەوێت دەوڵەتی خۆشگوزەرانی بسڕنەوە بەڵکوو دەیانەوێت سەرلەنوێ «بە شێوەیەکی گونجاو لەگەڵ سروشتی کۆنەوارانەی خەڵکدا» هەڵیبەستنەوە. Kristol هەنگاو بەرەو «دەوڵەتی دەستەبەری جڤاکی» هەڵدەنێت، دەوڵەتێک دڵنیایی ئابووری و جڤاکی دەستەبەر بکات و هاوکاتیش ـ دەستێوەردانی دەزگەی دەوڵەتی لە مافگەلی تاکەکەسان تەواو کەم بکرێتەوە[15]. Robert Nisbet چارە لە شێوەیەکی نوێی «کاریگەریی تیان» دا دەبینێ (تیان = ناڕاستەوخۆ). ئەم لە ئەڵقەیەک دەگەڕێ بکەوێتە نێوان دەوڵەت و تاکەکەسەوە:

> «لە ژیانی پەستی جڤاککاران [جڤاککاران: کارمەندانی فەرمانگەی کاروباری جڤاکی] و کارگێڕانی فێرگەکاندا چ توونیبابا Labyrinth و چ بیرۆکراتییەکمان بۆ نەدەگەڕایەوە ئەگەر لە سەرەتاوە سیستەمێک دانرابا تێیدا ئەو بڕە پارە فەرمییەی بۆ بارهێنانی جڤاکی و فێرکاری تەرخانە، دابەش کرابا بەسەر خێزاندا، کە گرووپی جڤاکیی خۆڕسکی ئامادەیە. سازمانی دیکەش، لە هەلومەرجی دروستدا، دەیان توانی ببنە ئامراز و کەناڵی لەو بابەتە بۆ نموونە: فێرگەی ئەهلی (کە لە فێرگەی فەرمی هەرزانتر و چوسترە)، کڵێسە، سەندیکا، سازمانی ناوچەیی و هەرەوەزی».

---

[15] ڕاگواستەیە لە: Mats Johansson, *Frihetens idéer*. Stockholm 1986

مێتودی گۆڕینی جڤاک

کتێبەکەی Edmund Burke دەربارەی شۆڕشی فرانسی ڕەخنەیەکی بنەڕەتی بوو لە مێتودی شۆڕشگێڕانەی گۆڕینی جڤاک. کەواتە کۆنەواران یەکەم لایەن بوون بە شێوەیەکی بنەڕەتی گۆڕینی پلەداریان وەک مێتودێکی سیاسی بە ڕاست زانیوە. هەڵبەتە نرخاندنی کۆنەواری سەرەتا، نەریت و بەردەوامی، لە سیاسەتدا بە مەرج دەگرن.

لەم ڕۆژگارەدا زۆربەی کۆنەواران ئەو ڕەخنانە دەسەلمێنن کە Karl Popper لە هەڵنانی جڤاکی ئوتوپیائامێزی دەگرێت. وێرای ئەوەش لە دۆزی بەکارهێنانی مێتودی شۆڕشگێڕانەدا جیاوازییەک هەیە لە نێوان کۆنەوارەتی لە لایەک و لیبەرالیزم و سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیست لە لایەکی دیکە. کۆنەواران مێتودی شۆڕشگێڕانە ناسەلمێنن تەنانەت گەر بۆ خستنی دیکتاتۆرێکی دزێویش بێت.

کۆنەواران جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە شۆڕش لە جڤاکی وەهادا هەڵدەگیرسێ کە ڕسکان Evolution، واتە گۆڕینی پلەدار، تێیدا ڕێبەست بێت. لەبەر ئەوەیە سیاسەتی کۆنەوار لە هەموو زەمانێکدا مەبەستی بووە پێشکات ڕێ لە گۆڕانکاریی شۆڕشگێڕانە بگرێت. کەسانی پێشەنگی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی ئەمڕۆ، کۆنەواری سەدەی نۆزدەیەم بوون کە دژ بە لیبەرالی ئەو دەمە توانییان چەند ڕیفۆرمێکی جڤاکی بسەپێنن. ئامانجیشیان ڕێک ئەوە بوو چارەیەکی ئەنجامە نایەتییەکانی پیشەسازەتی بکەن. دروشمی کۆنەوارەتیی جڤاکی دەڵێت: «ڕیفۆرم سازکە و بیپارێزە». ئەمە یەکێکە لە ڕاگواستە هەرە ناسراوەکانی Edmund Burke.

Benjamin Disraeli، سیاسەتمەدارێکی دیکە ئینگلیزی سەربە کۆنەوارەتیی جڤاکییە، ئەم دەڵێت: «لە وەڵاتی پێشرەوتدا گۆڕانکاری نەگۆڕە«:

> «پرسیاری گرنگ ئەوە نییە ئایە مرۆڤ دژ بە گۆڕانکاری بخەبتێ یان نا، خۆ گۆڕانکاری هەر دێتە دی. پرسیار ئەوەیە ئایە گۆڕانکارییەکە بگونجێندرێت لەگەڵ ڕێورەسمی میللیدا، لەگەڵ قانوون و نەریتدا یان بەپێی پرنسیپی ئەبستراکت و باوەڕی گشتیی خۆسەپێن بێت».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

لە سەدەی نۆزدەیەمدا هەڵوێستی کۆنەواران بەرانبەر دیمۆکراتی لە بەربەرەکانێیەکی بەسۆوە گۆڕدرا بە سەلماندنێکی پلەدار. فرەواندنی مافی دەنگدان لە کۆنەوارەتیی جڤاکیدا بووە شاخاڵ. لە دەمەو نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا زۆر لە کۆنەوارە بەرچاوەکان بۆیان دەرکەوت کە مافی گشتیی دەنگدان بە هیچ جۆرێ مەرج نییە بە سیاسەتێکی چەپڕەوانەی شۆڕشگێڕ بگات. ئەمانە خەیاڵگیری ئاسۆیەک بوون، تێیدا کۆنەوارەتی ڕیشەی لە نێو ئاپۆرەی خەڵکێکدا بڵاوبێتەوە هێشتا لە مافی دەنگدان بێبەشە. ئەم سیاسەتە پێویستی بە هیچ باوەڕێکی بنەڕەتی نەبوو بە دیمۆکراتی. دۆزەکە پتر ستراتیژییەکی سیاسیی نەخشەدار بوو، لە تەک دەرککردنی ئەوەی مافی

گشتیی دەنگدان ناگرێت هەتا هەتایە ڕێ بەست بکرێت. لە ئەڵمانیا و لە سوێد، کۆنەواران هەوڵیان دا مافی ناودێرکردنی حکوومەت لە دەست پاشادا بهێڵنەوە، دوور لە دەسەڵاتی پەرلەمان.[16]

ئەمڕۆ ئەو بەربەرەکانێیە چوەتە خانە مێژووی سیاسەتەوە. دیمۆکراتیی لیبەرال هەر زوو تێهەڵکێشی کۆنەوارەتیی کرا. لە ڕێی خەباتی دژ بە نازیزم و کۆمیونیزم دیمۆکراتی بوو بە شانرخاندنێکی کۆنەوار.

لە بری ئەوە نیشانەی کۆنەوارەتیی سەدەی بیستەم بووە هەوڵ دان بۆ پاراستنی نرخاندنی گرنگی کۆنەوارانە لە نێو چێوەی دیمۆکراتیی سیاسیدا. ئەو نرخاندنانەش بریتین لە: بەردەوامی، نەگۆڕی، سیستەمی دادگەری، موڵکایەتی کەسەکی و هەروەها ئۆتۆنۆمیی تاکەکەس و گرووپان بەرانبەر دەسەڵاتی سەنترالی دەوڵەت.

Quintin Hogg بیردۆزێکی پارتی کۆنەواری ئینگلیزە، دەنووسێت:

> «کۆنەوارانی مۆدێرن بروایان هەیە بە دەوڵەتێکی دیمۆکراتی لیبەرال لەو جۆرەی وردەوردە و پەیوەست بە نەریتی بریتانییەوە گەشەی کرد... بنەمای کۆنەوارەتیی مۆدێرن بریتییە لە ڕەتکردنەوەی داوای ڕەهای دەوڵەتی سۆسیالیستانەی مۆدێرن».

کۆنەوارێکی خەڵکی نەمسا (ئوتریش)، لە نەوەی لاوتر کە تەواو مۆرێکی خەباتی دژ بە شۆڕشگێڕانی چەپی 1960 ـەکانی پێوەیە، لە یەکێک لە «ڕاسپاردە بۆ کۆنەواران»[17] دا دەڵێت:

> «سەرماف (ئیمتیاز) ی سەرتەڵێکی خەیاڵکردت لا باشتر نەبێت. دژ بەوانەی بە ناوی «دیمۆکراتاندن» دەیانەوێت دیمۆکراتی لە ناو بەرن، جەخت لەسەر دیمۆکراتی بکە، جەخت لەسەر دیمۆکراتی بۆرژوایانەی ناوزڕاوی فەرمیی ئەبستراکتی نامۆی سالارپەرستی نارسکاوی خەیاڵزادە بکە. چاک بزانە، مرۆڤی کۆنەوار ئەمڕۆ ئەوەیە خەبات بۆ دیمۆکراتی دەکات».

دەستوور ئامرازە بۆ دابینکردنی بەهایی کۆنەوارەتی، دەستوور لە زۆربەی دەوڵەتان بە نەریتی سیاسیی میللی قانوونبەست دادەنرێت. حوکومڕانیی گەلێری سیاسی دەبێت توند پەیوەستی قانوون بێت و دەسترۆیی دەسەڵاتی دەوڵەت بەرانبەر وەلاتیان دەبێت لە چێوەیەکی دیاریکراو و بەرتەسکدا دارێژرێت.

---

[16] Leif Lewin لە کتێبی *Ideologi och strategi,* Stockholm 1984 ئەم بارەی سوێد پێشان دەدات. مافی گشتی دەنگدان ساڵی 1909 لەلایەن سەرەکوەزیرانی کۆنەوار Lindman ەوە پیادە کرا. بۆ ئەوەی ڕەنگ دانەوەی ئەو پرۆسەیە (واتە مەترسیی پەیدابوونی زۆرینەیەکی چەپڕەو) کەم بکرێتەوە، سوێد هاوکات، سیستەمی هەڵبژاردنی گۆڕی، لە هەڵبژاردنی زۆرینەوە بۆ هەڵبژاردنی ڕێژەکی Proportional. Lewin ئەوەش بەسەر دەکاتەوە کە چۆن کۆنەواران، ساڵی 1917، ناچار کران دەست لە بەربەرەکانێی سیستەمی پەرلەمانەتی هەڵگرن.

[17] بڕوانە: G.-K. Kaltenbrunner, *Wege der Welt Bewahrung*.Asendorf 1985.

کۆنەواران بەگشتی لایەنگرێکی توندی دادگەی شادەسوورین، ئەمەیش بەتایبەتی لە کۆوەڵاتی ئەمەریکا دیارە، لەوێ دادگەی باڵا دەتوانێت بڕیاری سیاسی هەڵوەشێنێتەوە گەر پێی وابێت لە تەک دەستووردا ناکۆکە.

لە ئەمەریکا، دادگەی باڵا بە جێگرێکی باشی پاشایەتی دادەنرێت. یان وەک Peter Viereck دەڵێت باشترین پارسەنگە لە دێمۆکراتیدا. Viereck دەڵێت ئەو وەڵاتانەی ئەورووپای پاش ئاڵوگۆڕەکانی ساڵی 1918 پاشایەتییان پاراست فراژووتنیان ئاشتییانە بووە. لە جێیەکی پاشایەتی ڕمێنرا بێت، سەرلێشێوان و نائارامی هاتۆتە کایەوە و ئەنجامەکەشی بە ستەمفەرمانییەکی دزێو گەیشتووە.

بێگومان ئەوەی Viereck دەیڵێ گوتەی زۆربەی کۆنەوارانە. پرسیار چی دی ئەوە نییە دەسەڵاتی پاشایەتیی کەسەکی هەبێت بەڵکوو بوونی پاشایەتییەکە ببێتە هێمایەک بۆ یەکگرتنی میللی و ببێتە نەرێتهەڵگری «بان-پارتایەتی». لە دەوڵەتانی کۆمارفەرماندا دەسەڵاتێکی بەهێزی سەرۆک کۆمار، کە ژێر دەستەی پەرلەمان نەبێت دەشێت بەچاوی پاشایەتی سەیر بکرێت و دەکرێت ببێتە دەربڕینێک لە یەکیەتی و هێزی میللەت. دەسەڵاتی سەرۆک کۆمارەتیی فرانسە، کە ژەنەڕاڵ de Gaulle ساڵی 1958 لە فرانسە دایمەزراند، ڕێک ئەم ئامانجەی هەبوو.

کۆنەوارانی ئەمەریکا بە توندی جەختیان لەسەر ئەوە کردووە کە دێمۆکراتی دەبێت تیان بێت. ئادگاری چ ڕادیکال و چ دێمۆکراتیی ڕاستەوخۆ لە ئەمەریکادا لای ئەمان ناپەسەندە و بەربەرەکانێی دەکەن. هەڵبژاردنی بنەڕەتی و هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆی بەشێکی زۆری بەرزەکارمەند و دادپەرستان لەلایەن گەلەوە بەشێکن لەو ئادگارانە.

نووسەرانی کۆنەواری ئەورووپایی ڕەخنە لە ئەنجامگەلی ڕادیکالاندنی ساڵانی 1960 و 1970 کان دەگرن. فەیلەسووفی بەریتانی Roger Scruton ئاماژە دەکات بۆ دیاردەی بڵاوبوونەوەی شێوازی دێمۆکراتیی ڕێبەرایەتی لە کایەی سیاسیی ڕووتەوە بەرەو دەزگەی دیکەی وەک زانستگە و کڵێسە. ئەنجامی ئەم بڵاوبوونەوەیەش بە ڕای Scruton هەژەندانە بوون. ئەرکێکی دیکەی گرنگ، لای Scruton، هەم پاراستن و هەم دامەزراندنی ئۆتۆنۆمیی بەشێکی فرەوانی دەزگەکانە بەرانبەر سیاسەت و دەسەڵاتی دەوڵەت.

سازمانی ئابووری

کۆنەوارەتی کارەکت بۆ پاراستنی خاوەنەتیی دەستاوێژی بەرهەمهێنان لای تاکەکەس و بەربەرەکانێی دەست تێوەردانی سیاسەت دەکات لە بازاڕی ئابووریدا. بەڵگەکانیش لێرەدا تاڕادەیەک هەر ئەوانەن Friedrich Hayek پێشکەشیان دەکات: ئەمانە مەرجن بۆ شێوازی حوکومڕانیی دێمۆکراتییانە و بۆ ئازادیی کردەوەی تاکەکەسان. ئەمانە دەبنە هۆی گەشەندی ئابووری. ئەمانە دەرفەت دەڕەخسێنن بۆ ئەوەی «نایەکسانیی سروشتەکی» ی خەڵک ڕەنگ بداتەوە.

هەتا ئێرە دەشی باس لە «کۆنەوارەتییەکی خاوەن دیدی ئابووری لیبەراڵ» بکرێت. ئەوجا پرسیار ئەوەیە ئایە «دیمۆکراتیی خاوەنەتی» یان «سەرمایەدارەتیی گەلێر» یش دەچنە هەمان خانەوە؟ ئەم بیرۆکانە لەلایەن کۆنەوارانی بەریتانی و ئەڵمانییەوە و پاشان لەلایەن کۆنەوارانی سکاندیناڤیاوە هێنرانە کایەوە.

دیمۆکراتیی خاوەنەتی جێگرێکی کۆنەوارانە بوو بەرانبەر سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیست، بەرانبەر دەوڵەتاندن یان هەر شێوەیەکی دیکە ئەوەی پێی دەگوترێت دیمۆکراتیی ئابووری. مەبەستیش ئەوە بوو خاوەنەتیی سامانی خۆماڵی و پشک (سەهم) کۆمپانیا بەسەر لایەنێکی فرەوانی خەڵکدا دابەش بکرێت. کارمەندان و کرێکاران دەبا لەو کۆمپانیایەی کاری تێدا دەکەن، هاوپشک بن. سۆسیالیزم ڕووی لە دەوڵەتاندن بوو، کۆنەوارەتی ڕووی لە خاوەنەتیی گەلێری فرەوان بوو لە مەیدانی کاردا. لە بری دارماڵکردنی داهات لە ڕێی دەست تێوەرانی سیاسییەوە، کۆنەواران داوای بڵاوکردنەوەی خاوەنەتییان دەکرد. لە بری بنکەبەندی Institutionalization ی دیمۆکراتیی کارگە کۆنەواران داوای هاودەسڕۆییان دەکرد لە ڕێی هاوپشکییەوە. لە 1980 کانەوە ئەم سیاسەتە لە زۆر دەوڵەتدا لە ڕێی بە ئەهلیکردنی بەشێکی گەورەی کۆمپانیا دەوڵەتییەکان سەپێنرا.

Gunnar Heckscher دەڵێت لە ڕێی دیمۆکراتیی خاوەنەتییەوە بە کردەوە هەر هەموو دەبنە سەرمایەدار:

> «هەر هەموو نەک تەنها دەبنە خاوەنی ئەوەی بەکاری دێنن و ئەوەی بەکاری دەبەن بەڵکە وەک تاکەکەسیش دەبنە هاوپشک لە یەکەیەکیی بەرهەمهێنی گەورەتردا، ئەمەش سەرخۆبوونێکی کەسەکییان پێ دەبەخشێت، سەرخۆبوونێکی کەسەکیی هەم ئابووری و هەم ئاکارەکی».[18]

ئەمە دژەئوتوپیای کۆنەواران بوو بەرانبەر سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیست. تۆژکاران نارێکن لەسەر ئەوەی ئایە دیمۆکراتیی خاوەنەتی دەچێتە خانەی لیبەرالیزمی ئابوورییەوە یان تێهەڵکێشێکە لە خاڵی چەند ڕێبازێکی هزریی هەمەجۆر، کە کۆنەوارەتیی بەها یەکێکیانە.[19]

وا باشە ئاماژە بۆ مەیلێکی دیکەی کۆنەوارەتی بکەین. ئەمیان بناخەی لەسەر کۆنەوارەتیی بەها دامەزراوە و ڕەخنەیەکی توندە، نەک لە سەرمایەدارەتی، بەڵکوو لە ئەنجامگەلی جڤاکی و ژینگۆڕکێی پیشەسازەتیی مەزن. پیشەسازەتی دەبێتە هۆی دروستبوونی شاری مەزن بە خۆی و بە خەڵکی بێرەگ و بێنەرێتەوە. پیشەسازەتی نەخشی فەرهەنگی و نەریت دەرمێنێت، ئەمانە تەنها لە دێهاتدا دەمێنن. ژینگە تێکدانی پیشەسازەتی هەرەشەیە لە گەنجینە و دیمەنی فەرهەنگی. ئەم ڕەخنانە، هەر لە 1950 کانەوە لەلایەن Russell Kirk ـەوە لە شێوەی بەرنامەیەکدا بۆ کۆنەوارەتییەکی نوێی خەباتکار هاتە کایەوە.

---

[18] ڕاگواستەیە لە کارنامەی Ljunggren، لاپەڕە 141

[19] Stig-Björn Ljunggren بە نموونە سوێدییەکەی دیمۆکراتیی خاوەنەتی دەڵێت: «خەونێکە بە دەوڵەتێکی خۆشگوزەرانی سەرمایەدارانەوە»؛ «دەرفەت دەرەخسێنێت بۆ تێک بەستنی نۆڕینی کۆنەوارەتیی جڤاکی و کۆنەوارەتیی لیبەڕاڵ — و لە دیمۆکراتیی خاوەنەتیدا دەرفەتیش هەیە بۆ ڕازیکردنی بیروڕای کۆنەوارەتیی فەرهەنگی». Jan Hylén و Leif Lewin یش ئادگاری لیبەڕالانەی ئەو ڕێبازە پێشان دەدەن، بڕوانە:
Planhushållningsdebatten, Uppsala 1967.

Kirk پێشنیازی «دیسەنترالاندنی پیشەسازی و پەرتکردنەوەی دانیشتوان» ی دەکرد بۆ پاراستن و بووژانەوەی «ژیانێکی خۆڕسکی وەها نەریت تێیدا بگەشێتەوە». گوزەرانی نێو شاران دەبێت «بێتە مرۆڤدۆستاندن» و خەڵک دەبێت هەستێکی بەردەوامبوون پەیدا بکەن. خانووبەرە و گەڕەکی کۆن و کۆنە نەخشەی شار دەبێت بپارێزرێن.

ئەم ڕەخنانەی کۆنەوارەتیی بەها لە پیشەسازەتی و بازرگانەتی دەگرێت لە ڕەخنەگەلی دیمۆکراتیی خاوەنەتی تێپەڕ دەکات. ئاشکرایە ئەمیان داوای بەرنامەڕێژی و ڕێبەڕایەتییەکی تەواو فرەوانتر دەکات لەوەی مۆدێلی سەرمایەدارەتیی گەلێر داوای دەکات.

ئوتوپیا

کۆنەوارەتیش ڕێگەی خۆش کردووە بۆ وێنا Vision ی دۆخێکی جڤاکیی تەماکرد. «سەرمایەدارەتی گەلێر» یان «دەوڵەتی خۆشگوزەرانیی سەرمایەدارانە» ی سوێدی نموونەیەکە لەو وێناگەلە. ئەم وێناگەلەش هەتا ئێستا بە بەهێزترین دژوێنەی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی سۆسیالیزمی جڤاکی دادەنرێت. ئەمەش خەسڵەتێکی تەواو کۆنەوارانەیە کە دژوێنە، دژەئوتوپیا (کۆنترائوتوپیا)، هەڵدەنێن. تەنانەت نوێکۆنەوارانیش لە خولیای جڤاکی بەرتەسکتر دان، کەمتر بازاڕی و پتر نەریتدۆست. ئەم وێنەیە ڕیشەی ئاشکرای لە زەمانی ڕابواردوو، لە زەمانی جڤاکی کشتوکاڵ و شارۆچکەدا، هەیە.

لە باسی دۆخێکی بێگەردی جڤاکیی ئایەندەدا، ئیدیال و ئوتوپیا یەک بابەت نین. هەر لە سەرەتاوە هەڵوێستی گومانکارانە و دژەئوتوپیا خەسڵەتێکی ئاشکرای کۆنەوارانە بووە. بیرۆکەی دۆخی نموونەی بێگەرد بە چەوت و زیانبەخش دانراو. «کۆنەوارەتی سیاسەتێکە بێت وێنەگەلی نموونەیی Politik ohne Wunschbilder»[20]

Gerd-Klaus Kaltenbrunner ی نەمسایی دەڵێت ڕەشبینی هەڵوێستی بنەڕەتیی کۆنەوارەتییە. کۆنەوار پێی وایە بابەتی بێگەرد، «هاوئاهەنگیی سەرپەڕ یان دادپەروەریی ڕەها» لە دەوڵەت و جڤاکدا دەرفەتی پەیدابوونی نییە. Kaltenbrunner پێی وایە ئێمەی مرۆڤ بەگشتی بۆمان هەیە لە نێوان دوو لایەنی بەددا یەکیان هەڵبژێرین. Russell Kirk ئەم بۆچوونە ڕوون دەکاتەوە و دەڵی: ئایدیۆلۆژیست و سیاسەتمەدار دەشێت تەمایان وەها بێت «کارێک بکەن ژیان بۆ گوزەران بشێت، نەک بیگەیەننە پلەی بێگەردی». مرۆڤ بێگەرد نییە، لەبەر ئەوەیشە بێگەردیی شیاو نییە.

---

[20] سەردێڕی وتارێکی کۆنەوارانەی Hans Mühlenfeld ـە (1952).

مارکسیزم

شانرخاندن

مارکسیزم Marxism خۆی بە بیردۆزەیەکی زانستانەی جڤاکی، بە «سۆسیالیزمی زانستانە» دەناسێنێت. ناوەڕۆکی مارکسیزم خەسڵەتی ئەنجامی تۆژکارانەی چەندین بابەتی هاوچەرخی هەیە، وەک: ئابووریی سیاسی Political Economy، ئابووری بازاڕ Business Economy، مێژووی ئابووری، جڤاکناسی Sociology، سیاسەتناسی Political Science و دەشێت دەروونناسیشی بچێتە پاڵ. ئەم ئەنجامی تۆژکارییە بە بەرهەمگەلێکی «ئۆبژەکتیف» ڕادەنوێنرێن، ناوەڕۆکیان زەدەی خەسڵەتگەلی ئەو بابەتەن تۆژکارییان تێدا دەکرێت، واتە زەدەی سەرجەمی جڤاکن، نەک زەدەی دیدی سیاسی یان ڕیشەی جڤاکیی دانەرانیان.

شرۆڤەی جڤاکی دامەزراو سەر دەنێت بە چەند دەستوورێکی مێژووکردەوە. ئەمانیش دەبنە بنەمای پێشبینی لە گۆڕینی جڤاک. کارل مارکس Marx لە دیباچەی «سەرمایە» *Das Kapital,*1876 دا دەڵێت ئەو «دەستوورە سروشتەکی» یانەم ئاشکرا کردووە کە فراوژووتنی جڤاک دەگێڕن. دەڵێن گۆیا ئەو دەستوورانە «بەشێکن لە خودی بەرهەمهێنانی سەرمایەدارانە«. کەواتە دروستایەتیی ئەم دەستوورانە پەیوەستی ئەوە نییە ئایا تۆژکار (واتە مارکس) یان خوێنەر دەیانسەلمێنێت یان نا. دروستی و نادروستییان تەنها بە ئەزموون بڕیاریان دەدرێت.

هەتا ئێرە مارکسیزم بە بیردۆزەیەکی زانستانەی جڤاکیی دوور لە نرخاندن خۆی ڕادەنوێنێت. بەڵام مارکس وەک ئایدیۆلۆژیست و سیاسەتمەدار ئاشکرای دەکات کە ئەوەی دەستوورەکان پێشبینی لێ دەکەن، کە سیستەمی سۆسیالیستانەیە، هەر ئەو سیستەمەیە کە دەبێت مرۆڤ ئاوەتەخوازی بێت. ئەوەی دەبێت ڕوو بدات باشە ڕوو بدات. لەبەر ئەوە پێشبینییەکانی سۆسیالیزمی «زانستانە» دەبنە بەرنامە بۆ بزاڤێکی سیاسیی وەها کە دەبێت کار بکات بۆ ڕاستاندن Realize ی ئەوەی پێشبینیی لێ دەکرێت. گرووپی سیاسیی دیکە دەشێت پێشبینییەکانیان بە دڵ نەبێت و خۆیان ڕێک بخەن بۆ ڕێ بەستن لە ڕاستاندنیان. پەیوەندیی نێوان «زانست» و «سیاسەت» لە مارکسیزمدا دەکرێت لەم خشتەیەدا کۆ بکرێتەوە:

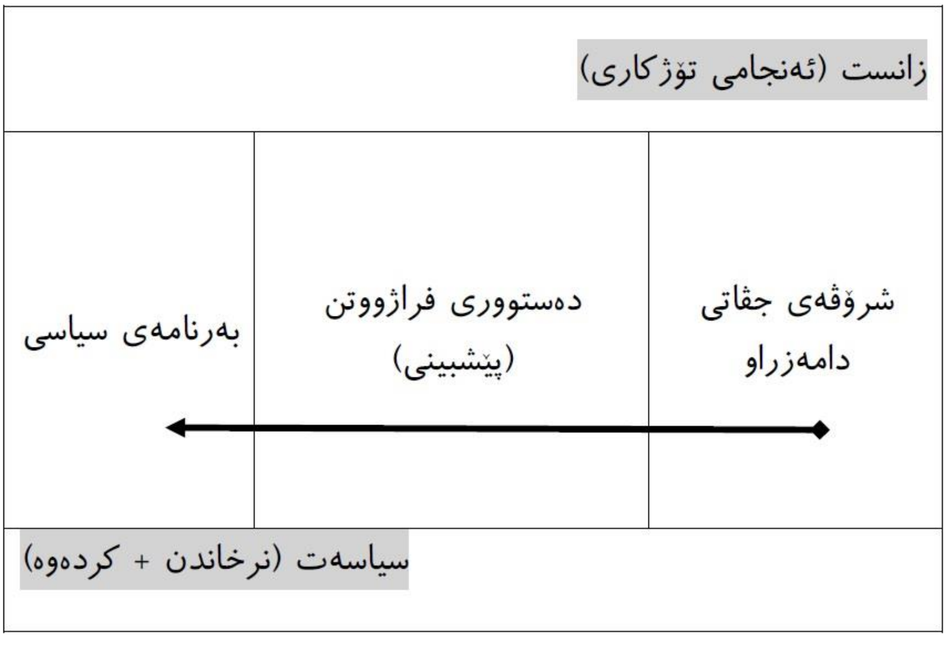

بۆچی، بە دیدی مارکسیستانە، شیرازە Order یەکی جڤاکی هەیە نرخدارترە، «باشترە«، لە یەکێکی دیکە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە لەوەدایە مارکسیزم مێژووی مرۆڤایەتی دابەش کردووە بەسەر چەند قۆناخێکدا. «بەگشتی دەشێت شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی، هی سەردەمی دێرین (ئەنتیک)، هی فیودالانە و هی بۆرژوازیانەی مۆدێرن بە زنجیرەیەکی پێشڕەوتانەی چەند سەردەمێکی مێژووی پرۆسەی بەرهەمهێنانی جڤاکی دابنرێن»[21]. بە دیدی مارکس ئەم زنجیرەیە پێشانی دەدات کە مرۆڤایەتی لە قۆناخی نزمەوە بەرو قۆناخی هەورازتر پێش دەکەوێت. ئەو شیرازە جڤاکییەی ئەو پێشبینی لێ دەکات و بۆی دەخەبتێ بە بەرزترین و هەڵبەتە نرخداترین قۆناخ دادەنرێت. کەواتە بنەمای پێوانەی نرخاندنی مارکسیزم بریتییە لە خشتەیەکی گۆڕانکاریی مێژووکردی دەستووربەند کە چەند هەزارساڵێک دەگرێتەوە. لەبەر ئەوەیە ڕەوایە مارکسیزم بە بیردۆزەیەکی مێژووکردەکی دابنرێت. مۆدێلە فیکرییەکە پێشتر لە فەلسەفەی مێژووی ئایدیالیستانەی ئەڵمانیی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا ئامادە بوو. بەرچاوترین نوێنەریشی هێگل بوو. فەلسەفەی هێگل کاری زۆری لە مارکسیزم کردووە.

لە 1960 ـەکاندا گەڕانەوە بۆ «مارکسی لاو» و ڕەخنە جڤاکییەکانی وی بووە باو. لەو نووسینە زووانەدا گریمانەی نرخاندن زۆر ئاشکراتر خۆ دەنوێنن.

بنەمای ڕەخنەی جڤاکیی مارکس لەو نووسینە زووانەدا ئەوە بوو دەیگوت سەرمایەدارەتی دژ بە سروشتی مرۆڤانە دەوەستێت. مارکس بە ئەمیانی دەگوت «ماکی جۆری مرۆڤ». سەرمایەدارەتی مانای وایە تاکەکەسی بەرهەمهێن چیدی نە خاوەنی کاری خۆیەتی نە کۆنترۆڵیشی دەکات. کالا لە پیشەسازیدا لە دۆخێکی وەهادا (تایبەتکاری، زۆرەملێ) دێتە بەرهەم کە کارەکە بۆ تاکەکەس نابێتە پرۆسەیەکی داهێنەرانە. بەهای مرۆڤایەتیش دەگۆڕدرێت و دەبێتە بەهایەکی بازاڕیی درڕ. تاکەکەسان بە چاوی هۆکاری بەرهەمهێنان هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکرێت و دێنە نرخاندن. ئەمەش نامۆبوون Entfremdung Alienation, یێکی لێ دەزێ تەنها لە سایەی شیرازەیەکی بەرهەمهێنانی سۆسیالیستانەدا دەسڕێتەوە. Gunnar Aspelin ی مێژووناسی بیروڕا پێشانی داوە کە ئەم ڕەخنەیە زۆر جار لە «سەرمایە» ی شابەرهەمی زانستانەی مارکسدا دووپات بۆتەوە. پرنسیپی نرخاندان لای مارکس بیرۆکەی «خۆپێگەیاندنی هەمەلایەنی ئازاد» ی کەسایەتییە. ئەم بیرۆکەیە مێژوویەکی کۆنی هەیە، هەر لە فەلسەفەی دێرینەوە دێت هەتا ڕێنێسانیش و فەلسەفەی ئایدیالیستانەی ئەڵمانیی سەدەی نۆزدەیەم ڕێ دەکات.[22]

لە مانیفێستی کۆمیونیستانەی 1848 دوائەنجام بەم شێوەیە باس کراوە:

> «لەبری جڤاکی کۆنی بۆرژوازی بە خۆی و چینگەل و ناکۆکیی چینایەتییەوە یەکگرتنێک دێتە پێش تێدا فراژووتنی ئازادی هەموو کەسێک مەرجە بۆ فراژووتنی ئازادی هەر هەموو».

---

[21] لاونامە، تەرجەمەی سوێدی، بە لێدوانی S.E. Liedman ەوە: *Människans frigörelse,* Stockholm, 1965.

[22] بڕوانە:

G. Aspelin, Karl Marx. Samhällsforskare och samhällskritiker. Stockholm 1969.

ئەوەی لە ڕووی سیاسییەوە گرنگ بێت لەم دووبارە دۆزینەوەی نرخاندنی مرۆڤدۆستانەی مارکسدا ئەوە بوو کە بەکار دەهێنرا بۆ ڕەخنەی جڤاکی نەک تەنها لە جڤاکی سەرمایەداری هاوچەرخ بگرە بە هەمان ئەندازە لە جڤاکی سۆسیالیستانەی هاوچەرخیش. ڕەخنەگرانی مارکسیستی 1970 کان پێشانیان دا کە نامۆبوونی مرۆڤ لەم جڤاکانەشدا نەهاتە سڕینەوە.

مرۆڤنۆڕی

ئادەمیزاد لە ژێر تاوی ژینگەی جڤاکیدان. ئەمە خاڵێکی سەرەکییە لە مرۆڤنۆڕیی مارکسیستانەدا. لەمیشەوە ئەم خاڵانە ڕیز دەگرن:

1- ئەم نایەکسانییەی ئەمڕۆی مرۆڤ پەیوەستی ژینگەی جڤاکیی ئێستایە نەک سروشتێکی نەگۆڕی مرۆڤایەتی.
2- تەنها لە ژینگەیەکی جڤاکیی نوێدا یەکسانیی نێوان خەڵک دەشێت بونیات بنرێت.

بەڵام، لە جڤاکی سەرمایەداردا، مەیلی گەشەکردن پێشانی دەدەن کە ڕەوتی هەڵکشان ڕووەو دۆخی جڤاکی ئایەندەیە. مارکس لە مانیفێستی کۆمیونیستانەدا ئاماژە دەکات بۆ ئەو ویکچوونەی هەلومەرجی کار و گوزەرانی نێو پرۆلیتاریا کە نیشانەی هەڵوەشاندنەوەی جڤاکی چینداره. هەڵبەتە ئامانجی شۆڕشی کۆمیونیستانە ئەوەیە هەموو هەلومەرجێکی جوداوازیی چینایەتی بسڕێتەوە و بەتایبەتی ئەو نایەکسانییەی ڕیشەی وا لە دابەشینی کار و تایبەتکاری Specialization دا هەیە.

کە دێینە سەر باسی دۆزی توانای سیاسیی خەڵک لە جڤاکی پێش-شۆڕشگێڕیدا، لەوەندەی پەیوەندیی بە پرۆلیتاریاوە هەبێت، مارکس یەکنەواز هەموو بیردۆزەیەکی سەرتەڵایەتی ڕەت دەکاتەوە[23]. «ڕزگارکردنی چینی کرێکار دەبێت بەرهەمی خۆی خۆی بێت». جوداوازییەک هەیە لە نێوان سەرلەبەری پرۆلیتاریا و ئەندامانی پارتی شۆڕشگێر. ئەمیان زووتر لە ئاپۆرەی پڕۆلیتاریا، بە پلەی دەرککردن دەگەن. لەبەر ئەوەیشە نۆرەی پێشەنگیان هەیە بەڵام نەک ڕێبەر. مارکس پێی وا بوو پرۆلیتاریا، لە ڕێی کار تێکردنی ژینگەی جڤاکییەوە، بە شێوەیەکی «غەریزی» دەبێتە کۆمیونیست. بەڵام لە کاتی شۆڕشەکەدا ئەوجا ئاپۆرە بە شێوەیەکی «ئاگادارانە» دەبنە کۆمیونیست. ئەم شۆڕشە، بەلای مارکسەوە، بریتییە لە شەڕێکی نێوخۆی درێژخایەن و «شەڕێکی جیهانیی شۆڕشگێڕانە«.

مارکس، لەچاو چینەکانی دیکەدا، پرۆلیتاریای بەسەرتەڵ داناوە. پرۆلیتاریا چینی هەڵبژاردە و ڕێبەرن. لە نێوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا مارکس بیری لای دامەزراندنی دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا بوو لە فرانسە و ئەڵمانیا، گەرچی لەوێ، بە دیدی مارکس خۆیشی، زۆرینەی خەڵک جووتیار بوون. نۆڕینی مارکس لە جووتیار و

[23] توانای بەرزی سیاسی، بە بۆچوونی مارکس، دەکاتەوە: «توانای خۆڕسکی پەی بردن بە پێویستیی شۆڕش».

وردەجووتیار تەواو جودایە لەوەی لێنین و ماو -ی پەیڕەوانی درەنگتری خۆی. مارکس پێی وا بوو جووتیاران چینێکی کۆنەپەرستن، چارەیان هەر هەڵوەشاندن و پرۆلیتاریاندنە.

لە ژینگەی جڤاکیی نوێی ئایەندەدا خەسڵەتێکی نوێی باشی جڤاکی لە مرۆڤدا گەشە دەکات. ئەمەش هەر لەو بیرە تەماویەی بەڵام سەرنج ڕاکێشەوە بەدیار دەکەوێت کە دەڵێت جڤاکی ئایەندە لەلایەن وەڵاتیان خۆیانەوە ڕێبەری و خزمەت دەکرێت. بێ دەسەڵاتی زەبروزەنگی دەوڵەت و بێ دەزگەی کارگێڕی ڕاستینە. شیرازەی وەها بنەبڕکردنی شەڕ و تاوانکاریی بە مەرج گرتووە و هەروەها جڤاکش بە گشتیی تێیدا لە ناکۆکیی گرووپان بەدوورە.[24]

گرنگترین یەکەی جڤاکی

«مێژووی هەر هەموو ئەو جڤاکانەی هەتا ئێستا هەبوون بریتییە لە مێژووی خەباتی چینایەتی». ئەمە سەرەتای بەشێکە لە بەشە هەرە ناودارەکانی مانیفێستی کۆمیۆنیستانە. مارکس بەردەوام دەبێت و دەڵێت: تایبەتمەندیی ئەم سەردەمەی ئێمە لەوەدایە ناکۆکی چینایەتی تێیدا ساکار بووە. «هەتا دێ سەرلەبەری جڤاک خۆی بەسەر دوو چینی گەورە و نەیار، دوو چینی گەورە و ڕاستەوخۆ دەژەوەستاوی یەک، بۆراوژوا و پرۆلیتاریادا، دابەش دەکات».

چینەکان بەگوێرەی پایەیان لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا دێنە ناساندن. ئەوەی خاوەنی دەستاوێژی بەرهەمهێنان بێت دەچێتە ڕیزی بۆرژوازیەوە (چینی بۆرژوا)، ئەوەی تەنێ خاوەنی هێزی کاری خۆی بێت دەچێتە ڕێزی پرۆلیتاریاوە.

جگە لەو دوو شاچینە مارکسیزم باس لە چەند چین، گرووپ یان توێژی نێوانیان دەکات. بۆ نموونە: پیشەداران، بەشێک لە وردەکاسبی، کرێکاری ئازاد و جووتیاران. لە ڕاگوستەکەی مانیفێستەوە دیارە کە ئەم چینە مامناوەندانە وردەوردە نامێنن. خۆیان بەسەر شاچینەکاندا دابەش دەکەن و وەهایش چاوەڕێ دەکرێت زۆربەیان ببنە پرۆلیتار.

بیردۆزەی چین لەو بەشانەی مارکسیزمە کە وردەکاریی زانستانەی کەمتر تێدا کراوە. لە «سەرمایە» دا مارکس، لەو بەشەی بۆ چینەکانی جڤاکی تەرخان کردبوو، تەنها یەک لاپەڕەی نووسیوەتەوە. پێشانیشی داوە کە ئاگادارە لەوەی دابەشینی جڤاک بەسەر دوو چیندا کارێکی هێڵکاری بووە و چەندین دابەشینی دیکەی گرنگ هەیە. دەبێت ئەوەش ڕەچاو بگرێن کە مارکس لە باسی چینگەری [سەر بەچین بوون] تەرازووی ئۆبژەکتیڤی داناوە. تاکەکەسیش ناساندانی سۆبژەکتیڤی خۆی هەیە بۆ چینگەریی خۆی. ئاشکراشە کە ئەم دوو ناساندنە جودان.

[24] Daniel Tarschys پێشانی داوە کە ئەم بۆچوونە لە نێو سۆسیالیست و ڕادیکالی دیکەی هاوزەمانی مارکس باوبووە. Tarschys لە *Den kommunistiska framtiden,* Stockholm 1974 دا وێنای مارکسیستانە و کۆمیونیستانە، دەربارەی ئایەندە، شی دەکاتەوە.

دەیسا بیردۆزەی چین چ دەرئەنجامێکی هەبوو بۆ مارکسیزم وەک باوەڕێکی سیاسی؟

دەبێت بەر لە هەموان باس لە دیاردەی ئینتەرناسیۆنالیزم Internationalism بکەین. ئەم دەوڵەتە میللی (نەتەویی National) ـیە دامەزراوانە، بە دیدی مارکس، بە هۆی یەکگرتنی ئابووری جیهانی، بەرێوەن بەرەو هەڵوەشاندن. سەرمایەداریەتی دەبێتە سیستەمێک گشت جیهان دەگرێتەوە. هاوکاریی پرۆلیتاریا بە پلەی یەکەم لەگەڵ هاوچینی هەموو وەڵاتان دەبێت نەک لەگەڵ میللەتی خۆی. «کرێکارانی جیهان یەک بگرن!».

ئەوجا سیستەمی ئابووری دەبێتە یەکەی گرنگی جڤاکی. لەم سیستەمەدا ناکۆکیی چینایەتیی دونیاپۆش هەیە. ئەنجامی لۆژیکانەی ئەم دیدەش دەبێتە شۆڕشێکی جیهانی. لە مارکسیزمدا هیچ بیردۆزەیەک دەربارەی شۆڕشێکی سۆسیالیستانەی سنووردار لە چێوەی دەوڵەتی میللیدا بوونی نییە.

ئەنجامێکی دیکەشی ئەوەیە کە شۆڕش بەگوێرەی بیردۆزەی مارکسیستانە زۆر چاک دەشێت لە بەشە هەرە دواکەتووەکانی سیستەمەکەدا بەرپا بێت و پاشان هەموو جیهان بگرێتەوە و لە کۆتادا بگاتە نێوەندی سیستەمەکە کە وەڵاتە پیشەسازەکانی ڕۆژاوا و ئەمەریکای باکوورە. ئەم بۆچوونە سەنگێکی مەزنی پەیدا کرد بۆ داڕشتنی بیردۆزە دەربارەی دەرفەتی شۆڕشێکی سۆسیالیستانە لە ڕووسیا. مارکس بیری لەوە کردبۆوە کە ڕووسیا دەشیا «باز بدات» بەسەر سەرمایەدارەتیدا. شۆڕشێکی ڕووسی دەشیا ببێتە سەرەتایەک بۆ شۆڕشێکی جیهانی.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

لە بەشێکی ناوداری »سەرمایە» دا ئەم پێشبینییانە بەرچاو دەکەون:

1- سەرمایەدارەتیی مەزن ژمارەیان ڕوو لە کەمبوونە، سەرمایە چڕ دەبێتەوە.
2- دادۆشینی ئاپۆرە و هەروەها «سەرگەردانی، کۆیلەیەتی و سەرشکێنی» ی ئاپۆرەش پەرە دەستێنن.
3- ژمارەی ئەندمانی چینی کرێکار هەڵدەکشێت، ئەم چینە دەرس دەدرێت، پتر تێکەڵی یەکتر دەبن و ڕێک دەخرێن.
4- «دەستاوێژی بەرهەمهێنان خڕ دەکرێتەوە، و خەسڵەتی جڤاکیی کار گەشە دەکات تا ئەوەی پرۆسەی بەرهەمهێنان چیدی لە چێوەی سەرمایەداریدا جێی نابێتەوە. ئەمیان شەق دەبات».

مارکس ئالێرەدا مۆدێلی دیالەکتیکانەی گۆڕینی جڤاکی پێشان داوە. ناکۆکی بزوێنەری گۆڕانکارییە. لە دیالەکتیکدا گۆڕانکاریی چەندانە Qualitative و جۆرانە Quantitative لێک جودا دەکرێنەوە. لەو خاڵانەی سەرەوە، یەکەم هەتا سێیەمیان باس لە پرۆسەیەکی پلەدار و وردەوردە دەکەن، دەیان یان سەدان ساڵ دەخایەنێت. گۆڕانکاریی چەندانەی نێو سیستەمەکە کۆ دەبنەوە و لە ئەنجامدا ناکۆکی هێندە بەهێز دەبێت سیستەمەکە شەق دەبات. لە تێکستەکەی مارکسەوە دیارە کە ئەم شەق بردنە ناکاو دەبێت، بە تەقینەوە دەچێت. «باز دانی دیالەکتیانە» ناوێکی دیکەیە بۆ گۆڕانکاری جۆرانە.

مۆدێلی دیالەکتیاکانە ئەوە ڕەت ناکاتەوە کە گۆڕانکاریی چەندانە بەڕادەیەکی بەرتەسک دەشێت کاریان تێ بکرێت، بۆ نموونە لە ڕێی بڕیاری سیاسییەوە. بەڵام لە ئەنجامدا دەست تێوەردانی وەها بێسوود دەمێننەوە. ئەوپەڕەکەی دەتوانن گۆڕانکاریی جۆرانە دوا بخەن یان پەلەی لێ بکەن. مارکس لە هەمان بەشدا دەنووسێت: «بەرهەمهێنانی سەرمایەدار بەپێی ناچاریی قانوونی سروشت نایاندن Negation ی خۆی دەهێنێتە پێش».

کەوابوو نۆڕینی ڕیفۆرمیستانە کە داوای گۆڕانکاریی پلەدار دەکات ڕووەو سۆسیالیزم، لە لایەن مارکسەوە ڕەت کراوەتەوە. سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە بە هۆیەکی دیکەش لەگەڵ مۆدێلی دیالەکتیکانە یەک ناگرنەوە. وەک لە ڕاگواستەکەوە دیارە مارکس سیستەمی ئابووری بە یەکەی نەبەش دادەنێت. سەرمایەدارەتی هەر دەمێنێت تا ئەو کاتەی بە هۆی ناکۆکییەکانی نێوخۆ شەق دەبات. چ دۆخێکی مامناوەند لە سیستەمەکەدا پەیدا نییە. ئەم مۆدێلە دیالەکتیکانەیە گۆڕانکارییەکی سەرانسەریی جڤاکی بە مەرج گرتووە و داوای دەکات: سیستەم گۆڕین سنووری ئاشکرا بێت. سنوورەکەش شۆڕشە.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

باوەڕی مارکسیزم دەربارەی شێوازی حوکومڕانیی سیاسی دابەشی سێ خاڵە:

1. جڤاکی سەرمایەدار.
2. سەردەمی شۆڕش.
3. جڤاکی ئایەندە، جڤاکی کۆمیونیستانە

بە بۆچوونی مارکسیزم دەسەڵاتی سیاسی لە بنەڕەتدا لەسەر دەسەڵاتی ئابووری بونیات نراوە. ساختاری ئابووری و دابەشینی چینایەتی — کە بەشێکی ساختارەکەیە - «ژێرخان» ـن. دەزگەی دەوڵەت «سەرخان» ێکە ساختاری ئابووری دەپارێزێ و بەهێزی دەکات. ئەو چینەی دەستاوێژی بەرهەمهێنانی لە دەستدایە کۆنترۆڵی دەزگەی دەوڵەت دەکات. بەپێی ئەم ناساندنە دەبێت هەتا سەرمایەدارەتی دەمێنێت، هەموو ڕژێمێک خزمەتی بورژوا بکات.

مارکس بە پلەی یەکەم دوو شێوازی حوکومڕانیی سیاسی بۆ جڤاکی سەرمایەدار دەستنیشان کردووە: کۆماری دێمۆکرات و «ئیمپێریالیزم»، ئەم ناوەش لە قەیسەرنشینیی فرانسی و ئەڵمانیی بەشی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمەوە هاتووە. شێوازی دووەمیان سەرنج ڕاکێشە و زۆر جار لە گفتوگۆی مارکسیستانەی هاوچەرخدا دێتە کایەوە. ئەمیان «بە ڕواڵەت» وەک جۆرە دیکتاتۆرییەک ڕادەنوێنێ دوور لە دەستی بۆرژوا. ڕژێمەکە گەشە بە سەرمایەدارەتی دەدات و چینی کرێکار دەچەوسێنێتەوە، بەڵام بێ ئەوەی بۆرژوا بتوانێت کۆنترۆڵی بکات. مارکسیستی هاوچەرخ هەوڵیان داوە نازیزم و فاشیزم بە جێگرەوەی ڕژێمە «ئیمپێریالیست»ـەکانی سەدەی نۆزدەیەم دابنێن.

ڕژێمی سیاسیی سەردەمی شۆڕش نێونراوە «دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا». بە بۆچوونی مارکس دەبێت هەموو ڕژێمێکی شۆڕشگێڕ دیکتاتۆر بێت، یەکێک لە هۆیەکانیشی ئەو بەرگرییە توندوتیژەی چینەکانی دیکەیە کە هەر دێتە ڕێ. کەواتە ڕژێمەکە بەرانبەر چینە نەیارەکان دیکتاتۆرییە. لە نێو چینی کرێکار و گرووپە جڤاکییە هاوپەیمانەکانی وی مارکس بیری لای دێمۆکراتییەکی ڕادیکاڵ بوو، کە نموونەیەک بێت لە کۆمۆنەی پاریسی شۆڕشگێڕی 1871. هەڵبەتە کۆمۆنەی پاریس زیاتر بەدەست گرووپانی ئەنارکیستەوە بوو. لە خەسڵەتە تایبەتیەکانی کۆمۆنەی پاریس: مافی گشتیی دەنگدان لە تەک ڕەوا بوونی کێشانەوەی ماندات، گواستنەوەی ئەرکەکانی حکوومەت بۆ ئەنجومەنی بژاردە، کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆی دەزگەی کارگێڕی، کە ئەندمانی مووچەی کرێکاری وەردەگرن. لە کۆمۆنەی پاریسدا پارتی هەمەجۆر نوێنەریان هەبووە. مارکس نە بە چاک نە بە خراپ لەم شیرازەیە نەدواوە.

شێوازی حوکومڕانیی کۆمیونیستانەی ئایەندە هەتا بڵێی بە شێوەیەکی تەماوی وەسف کراوە. کز و لە کۆتاشدا خامۆش دێتە ڕواندن.

Friedrich Engels ی برادەر و هاوکاری مارکس چەمکی ئاماژەبەخشی «پووکانەوەی دەوڵەت» ی داهێنا:

> «دەست تێوەردانی دەسەڵاتی دەوڵەت لە سەروکاری جڤاکیدا، بوارەو بوار، ناپێویست دەمێنێت و هەر لە خۆوە لەنێو دەچێت. لە بری حوکومکردنی خەڵک، کارگێڕیی کاڵا و ڕێبەرایەتی پرۆسەی بەرهەمهێنان دێتە کایەوە. دەوڵەت لە نێو نابرێت، وردەوردە دەپووکێتەوە».

Socialismens utveckling från utopi till vetenskap, 1882

ئەنگیلز پێی وابوو ئەو بارە دەشیا پاش یەک نەوە بێتە دی. مارکسیستی دیکەی هاوزەمانی ئەنگیلز هیوایان بە دێمۆکراتیی ڕاستەوخۆ بوو: لە هەر هەموو دۆزەکاندا، هەموو کەسێکی ڕسکاو دەبا بەشداری بڕیاردان بن. پلێخانۆڤ Georgij Plechanov ی باوکی مارکسیزمی ڕووسی یەکێکە بوو لەوانە.

سازمانی ئابووری

شێوەی بەرهەمهێنان و گۆڕینەوەی بەرهەم، لای مارکسیزم، بنەمایە بۆ «ساختاری» جڤاک. ئەمیان بریتییە لە: شێوازگەلی موڵکایەتی، دابەشینی چینایەتی، ناکۆکی، شێوازی حوکومڕانیی سیاسی و پێوەری جێکەوتە.

بە بۆچوونی مارکس بنەمای سەرمایەدارەتی لە شارە بازرگانییەکانی ئەورووپای سەردەمی ناڤینی درەنگدا دانرا، کەواتە سەرمایەدارەتی وەک دیاردە زۆر کۆنترە لە پیشەسازەتی، ئەمیان لە سەدەی هەژدەیەمدا ئەوجا دامەزرا.

ڕەخنەی مارکس لە سەرمایەدارەتی لە چەند ڕوویەکەوە پەیوەستی کاتە. ئەم پێی وابوو دەسەڵاتی دەوڵەت بەگشتی دەبا سست Passive بێت. پێی وانەبوو دەوڵەت دەبا دەست بخاتە: شێوازی ئەرکی بازاڕەوە، پەیداکردنی سامان و داهات، یان چارەسەری سیاسی – جڤاکی بەکار بێنێت. بەڵام مارکس و ئەنگیلز فریای ئەوە کەوتن

سەرەتاکانی جودابوونەوەی خاوەنەتیی کۆمپانیا لە ڕێبەرایەتیکردنی کۆمپانیا ببینن. ئەم فراژووتنە لەم ڕۆژگارەدا پێی دەگوترێت «شۆڕشی بەڕێوەبەران Directors». مارکس و ئەنگیلز تێبینییان ئەوە بوو سەرمایەداری سست لە هی چالاک و کۆمپانیاگێڕ پتر ناپێویستە.

ئەمان شارەخنەیان لە سەرمایەدارەتی ئەوەبوو دەیگوت ئابووریی بازاڕ ناهۆشەکی و ناکاریگەرە. لایەنی دووەمی ڕەخنەکە دەیگوت ئابووریی بازاڕ نەیاری مرۆڤایەتییە، ئەمەیان لە بەشی شانرخاندنی مارکسیزمدا باسی هاتووە. مارکس و ئەنگیلز پێیان وایە ڕاستە سیستەمەکە نایاب و پێشڕەوتە، دونیای لە بنەڕەتەوە گۆڕیوە، بەڵام بازاڕ کارگێڕییەکی ئاگادارانەی نییە، «ئەنارکی» دەیگێڕێت. ماوەماوە سەختانگی ئابووریی دژوارتر ڕوو دەدات. هۆیەکی سەختانگ کەمخەرجیی کرێکاری مووچەخۆرە. چونکە مووچەیان نزمە. سیستەمەکە بێکارییەکی دەوامەداری فرەوانی بە مەرج گرتووە. سیستەمەکە لە سەر ڕکابەرییەکی ڕووخێنەری نێوان خەڵکی بەرهەمهێن و نێوان خەڵک بەگشتی هەڵنراوە.

بەبۆچوونی مارکسیزم نرخی کاڵا بەندی ئەو کاتەیە لە بەرهەمهێنانی کاڵاکەدا سەرف دەکرێت نەک بەرفرۆش و خواستی بازاڕ.[25]

بیردۆزەی بەها، بیردۆزەی «زێدەبەها»ی لێ دەزێتەوە. زێدەبەها ئەو بەشەیە لە نرخی کاڵا کە سەرمایەدار بۆ خۆی گل دەداتەوە هەرچەند بۆ خۆی کارەکە ناکات. بەشێکی کاتی کار بۆ بەرهەمهێنانی ئەو بەهایە دەچێت کە بەرانبەر مووچەی کارەکەیە، لە بەشەکەی دیکەی کاتی کاردا کرێکار زێدەبەها بەرهەم دێنێت. ئەم بیردۆزەیە بەر لە هەر شتێک ڕەخنەیەکی ئاکارەکییە لە سەرمایەدارەتی. لە ڕێی زێدەبەهاوە کرێکار بەشێک لە نرخی دروستی بەرهەمی کارەکەی لێ دەستێندرێت. پەڕینەوە بۆ شیرازەی ئابووریی کۆمیونیستانە دەبێت، بۆ نموونە، ئەم گۆڕانکارییانەی تێدا بێت:

1- خاوەنەتی و کارگێڕیی دەستاوێژی بەرهەمهێنان دەبێت بدرێت بە «سەرلەبەری کۆمەڵگە«. لە ماوەی پەڕینەوەدا دەبێتە گەلێراندن Nationalization. دەوڵەت دەبێتە خاوەن و بەڕێوبەری پیشەسازی و سازمانی زەوی مەزن. سامانی زەویوزار بە مێتودی پیشەسازانە دەبرێ بەڕێوە.
2- بەرهەمهێنان بۆ تێرکردنی بازاڕ لا دەچێت و ئابووریی نەخشەدار جێی دەگرێتەوە. ئەنجامەکەشی دەبێتە گەشەندێکی ئابووری زۆر خێرا. سەختانگ و بێکاری بنەبڕ دەکرێن.
3- کاری ئەنجامدراو بە »پسوولەی کار» مزەی دەدرێت. «بەم پسووڵەیە کرێکار دەتوانێت بە ئەندازەی نرخی کارەکەی خۆی پێداویستی خۆی لە گەنجینەی جڤاکی وەربگرێ». بەڵام مزی کارەکە هێشتا هەر پەیوەستی کردەییە. لە بری داشکانی زێدەبەهای سەرمایەدارەتی داشکان بۆ لەکار بردن و سەرمایەگوزاری و مزەی جڤاکی و باج دێنە کایەوە.

Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, 1875

[25] ڕاستتر وایە بڵێین بڕی کاری «جڤاکیی پێویست» ی خەرجکراو لە بەرهەمهێناندا. مەبەست لە «جڤاکیی پێویست» ئاستی تەکنیکە.

ئوتوپیا

لە هەمان بەرهەمدا باسی دوای پلەی فراژووتنی جڤاکی هاتووە:

> «لە پلەیەکی بەرزی جڤاکی کۆمیونیستیدا- کاتێک ژێردەستیی کۆیلەئاسای تاکەکەسان لە ئاست دابەشینی کاردا نامێنێت و بە دوا ئەویشدا ناکۆکیی نێوان کاری گیانەکی و کاری لەشەکی نامێنێت، کاتێک کار لەوە دەردەچێت هەر ڕێگەیەک بێت بۆ بژێو پەیداکردن و بەس و دەبێتە گرنگترین پێداویستیی ژیان، کاتێک لە تەک فراژووتنی هەمەلایەنەی تاکەکەسان هێزگەلی بەرهەمێنیش هەڵدەکشێت، هەموو سەرچاوەکانی سامانی هەرەوەزی هاوکۆ پتر هەڵدەڕژێن – ئەو دەمە ئەوجا مرۆڤ دەتوانێت باز بدات بە سەر ئاسۆی بەرتەسکی دادی بۆرژوا و جڤاک دەتوانێت لەسەر ئاڵاکانی بنووسێت: "لە هەر کەس بەپێی توانای خۆی، بۆ هەرکەس بەپێی پێداویستی خۆی"».

Kritik av Gothaprogrammet

وێنای بەرزترین پلەی کۆمیونیستانە ئەوەی بە مەرج گرتووە کە کەمسامانی بەگشتی نەمێنێت و لەویشەوە گرفتی دابەشین بە شێوەیەکی بنەڕەتیی نوێ چارە بکرێت. کاتێک لێنین پاش چەندین ساڵ لە وێنای ئایەندەی مارکس دوا پێی وا بوو زیادبوونی بەرهەمهێنان «یەکجار مەزن» دەبێت. خەڵکیش دەبا ڕووەو ئەو ئیدیالەی، هەر زوو لە 1845–1846 دا، مارکس نەخشاندبووی، هەڵکشێن:

> «لە جڤاکی کۆمیونیستانەدا هیچ کەسێک کارێکی بەرتەسک ناکات بەڵکوو... هەموو کەسێک بۆی هەیە ڕووەو ئەو بوارەی دەیەوێت خۆی پێبگەیەنێت. جڤاک بەرهەمهێنان دارماڵ دەکات و ئەوەش دەرفەتم بۆ دەڕەخسێنێت ئەمڕۆ کارێک بکەم و سبەی کارێکی دیکە. بەیانیان ڕاو بکەم، پاشنیوەڕوان خەریکی ماسیگرتن بم، ئێواران چاودێریی ئاژەڵ بکەم، پاش شێو [خۆراکی شێوان] ڕەخنە بگرم، هەر هەموویشی بە ئارەزووی خۆم، بێ ئەوەی ناچاربم ببمە نێچیروان، ماسیگر، شوان یان ڕەخنەگر».

كۆمیونیزم

ئایدیۆلۆژیی کۆمیونیستانە لەلایەن لێنین Vladimir Lenin ی ڕێبەری شۆڕشی ڕووسیەوە هەڵنرا. پاش مەرگی لێنین، ساڵی1924، باوەڕەکەی بە فەرمی بووە ئایدیۆلۆژیی دەوڵەت. هەموو بڕیارێکی سیاسیی گرنگ بە پیادەکردنی بیرۆکەکانی لێنین دادەنران. «مارکسیزم – لێنینیزم» بووە ناوێکی فەرمیی ئایدیۆلۆژیکە. ستالین Josef Stalin ی جۆرجی لە سۆڤیەت بووە جێگری لێنین و ڕێبەری پارتی. لە سەردەمی ئەودا سیستەمی سۆڤیەت هەم خۆی گرت و هەم ڕووەو ئەورووپای ڕۆژهەڵات، چین و چەندین وەڵاتی دیکەی ئاسیا ڕێی کرد. پاش مەرگی ستالین ساڵی 1953، پرۆسەی «داماڵینی ستالینیزم» لە سۆڤیەت کەوتە گەڕ. تەرمی وشکێنراوی ستالین، کە لە تەک لێنینەوە لە ئارامگەی مەیدانی سووری مۆسکۆ دانرابوو، لابرا.

بەڵام چین دەستبەرداری میراتی لێنین و ستالین نەبوو. ماو زێدۆنگ Mao Zedong ی ڕێبەری شۆڕشی چین بووە بونیاتنەری ڕێبازێکی نوێی کۆمیونیزم. بۆچوونەکانی ماو زێدۆنگ بۆ سەرلەبەری جیهانی سێیەمی نافراژی کرانە ڕێنوێن. لە هەموو جیهاندا پارتی نوێی سەربە باوەڕی ماو هاتنە دامەزراندن. پاش مەرگی ماو، ساڵی 1976، لە چینیش بادانەوەی ئایدیۆلۆژی دەستی پێ کرد. بەشێکی زۆری ئەو ئایدیۆلۆژییەی مۆرکی ماوی پێوە بوو فڕێ درا. دێنگ سیاوپینگ Deng Xiaoping ی ڕێبەری نوێ دەستی دایە ڕیفۆرمی ئابووری. کۆمیونی گەلێری ماو بوونە یەکەم قوربانی. ئەمانە هەڵوەشێنرانەوە و جووتیاران چوونەوە سەر باری جووتیارەتیی تاکەکەسی.

پارتە کۆمیونیستەکانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات چەند جارێک پەیوەندیی خۆیان بە کۆمیونیزمی سۆڤیەتەوە پساند. لە ژێر سایەی ڕێبەرایەتیی تیتۆ Tito ی سەرۆک کۆماردا یوگۆسلاڤیا پاش 1948 سیستەمێکی کۆمیونیستانەی تایبەت بە خۆ دارِشت. «تیتۆیزم Titoism» تەواو بەرتاوی سەندیکالیزم Syndicalism بوو. چەمکی «خۆکار» ی کردبووە بنەما و مەبەستیش لە ئەزموونی پیادەکردنی دیمۆکراتیی کۆمپانیا Industrial Democracy بوو لە ئابووری گەلێردا. ساڵی 1968 لە چەکوسلۆڤاکیا «بەهاری پراگ» ڕووی دا. بە ڕێبەرایەتی Alexander Dubček کۆمیونیستانی چەکوسلۆڤاکیا نیازیان بوو «سۆسیالیزمێکی خاوەن ڕوخساری مرۆڤدۆستانە» پیادە بکەن. ئەگەرچی دوبچەک بە ئاشکرا سیستەمی تاکپارتایەتی دەپاراست بەڵام سوودی نەبوو، ڕیفۆرمی بەهاری پراگ ڕێی لێ بەسترا. «بەرەی وارشۆ» پەلاماری وەڵاتەکەی دا.

هەوڵدانی سێیەم لە پۆلۆنیا سەری هەڵدا. سەندیکای «سۆلیداریتی» Solidarity (پشتگیری) وەک بزاڤێکی سیاسیی بەرانبەر حیزبەکە وەستا و ساڵی 1989 دەسەڵاتی لێ سەند.

گەورەترین پارتی کۆمیونیست لە ئەورووپای ڕۆژاوا، لە ئیتالیا بوو. لە سەرەتای 1970 کاندا کۆمیونیستانی ئیتالیا لەگەڵ ئیتالیای بورژوا دەستیان دایە «سازانی مێژووکرد». پارتەکە بووە پێشەنگی یورۆکۆمیونیزم Eurocommunism. ئەم وشە نوێیە پێشانی دەدا کە کۆمیونیزمی سەربە سۆڤیەت چیدی، نە لە بواری ئابووریدا و نە لە بواری سیاسیدا، ڕێنموو نییە. یورۆکۆمیونیزم خۆی لە دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا لادا و بە کردەوە پەرلەمانەتیی سەلماند.

پاش 1989

لە 1980 کاندا مۆدێلی سۆڤیەتانەی کۆمیونیزم کەوتە سەختانگێکی دژوارەوە. ئابووریی نەخشەدار چیدی لەباریدا نەما گەشەندی ئابووری هەڵچنێت. پارتەکەش بەشێکی گەورەی سالاری Authority ی سیاسیی خۆی لە دەست دا.

هەوڵ درا، بە تێهەڵکێشکردنی ئادگاری نوێی ئابووریی ئازاد لە ئابووریی نەخشەداردا، چارەیەکی سەختانگەکە بکەن. دەبا کۆمپانیا خۆفەرمانتر ببن. دەبا داوەستان Stagnation و جیرِبوونی سیستەمە کۆنەکە بە سنگفرەوانی و گۆتوبێژی ئازادانە چارە بکرێن. ئەمانە بوون شاخاڵی سیاسەتی سەرۆکی نوێی پارتی کۆرباچۆڤ Mikhail Gorbachev. دروشمە نوێیەکانی گۆرباچۆڤ بریتی بوون لە «پێرێسترۆیکا» (ڕیفۆرمی ئابووری) و «گلاسنۆست» (ئاشکرایی).

هەر زوو بزاڤی ڕیفۆرم لە چین و سۆڤیەت سەریان نا بەخواستی لابردنی سیستەمی تاکپارتایەتی و ئەمیش هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆ بوو لە مانەوەی ڕژێمی کۆمیونیستانە. بەهاری 1989 بزاڤی سیاسی لە چین وەها ڕاهێزرا دێنگ سیاوپینگ فەرمانی دایە لەشکر لە بزاڤە دێمۆکراتخوازەکە بدات. ئەنجامیش ئەو کوشتارەی ناوشاری پەکین بوو. ڕێبەرانی سۆڤیەت بڕیاریان دابوو هێزی ئەرتەش بۆ دابینکردنی دەسەڵاتی پارتەکەیان نەخەنە کار. ئەنجامی ئەمیان ئەو ژێربان (سەروبن)کردنەی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی 1989 بوو. لە ماوەی چەند مانگێکدا، لە شەش وەڵات: پۆلۆنیا، هەنگاریا، ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات DDR، چەکۆسلۆڤاکیا، ڕۆمانیا و بولگاریا سیستەمی کۆمیونیستانە دارما. «تیتۆیەتی» لە یوگۆسلاڤیاش هەر هەمان چارەنووسی هەبوو. زووتر دەگوترا پارتی کۆمیونیستی تیتۆ ناکۆکییە کۆنەکانی نێوان نەتەوە هەمەجۆرەکانی وەڵاتەکەی چارە کردووە. ئێستا لێمان ئاشکرایە کە وەها نەبوو.

لە یەکیەتیی سۆڤیەت پارتی کۆمیونیست ناچار کرا ئەو بڕگەیەی دەستوورنامە بسڕێتەوە کە «نۆرەی ڕێبەرانە» ی پارتەکەی لە دەوڵەتدا دەستەبەر دەکرد. هاوکات قەدەغەکردنی پارتی دیکە، کە کاتی خۆی لێنین سەپاندبووی، ڕەش کرایەوە. لە چەندین بەشی نارووسیی سۆڤیەت خەباتی دژ بە سیستەمی تاکپارتایەتی و خەباتی ڕووەو سەروەریی میللی یەکیان گرتەوە. لە کۆتادا، ساڵی 1991، یەکیەتیی سۆڤیەت هەڵوەشێنرایەوە و هەر هەموو سامانی پارتی کۆمیونیست زەوت کرا.

چین وەک زلهێزێکی کۆمیونیست تەنها مایەوە. ڕێبەرانی دەوڵەت گەڕانەوە بۆ ئەو بیروڕایانەی ماو زیدۆنگ کە لە «دیکتاتۆریی دێمۆکراتانەی گەل» لە ژێر ڕێبەرایەتیی توندی پارتی، دەدوان. هەرچۆنێک بێت دەبێت پارتەکە مەندیی سیاسیی وەڵات بپارێزێت. ئەوەی لە سۆڤیەت ڕووی دا نەدەبا لە چین ڕوو بدا. پارتەکە خۆی کردە تاکە دەستەبەر هەم دژ بە «ئاژاوڵە» Chaos و هەم ڕووەو دەوامەدان بە گەشەندی ئابووری.

لە چین گۆیا هەوڵ دەدرێت بۆ سۆسیالیزمێکی «چینی». ئامانجی یەکەمیشی گەشەندی ئابوورییە. لە نێوەڕاستی سەدەی داهاتوودا دەبێت وەڵاتەکە بە «تەژەندێکی لەبار» بگات. ئەو دەمە چین لە خانەی جیهانی نافراژی دەردەچێت. هەتا ئەو دەمە پارتەکە هەموو ئەندێشەیەک دەربارەی جڤاکی ئایەندەی کۆمیونیستانە وەلا دەنێت.

مەرگی لێنینیزم؟

«ئەوەی دەتپەرست بیسووتێنە و ئەوەی دەتسووتاند بیپەرستە». ئەمە وەسفێکی ئەو بادانەوە ئایدیۆلۆژییەی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی پاش 1989 یە. کۆمیونیستان ئەمجا هاتنە سەر باوەڕی «سۆسیالیزمی دێمۆکراتانە» و سیستەمی فرەپارتیایەتی و بازاڕی ئازاد. باوەڕی شۆڕش، دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا و نۆرەی ڕێبەرانەی پارتی بە

جارێک لە پرۆگرامە تازەکانی پارتەکاندا ڕەش کرانەوە. بەمەش شابەشی ئایدیۆلۆژیی کۆمیونیستانەی لێنین لادرا. پارتە کۆمیونیستە کۆنەکان ورەدوردە ڕوویان لە بیروڕای سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیست نا. ساڵی 1989، نەوەد ساڵی ڕێک تێپەڕی بوو بەسەر یەکەم جاردا کە بێرنشتاین Eduard Bernstein ی مامۆستای ڕیفۆرمیستان هێرشی بردە سەر باوەڕی شۆڕشی مارکسیزم. پاش ساڵی 1989 وەها دەرکەوت کە بیروڕاکانی بێرنشتاین سەرکەوتن بەسەر ئەوانەی لێنیندا.

ئایە ڕاستە لێنینیزم وەک ئایدیۆلۆژی لە سۆڤیەت و ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا پاش 1989 مرد؟ هەڵبەتە ناکرێت تەواو لەوە دڵنیابین. ڕاستە باوەڕی لێنین لە هیچ جێیەکی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا، پاش ئەوەی دەزگەی دەوڵەتیی لە پشت نەما، لە باریدا نەما لە چەند کەسێک پتر لە خۆی کۆ بکاتەوە. پارتە دەوڵەتگێڕە کۆنەکان، هەر بە نەمانی دەسەڵاتیان، لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا پشتیان لە لێنینیزم کرد. بەڵام پارتەکان خۆیان نەمردوون. بە پێچەوانە، زۆریان بە بەرگی نوێی ڕیفۆرمیستانەوە توانییان نێزیکەی لە سەدا بیستی دەنگ، لە هەڵبژاردنی ئازاددا، وەدەست بێنن. زۆر لەو وەڵاتە تازانەی پاش هەڵوەشانی سۆڤیەت هەڵنران ئێستا سەرتەڵی پارتە کۆنەکان فەرمانڕەواییان دەکەن.

دوور نییە لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات و لە سۆڤیەت ڕژێمی نوێی سالارپەرست سەر هەڵدەنەوە. لەوانەیە سەرلەنوێ لێنین ببێتەوە یەکێک لە مامۆستایان، بەڵام لەوە ناچێت ببێتەوە تاکە مامۆستا. لێمان ڕوون بۆوە کە دەشێت ناسیۆنالیزمی سالارپەرست لەگەڵ چەند لایەنێکی ئایدیۆلۆژیی دەوڵەتیی مارکسیستانە - لێنینیستانە یەک بگرنەوە. لە ڕووسیا بەم ئایدیۆلۆژییە تێکەڵە نوێیە دەگوترێت: «بۆلشەڤیزمی میللی».[26]

بەڵام لە جێین مارکسیزم – لێنینیزم هێشتا وەک ئایدیۆلۆژییەکی دەوڵەتی هەر بەردەوامە و هەموو دەسەڵاتی دەزگەی دەوڵەت خەریکی پاراستنیەتی. لەگەڵ ئەوەشدا دەرفەتی ئایدیۆلۆژی لە 1990 کاندا تەواو تەنگ بۆتەوە. هەر لەسەرەتاوە کە دەسەڵات کەوتە دەست کۆمیونیستانی چینەوە ساڵی 1948، سیاسەتی چین ڕەوتێکی توندی پێچەڵپێچەڵی هەبووە، لەمپەڕەوە بۆ ئەوپەڕ. لەبەر ئەوە دوور نییە دیسان بکەوێتە سەر ڕێبازی چەپڕەوانەی شۆڕشگێر. بەڵام ئەمجارەیان ماو زیدۆنگی شاگردی لێنین دەبێتە مامۆستا نەک لێنین خۆی.

لەم بەشەدا، پێشەکی باس لە ئایدیۆلۆژیی مارکسیست - لێنینیست دەکەین بەو شێوەیەی لێنین، ستالین، ماو زیدۆنگ دایانڕشت. Jiang Zemin ی سەرۆکی پارتی کۆمیونیستی چین، 1992[27] لە کۆنگرەی پارتەکەدا سەروتارێکی خوێندەوە، ئەمیان دەکەینە دەراو (سەرشاری) ی باسمان لە ئایدیۆلۆژیی فەرمیی ئێستای کۆمیونیستانی چین. کۆنەکۆمیونیستانی ئیتالیاش بۆ بەراورد دەهێنینەوە. یوروکۆمیونیزمی جاران، پاش 1989 ڕووەو سۆسیالیزمێکی چەپەڕەوی ڕیفۆرمیست فراژووت. ئەم سیاسەتە تازەیەش تەنانەت بەناویش هیچی هاوکۆی لەگەڵ کۆمیونیزمدا نەماوە. پارتی کۆمیونیستی ئیتالی ناوی خۆی گۆڕیوە بە «پارتی چەپڕەوی دیمۆکرات» PDS.

---

[26] بڕوانە بەشی 15.

[27] وتارەکەی یانگ لە کۆنگرەی 14 یەمی پارتیدا خوێندرایەوە و لە Beijing Rundschau ی ژمارە 43 ی ساڵی 1992 بڵاوکراوەتەوە.

لە سۆڤیەتی ڕۆژگاری گۆڕباچۆڤیشدا گۆڕانکاریی ڕووەو ڕیفۆرمیستی سەری هەڵدا. یەک ساڵ بەر لە هەڵوەشانی یەکیەتیی سۆڤیەت پارتی کۆمیونیست لەوێ پرۆگرامێکی تاڕادەیەک تەواو ڕیفۆرمیستانەی دارِشت.

شانرخاندن

کۆمیونیزمیش بە هەمان شێوەی مارکسیزم شانرخاندنی خۆی لە سیاسەتدا جێگیر کردووە. باوەڕی کۆمیونیستانە، بە پێوەری ئەو دەستووره مێژووکردانەی لەلایەن مارکسەوە دۆزرانەتەوە، بە دروست دادەنران. بەڵام کۆمیونیستان ئەرکی دارِشتنی ئایەندەیان پتر دەخستە ئەوستۆی توانای پارتەکەی خۆیان وەک لەوەی بیدەنە پاڵ دەستووری مێژووکرد. ڕێبەری پارت تەرجەمەکردنی ئایدیۆلۆژیکەی بۆ خۆی پاوان کرد. لەبەر ئەوە بەکردەوە ڕێبەرایەتیی پارت هەمیشە توانیویەتی خۆی بڕیار بدات چی «دروستە» و چی «چەوتە» لە سیاسەتدا. بۆ نموونە ئەمانە کێشانەی ماو زیدۆنگ بوون بۆ «دروستی» و «چەوتی» ی لە سیاسەتدا:[28]

بەگشتی ڕەفتار و گوتار دروستن ئەگەر:

1. گەلانی ئەم میللەتە هەمەجۆرانەی ئێمە یەک بخات.
2. ڕێگەی بارگۆزاندن Transformation ی سۆسیالیستانە خۆش بکات.
3. «دیکتاتۆریی دیمۆکراتانەی گەل» بچەسپێنێت.
4. سەنترالیزمی دیمۆکراتانە بچەسپێنێت.
5. نۆرەی ڕێبەرانەی پارتی کۆمیونیست ڕاهێزێت.

بە بۆچوونی ماو خاڵی دووەم و پێنجەم لە هەموان گرنگترن. هەڵبەتە مافی تەرجەمەکردنی ئەو خاڵانەش لە باری هەمەجۆردا هەر بە ماو و ڕێبەرانی پارت ڕەوا بوو.

ڕێبەرانی ئێستای پارتی کۆمیونیست لە چین، ئایدیۆلۆژیی دیکتاتۆرانەکەی ماو ڕیسوا دەکەن. جاران دەگوترا: «هەرچی و هەردەم» واتە: ماو هەرچی گوتبێ هەردەم ڕاست بووە. ئێستا پارت لە بری ئەوە دەڵێت: «لە فاکتادا بۆ ڕاستی بگەڕێ». «ئاژوڵە» ی نێو ئایدیۆلۆژی لا دەبرێت و «ڕێکوپێکی» جێی دەگرێتەوە. ئێستا خەباتێکی بێوچان لەلایەن پارتەوە پیادە دەکرێت دژ بەو بۆچوونەی دەڵێت خەباتی چینایەتی لە سیاسەتدا شامەبەستە. بە گوتەی Jiang Zemin گەشەندی ئابووری شامەبەستە.

بەڵام ئەگەر سەرنجێکی ئەو خاڵانە بدەین کە پارتی چین جەختیان لەسەر دەکات ئاشکرا دەبێت کە هەر ئەو خاڵانەی ماو زیدۆنگن. «دیکتاتۆریی دیمۆکراتانەی گەل»، «سەنترالیزمی دیمۆکراتانە» و «نۆرەی ڕێبەرانەی پارتی» دەبێت بچەسپێن. ڕاستە ڕەخنە لە تەرجەمە خۆبەخۆیەکانی ماو دەگیرێت بەڵام بە ئاشکرا هەر وابەستەی

[28] بڕوانە: Om det rätta sättet att lösa motsättningar inom folket, 1957. لێرەدا خاڵەکانی ماو کەمێک بە کورتکراوەیی پێشان دەدرێن.

شاپرنسیپەکانی ئەون. جوداوازیی گەورە لە بەڵگەکاریدایە. چیدی خەباتی چینایەتی ناکەنە بەڵگە بۆ ئەو دەسەڵاتەی پارت هەیەتی بەڵکوو دەڵێن «ڕێکوپێکی» و لەویشەوە فراژووتنی ئابووری دەستەبەر دەکات. دەشێت لەوەش تێپەڕین و بڵێین گەشەندی ئابووریی چین تاکە بەڵگەیە مابێت بۆ دروستاندنی «دیکتاتۆریی دێمۆکراتانە«. بەڵگەی نێو مارکسیزم – لێنینیزم چیدی لە گوتاری ئایدیۆلۆژیی فەرمیدا ناوی ناهێنرێت.

لەو پرۆگرامەشدا کە لە سەردەمی گۆرباچۆڤ بۆ پارتی کۆمیونیستی سۆڤیەتی سەلمێنرا لێنینیزم تێیدا بە ئاشکرا هەڵوەشاوەتەوە. لەمیاندا ئامانج بووەتە دامەزراندنی «سۆسیالیزمێکی مرۆڤدۆستانە و دێمۆکرات». دەراوی سیاسەت دەبا «بەهای هاوکۆی مرۆڤایەتی» بێت و پارت پشتی کردە «هەڵوێستی ساکاری چینایەتی». بەم شێوەیە پارت نێزیک بوو پشت بکاتە باوەڕی خەباتی چینایەتی. سیاسەتی «دەوڵەتاندنی سەرلەبەری گوزەرانی جڤاکی» بووە هۆی بێقانوونی و بەدبەکارهێنانی دەسەڵات، ئەمەش لەلایەن پارتەکەوە ڕسوا کرا. «ئەو بۆچوونە ساکارەی دەربارەی موڵکایەتیی سۆسیالیستانە» کە بووە هۆی نامۆبوونی خەڵک لە بازاڕی کاردا، ڕەت کرایەوە. بەمەش پارتەکە ئەو نۆڕینەشی ڕەت کردەوە کە دەربارەی سروشتە و دەڵێت سروشت «بابەتێکە بۆ سەرمایەگوزاریی بێوچان». ئەوجا لە کۆتاشدا نۆڕینی خۆیان لە پارتی سۆسیال دێمۆکرات گۆڕی. گەیشتە ئەوەی بڵێین کار دەکەین بۆ یەکگرتنەوەی بزاڤی ڕیفۆرمیستان و کۆمیونیستان.

پارتەکە چیدی بۆی نەبوو ئاماژە بۆ نووسینەکانی لێنین بکات وەک بنەمایەکی ئایدیۆلۆژیانە. لە بری ئەوە دەیانگوت ئەم بیرە تازەیە دەربرینێکن «لە گیانی داهێنانەی» نێو ئەو مێتودە شرۆڤەکارییەی لە مارکس و ئەنگیلز و لێنینەوە بە میرات ماوەتەوە.

پارتی نوێی چەپڕەوی ئیتالیا خۆی بە میراتی یورۆکۆمیونیزمەوە دەبەستەوە. ئەم پارتە، ساڵی 1989، هاتە سەر ئەوەی بڵێ دێمۆکراتی دەبێت ببێتە شابەها. گۆڕانکاریی نێو جڤاکەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دەبێت «دێمۆکراتی وەک بەهایەکی هەمەکی Universal» بسەلمێنێت. Achille Occhetto ی ڕێبەری پارت بەهایەکی دیکەشی هێنایە پێش، ئەمیان هەتا ئەو دەمە لە کۆمیونیستان نامۆ بوو: لاشەڕ (نا-دڕی) Nonviolence. دێمۆکراتی توانیویەتی «دەورانێک لە شۆڕشی مەزنی بێ زەبروزەنگ و لاشەڕ ئاواڵە بکات: سەردەمی ژنان، ژینگە، یەکسانی و ئازادی».[29]

مرۆڤنۆڕی

لێنین بیردۆزەیەکی ڕوونی سەرتەڵایەتی هەڵنا، بیردۆزەیەک دەربارەی جوداوازیی نێوان چینی کرێکار و پارت. ئەمە یەکەم و گرنگترین گۆڕانکاری ئەوە بوو لە مارکسیزمدا. هەر زوو لە 1902 دا، لە بەرهەمە کلاسیکەکەیدا: «چی بکەین؟» لێنین داوای دەکرد پیشەنگ، بەرلەشکر، پێشڕەوان ڕێبەرایەتی چینی کرێکار بکەن. پارت دەبێت نوێنەرایەتی بەرژەوەندی «ئۆبژەکتیف» چینەکە بکات. کرێکاران خۆیان تەنها ئەوەندەیان لەبارە سیاسەتێکی ڕیفۆرمیستانە پیادە بکەن. لێنین ئەم سیاسەتەی ناو نابوو Tradeunionistic مەبەستیش لێی

[29] وتاری Occhetto لە کۆنگرەی 1989 دا، لە گۆڤاری ئەوسای پارتیەکەدا The Italian Communists بڵاوکراوەتەوە.

سیاسەتێکە بۆ چاککردنی barودۆخ لە نێو چێوەی جڤاکی سەرمایەداردا. لێنین دەیگوت ئایدیۆلۆژیی جڤاکی سەرمایەدار هێندە بەهێز و بەربڵاوە کرێکاران گەر بێ پشتیوان تێیدا بمێنن، لە ئاسیادا دەڕووخێن.

ئەمە بەڵگەیەکی بنجی و تەمەندرێژ بوو بۆ دروستاندنی پێشڕەویی پارتی کۆمیونیست. ئەوجا کە پارت دەسەڵاتی گرتە دەست بیردۆزەی سەرتەڵایەتییان وەها فرەواند سەرلەبەری جڤاک بگرێتەوە. پارت خۆی بە تاکە نوێنەری بەرژەوەندی هەر هەموان دادەنا و داوای فەرمانڕەوایی سەرلەبەری جڤاکی دەکرد. لێنین یەکەم کەس بوو سیستەمی مۆدێرنی تاکپارتایەتیی دارشت.

لێنین و کۆمیونیستانی پاش خۆی سەنگێکی زۆریان دەدایە سەرخانی ئایدیۆلۆژیی جڤاکی سەرمایەدارنە. بەگشتی وەها دانرابوو کە خەڵک ئامادەی وەرگرتنی باوەڕەکانی جڤاکی کۆنن. دژ بەوە: سیستەمێکی تاکپارتایەتی، قەدەغەکردنی سازمانی سەربەخۆ، خۆ دابڕین لە جیهانی دەرەوە و دەرس دانێکی سیاسیی چڕ خرایە گەڕ. لێنین لە بەرهەمی «دەوڵەت و شۆڕش» دا دەنووسێت، کاتێکی درێژخایەنی دەوێ هەتا خەڵک «وردەوردە ڕادێن بە پەیڕەویکردنی» ڕێساگەلی هاوژینی بێ دڕی، بێ زۆرکاری، بێ سەرشۆڕی و بێ ئەو دەزگە زۆرکارییە تایبەیەتەی پێی دەگوترێت دەوڵەت.

لای ماو زیدۆنگ ئەو سەرخانە ئایدیۆلۆژییە لەو ڕادەیەش تێپەڕی دەکرد، ئەگەر تێپەڕبوون لێی شیاو بێت. زووزوو کەمپێنی ئایدیۆلۆژیی مەزنی ساز دەدا بۆ بنەبڕکردنی هەموو ئەو بیر و کردەوانەی ئەو بە وابەستەی سارمایەدارەتی دادەنان. شۆڕشی فەرهەنگیی دەساڵەی نێوان 1976-1966 خاڵی هەرە ئاشکرایەتی.

جێگرەکانی ماو شۆڕشی فەرهەنگی ڕەت دەکەنەوە بەڵام بە هەموو هێزیان داکۆکی لە ڕێبەرایەتیی پارتەکە دەکەن. بزاڤی ساڵی 1989 ی دیمۆکراتخوازیان بە «ڕاپەڕینی دژەشۆڕش» دانا. تەنانەت ئێستایش هەر لە بیری سازدانی کەمپێنن دژ بە «لیبەرلاندنی بۆرژوایانە«. لەگەڵ ئەوەشدا ئاشکرای دەکەن کە بیری چەپڕەو، واتە بیری سەربە شۆڕشی فەرهەنگیی ماو، لەوەش خەتەرناکترە.

چین یەکێکە لە چەند دەوڵەتێکی کەم کە پەیمانی مافی مرۆڤایەتیی سەربە دەوڵەتە یەکگرتووەکان UN ی مۆر نەکردووە. Li Lanqing ی جێگری سەرەک وەزیران دەڵێت: «ئێستا دەربارەی مافی مرۆڤایەتی بۆچوونمان جودایە«. گرنگترین مافی مرۆڤ لە چین گەشەندی ئابووری و بەرزکردنەوەی ڕادەی ئاستی گوزەرانە. بەوەش بەڵگە بۆ «دیکتاتۆریی دیمۆکراتانە» دەهێننەوە گۆیا مەرجە بۆ دابینکردنی مەندی و گەشەند. پێشووتریش ئەمە بەڵگەیەکی باو بوو هەم لە چێن و هەم لە سۆڤیەتیش. لە دۆکیومێنتە ئایدیۆلۆژییەکانی سۆڤیەتی پاش 1989 وێنەی گەشتر هەیە دەربارەی توانا و بەهرەی سیاسیی خەڵک. چیدی باس لە کۆنترۆڵ و بارهێنان ناکرێت. ئازادیی سیاسی کرانە مەرج بۆ سۆسیالیزم و پێشکەوتنی دیمۆکراتانە. پارتی سۆڤیەتی ئەمجا دەیەوێت «فراژووتنی هەمەلایەنە و گەشەی گیانەکیی کەسایەتی» دابین بکات. ئەو مێتودە کۆنانە ڕەت دەکاتەوە کە ڕێیان لە خەڵک دەبەست «دەرفەت و بەهرەی سروشتەکیی خۆیان بڕاستێنن».

گرنگترین یەکەی جڤاک

سیستەمگەلی ئابووری لە تەک چینەکاندا، هەر زوو، لای مارکس بووبونە گرنگترین یەکەی جڤاکی. لە کۆمیونیزمیشدا هەروەها بوو. هەنگاوێکی گرنگ لە فراژووتنی بیردا ئەو بیردۆزەیەی لێنین بوو دەربارەی ئیمپێریالیزم. بەرهەمەکەی لێنین «ئیمپێریالیزم بەرزترین ئاستی سەرمایەدارەتییە«، 1917، ناوەڕۆکی بیردۆزەکە ئاشکرا دەکات. سەرمایەدارەتی لە شێوەی ئیمپێریالیستانەدا لە ڕێی پەلهاویشتنی بۆ بەشەکانی دیکەی جیهان بووەتە سیستەمێکی دونیاپۆش. بیردۆزە نوێیەکەی لێنین شاخاڵی شۆڕشی جیهانیی گواستەوە بۆ وەڵاتە داگیرکراوەکان. خەباتی دژ بە کۆلۆنیالیزم بووە یەکێک لە ئەرکە گرنگەکانی کۆمیونیزم.

دەبا بیردۆزەی ئیمپێریالیزم ڕاڤەی ئەو پێشکەوتنانەش بکات کە پارتە ڕیفۆرمیستەکان لە وەڵاتانی پیشەسازدا وەدەستیان هێنابوو. لێنین دەڵێت، بەشێک لەو داهاتەی پەڵهاویشتنی ئابووری بۆ سەر کۆلۆنییەکان پەیدای دەکرد دەبووە خەرجی ڕیفۆرمی جڤاکی و «بەرتیل» بۆ ڕێبەرانی پارتی کرێکاران. هەر بەوەی کۆمیونیزم سەرنجی گواستەوە بۆ وەڵاتانی هەژار، ڕاکێشانی خەڵکی دەشتودەر بووە شائەرک. لە ڕووسیا لێنین بە مەبەستی پەیداکردنی پشتیوانی پەیمانی دا زەوی بە جووتیاری هەژار ببەخشێت. شۆڕشی کۆمیونیستانەی چین بە شەڕی گەریلای گوند خەبتی و سەریشکەوت.

لێنین و ماو زیدۆنگ شۆڕشی جیهانییان بە ئامانج گرتبوو. ئیمپێرایالیزم و سۆسیالیزم دوو تەوەر بوون لە جیهاندا دژ بە یەک خەباتیان دەکرد. دوور بێت یان نێزیک، چار نییە، ناکۆکی توندوتیژ دەکەوێتە نێوانیان. ماو نەی دەسەلماند چەکی ئاتۆمی ببێتە کۆسپێک لە ڕێی شۆڕشی جیهانیدا. چین دەبا دژ بە ئیمپێریالیزم ببێتە نووکەڕمی ڕاپەڕینی جیهانی سێیەم.

بەڵام هەڕەشەی شەڕی چەکی ئاتۆم سۆڤیەتی ناچار کرد بکەوێتە سەر ڕامانێکی نوێ. خرۆچوڤ Nikita Khrushchev ی جێگری ستالین ساڵی 1956 ڕایانگەیاند کە لەمەولا ناشێت شەڕێکی جیهانی بە «ناچارەکی» دابنرێت. هاوکێشەی نوێ بووە «هاوژینی ئاشتیخوازانە«. خەباتی نێوان سەرمایەدارەتی و کۆمیونیزم هەر بەردەوامە بەڵام دەچێتە باری کێبڕکێی دوور لە شەڕ. خرۆچۆڤ تەواو دڵنیا بوو لەوەی کۆمیونیزم ئەو کێبڕکێیە دەباتەوە.

سیاسەتی گۆرباچۆڤ لە سۆڤیەت «پەیوەستی نێوان شەڕ و شۆڕش» ی پسان. بە دیدی گۆڕباچۆڤ تەنانەت لە بیردۆزەشدا نابێت دەرفەتی شەڕی ئاتۆمی بسەلـمێندرێت. بەمەش گۆرباچۆڤ دەیویست ئەو بۆچوونە باوەی 1960 ـەکان ڕەت بکاتەوە کە دەیگوت هاوژینی ئاشتیخوازانە بەردەوامیی خەباتی چینایەتییە. بەمەش، بە شێوەیەکی تیان، پشتی کردە خەباتی چینایەتیی فرەمیللی. دروشمی نوێی گۆرباچۆڤ بووە «کۆکردنەوەی توانای هەموو جیهان بۆ چارەسەرکردنی گرفتە جیهانگیر Global ـەکانی مرۆڤایەتی».

ڕێبەرانی ئێستای چین. تاڕادەیەک، هەمان گوتە دووپات دەکەنەوە. هیچ شتێک لەو بڵندنۆرییەی ماو، دەربارەی ڕێبەرایەتیکردنی ڕاپەڕینی «دەشتودەری جیهان» دژ بە «شارەکانی جیهان»، نەماوە[30]. کۆمیونیستانی چین

[30] Lin Piao باسی شۆڕشی جیهان وەها دەکات کە «دەشتودەری جیهان»، واتە جیهانی سێیەم، گەمارۆی «شارەکانی جیهان»، واتە ئەمەریکای باکوور و ئەورووپای ڕۆژاوا، دەدات. Lin Piao کاتی خۆی ناودێری فەرمی بوو بۆ جێگری ماو و ڕێبەرایەتیی پارتی: *Om folkkriget*, 1965.

چاوەڕێی شیرازەیەکی نوێی ئاشتیخوازانەی جیهانین. تاکە ئاوازی ئایدیۆلۆژیانە تێیدا ئەوەیە دەڵێت ئەم شیرازە جیهانییە نوێیە دەبێت بشبێتە شیرازەیەکی ئابووریی نوێ. لەم خاڵەدا چین خۆی بە پشتیوانی وەڵاتانی دیکەی جیهانی سێیەم دەزانێت، کە خۆیشی بە گوتەی ڕێبەرەکانی خۆی یەکێکە لە وەڵاتانی جیهانی سێیەم.

لای جێگرانی یورۆکۆمیونیزمیش وێنەیەکی نوێی جیهانی پەیدایە. Occhetto ی ڕێبەری پارتی ئیتالیایی دەڵێت: خودی ڕامانی دەوڵەتی میللی ڕووی لە هەڵوەشانە. فرەواندنی دیمۆکراتی دەبێت ببێتە ئامانجی جڤاکی جیهانی نوێ. لە ئەورووپاش ئامانج یەکگرتنی ئەورووپایە، «ئەورووپایەک بۆ دیمۆکراسی».

مێتودی گۆڕینی جڤاک

هەرەسی سەرمایەدارەتی ئەنجامێکی ناچارەکی و زادەی دەستوورگەلی خودی سیستەمەکەیە. ئەمە شاخاڵێکی دیدی مارکس و ئەنگلیز بوو. لە «سەرمایە» دا مارکس ئێنگلاندی بە مۆدێلی فراژووتنی سەرمایەدارەتی داناوە، ئێنگلاند ئەو دەمە پێشکەوتووترین وەڵاتی پیشەساز بوو. باوەڕەکە دەیگوت سەرمایەدارەتی دەبێت بگاتە ئاستێکی یەکجار بەرزی فراژووتن ئەوجا هەرەس دێنێت. ناکۆکی لە جڤاکدا ڕووت و تیژ دەبێتەوە ئەوجا سیستەمی کۆن دەگاتە تەمەنی مەرگ.

بەڵام تێڕوانینێکی دیکەش لە مارکسیزمدا هەبوو. ئەمیان دەیگوت شۆڕشی جیهانی زۆر چاک دەشێت لە وەڵاتانی کەمتر پێشکەوتووی پەراوێزی سیستەمەکەوە بەرپا بێت. ئەم بۆچوونە بۆ لێنین بووە چرا. پاش 1917، کە وەڵاتە هەرە «ڕسکاو»ەکانی ئەورووپا شۆڕشیان تێدا هەڵنەگیرسا، لێنین هەنگاوێکی دیکەی مەزنی نا:

«ئەگەر ئاستێکی فەرهەنگیی تایبەت پێویست بێت بۆ هەڵنانی سۆسیالیزم ''بۆ دەست پێ نەکەین لە ڕێیەکی شۆڕشگێڕانەوە بخەبتین بەرەو هەلومەرجی ئەو ئاستە و ئەوسا، لەسەر بنەمای دەسەڵاتی کرێکار و جووتیار و شیرازەی سۆڤیەتانە، ڕێ بکەین و سوودی دیکە بۆ گەل وەدەست بێنین؟''».

ئەوەی لێنین کردی، هەروەها پاش خۆیشی ستالین و ماو زیدۆنگ کردیان، ئەوە بوو هەلومەرجی گرتنی دەسەڵاتی سیاسی لەلایەن کۆمیونیستانەوەی جودا کردەوە لە «گەیشتن»ی جڤاک بە شیرازەی بەرهەمهێنانی سۆسیالیستانە. گرتنی دەسەڵاتی سیاسی بووە دۆزی کارامەیی سوود وەرگرتن لە بارودۆخی سیاسی و دەرفەتی مێژووکرد.[31] دەشێت بڵێین کۆمیونیزم ڕوونترین ئاسۆی خۆی لەوەدا دەدی دەسەڵاتی سیاسیی خۆی لە وەڵاتانێک بگرێتە دەست، لە بواری سەرمایەدارەتیدا لە هەموان دواکەوتووتر بن. ئەمەش ڕێک سەرەوژێرکردنەوەی پێشبینییە زانیستییەکەی نێو «سەرمایە» ی مارکسە.

[31] ماو زیدۆنگ بەمەی دەگوت: «هەلومەرجی کۆنکرێتی زەمان». ئەمە بوو دەرفەتی دا دەوڵەتانی وەک مۆنگۆلیا و چین بتوانن «خۆ لادەن لە ئایەندەیەکی سەرمایەدارانە و یەکسەر پەیوەستی سۆسیالیزم ببن» Om motsättningarna, 1937.

لێنین دەیگوت، بە گوێرەی ئەزموونەکانی ڕووسیا، شەڕی نێوخۆ شێوازێکی ئاساییە بۆ شۆڕشی سیاسیی کۆمیونیستانە. ئەم دیدە لای ماو زیدۆنگ گەرمتریش بوو. شەڕی گەریللا، «شەڕی گەلێر»، ئەو گەلەی ماو پێی دەگوت گەلێ جیهانی سێیەم، کۆمیونیستانی چینی گەیاندە دەسەڵات.

پاش مەرگی ستالین، کۆمیونیزمی سۆڤیەت هێڵێکی مامناوەندی گرتە بەر. ئەم ڕێبازە دەیگوت، دەشێت بێ شەڕی نێوخۆ، لە ڕێی پەرلەمانەوە دەسەڵات بگرینە دەست. ئەم دیدە ناونرا «پەڕینەوەی ئاشتیخوازانە» و بە سیستەمگۆڕکێ دادەنرا. دەسەڵات گرتنەدەست لە ڕێی پەرلەمانەوە دەبووە سەرەتایەک بۆ دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا.

لە 1970 کاندا ڕێبازێکی دیکە لە نێو پارتە کۆمیونیستەکاندا سەری هەڵدا. هەتا دەهات ئامانج ڕووی لەوە دەکرد جێگەیەکی ئاسایی لە حکوومەتێکی پەرلەمانیدا بگرن، با بە هاوکاریی پارتی دیکەش بێت. پارتی کۆمیونیستی ئیتالیا لەلای خۆیەوە هەوڵی دا «سازشێکی مێژووکرد» لە نێوان کۆمیونیستان و مەسیحیی کاتۆلیکی دێمۆکرات، ڕێک بخات. بەم کارەش کۆمیونیستان بۆ گۆڕینی جڤاک خۆیان لە مێتودی سۆسیالیستانەی ڕیفۆرمیست نێزیک خستەوە.

ئەم نێزیکبوونەوەیە لە چەمکی «ڕیفۆرمی ساختارەکی» دا خۆی دەنواند. حکوومەتێک زۆرینەی کۆمیونیست بێت دەتوانێت ڕیفۆرم لە چەندین بواری وەک بانک، کریدیت، کۆمپانیای پیشەسازدا پیادە بکات. کەواتە ڕیفۆرمی ساختارەکی دەبا زیاتر ڕادیکال بن لەوەی سۆسیال دێمۆکرات داوای دەکات. بەرچاوترین تیوریست بووبێتە نوێنەری ڕیفۆرمی ساختارەکی André Gortz ی فرانسییە. ئەم بە ڕادەیەکی بەرز کاری کردە سەر پارتە چەپڕەوە تازەکانی سۆسیالیست و ئیکۆلۆژیست.

بیرۆکەی «ڕیفۆرمی ساختارەکی» یەکەم هەوڵدان بوون بۆ دۆزینەوەی سازانێک لە نێوان گۆڕانکاریی جڤاکیی سەرلەبەر و هەڵنانی جڤاکیی پلەدار.

ساڵی 1989 سازانی ئایدیۆلۆژی دارشتنێکی نوێی درایە. بە بۆچوونی Achille Occhetto ی ڕێبەری پارتی کۆمیونیستی ئیتالیا: «دێمۆکراتی» وەک ڕێگەیەک ڕووەو سۆسیالیزم، لە تەک پرنسیپی «لاشەڕ» و «ڕیفۆرمی بەهێز» دەبنە سێ بیرۆکەی بنگەیی بۆ دیاریکردنی ناسنامەی نوێ بۆ پارتی کۆنەکۆمیونیستی ئیتالیا.

مەبەست لە «ڕیفۆرمی بەهێز» دەکاتەوە «ڕەپێش خستنی پێشنیازی کۆنکرێت و پلەداری وەها زنجیرەیەک بەرتەک (کاردانەوە) بخاتە گەڕ». Occhetto دەڵی «ئەم ڕیفۆرمە بۆ ئەوە نییە هەموارکردنێکی ساکار پەیدا بکات»، «بەڵکوو گۆڕانکاریی ڕادیکالانە پەیدا بکات». ئەم «ڕیفۆرمی بەهێز» ە زۆر بە «ڕیفۆرمی ساختارەکی» ی 1970 کان دەچوو. جیاوازییەکی لە نێواندا هەبێت لە ناوەڕۆکدا بوو نەک شێوە. بە دیدی Occhetto دەزگەی نوێی دێمۆکرات، نەک دەوڵەتاندنی بازاڕ، جڤاکی ئەورووپا دەگۆڕێت.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

بەوەی لێنین شەڕێ نێوخۆی بە شێوەی ئاسایی شۆڕش دادەنا باوەڕی دیکتاتۆریی پرۆلیتاریاش بووە نۆرم. بە دیدی لێنین ئەرکی ئەمیان لەوەدا بوو بێبەزەییانە هەموو دوژمنانی شۆڕش لەناو بەرێت. باوەڕی پارتی پێشەنگ

گشتێنرا بۆ ئەوەی هەر هەموو جڤاک بگریتەوە. ئەمەش مانای وایە پارتەکە بە تاکە نوێنەری بەرژەوەندیی پرۆلیتاریا و «نیمچە پررۆلیتارتا» (جووتیاری هەژار) دانرا. هەموو پارتەکانی دیکە قەدەغە کران، بە دوژمنی شۆڕش ناسران و لێدران. لەو کاتەوە لە بۆچوونی کۆمیونیستانەدا سیستەمی تاکپارتایەتی بووە نیشانەی دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا. ئەو پارتانەی دیکەی لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات هەبوون و هەتا ئێستاش لە چین هەر ماون، پێیان دەگوترێت پارتی بلۆک و تەواو ملیان بۆ کۆمیونیستان کەچ کردووە. سیستەمی فرەپارتایەتی بە ڕێبەرایەتیی کۆمیونیستان نێو نرا «دێمۆکراتیی گەلێر».

وشەی سۆڤیەت واتە «شوورا». مەبەستیش لێی شوورای کرێکاران و جووتیارانی شۆڕشی ڕووسیایە. سۆڤیەت بریتییە لەو نوێنەرانەی لە جڤینی نێو کۆمپانیا، تیپەکانی ئەرتەش و گوندەکان دێنە هەڵبژاردن. حوکومڕانی لە ڕێی شوورای وەهاوە کرایە دەربڕینێک لە شێوە دێمۆکراتییەکی بەرزتر لە «دێمۆکراتیی بۆرژوایانە» بە خۆی و سیستەمی فرەپارتایەتی و پەرلەمانەتییەوەی. لە ڕێی شووراوە کرێکار و جووتیاری هەژار دەیانتوانی بەشداری سیاسەت ببن. بەڵام هەر هەموو نوێنەرانی دوژمنانی چینایەتی وەلا نران. لێنین حوکومڕانی شوورای بە «دێمۆکراتی بۆ زۆرینەی هەرە زۆر، بۆ هەژاران» دەناساند. بەڵام هەر زوو لێنین دەسەڵاتی پارتی بەسەر شووراداا زاڵ کرد. پاشان ستالین شووراکانی هەر بەجارێک سڕییەوە.

بە نۆڕینی لێنین دێمۆکراتیی پەرلەمانەتیی بۆرژوایانە لە ڕاستیدا دیکتاتۆریی سەرمایەدارانەیە، جا چ پارتێک فەرمانڕەوا بێت گرنگ نییە. لە شابەرهەمەکەی خۆیدا «دەوڵەت و شۆڕش» (1917) لێنین دەنووسێت:
«ئازادی لە نێو جڤاکی سەرمایەدارانەدا هەتاهەتایە هەر لەو ئازادییە دەچێت کە لە کۆمارە کۆنەکانی یۆنانستاندا هەبووە: ئازادیی کۆیلەتی. کۆیلەگەلی مووچەخۆران لەم سەردەمەدا، لە سایەی مەرجەکانی دادۆشینی سەرمایەدارانەدا، ئەوندە لە ژێر دەستکورتی و مەینەتیدا دەچەوسێنەوە، ناچارن بیر لە شتی دیکە بکەنەوە، نەک دێمۆکراتی و سیاسەت. بەوەش زۆرینەی گەل لە باری ئاسایی و ئاشتیدا بۆیان نییە بەشداری گوزەرانی سیاسی و فەرمی ببن».

بەڵگەیەکی دیکەش ئەوە بوو کە دەیگوت کۆنترۆڵ بەسەر دەستاوێژی بەرهەمهێناندا خاڵی بڕیاردەرە لە باسی هەلومەرجی دەسەڵاتدا. لە جڤاکێکدا دەستاوێژی بەرهەم ئەهلی بێت، بڕیاری سیاسی هەردەم لە خزمەتی بەرژەوەندیی بازاڕدا دەمێنێتەوە. دژ بە خاوەنەتیی ئەهلی ناوەستن.

لە ڕۆژگاری ستالیندا دەگوترا خەفاندنی دوژمنانی چینایەتیی دەبێت هەمیشە تیژ بکرێتەوە. هۆکەشی لەوە دایە هەتا سۆسیالیزم سەرکەوتنی مەزنتر وەدەست بێنێت بەرگری لە دوژمنانەوە توندتر دەبێت.

پاش مەرگی ستالین، 1953، بەشێکی گەورەی دەزگەی تێرۆر هەڵوەشینرایەوە. هاوکات باوەڕی دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا لە ئایدیۆلۆژیی سۆڤیەتدا نەرمێندرا. دەوڵەت لەوەولا بووە «دەوڵەتی سەرلەبەری گەل» و پارتی کۆمیونیستیش بووە «پێشەنگی سەرلەبەری گەل». خەفاندنی دوژمنانی ڕژێم لەو ڕادە توندەدا نەما کە ستالین سەپاندبووی. شێوەی «پۆڵایینی ڕاستکردنەوەی ستالینستانە» دەبا، لە زۆر باردا، بگۆڕدرێت بە سەلماندن و بەڵگەکاری.

ماو زی دۆنگ ئەو گۆڕانکارییانەی بە خیانەت لە باوەڕی لێنین دانا. بەلایەوە ئەمە بەڵگە بوو بۆ ئەوەی چینی کرێکار لە یەکێتیی سۆڤیەت چیدی فەرمانڕەوا نییە. بەر لە مەرگی ستالین فەرمانڕەوا بوو. پارتی کۆمیونیستی

یەکێتیی سۆڤیەت بە دیدی ماو لەوەولا پارتی پرۆلیتاریا نییە، دەزگەیەکی دەسەڵاتە بۆ کارمەندانی دەوڵەت و حیزب.

ماو زیدۆنگ ڕژێمی چینی بەم جۆرە وەسف دەکرد: «دیکتاتۆرییەکی دیمۆکراتە، چینی کرێکار ڕێبەرایەتی دەکات و لەسەر یەکگرتنی نێوان کرێکار و جووتیاران بونیات نراوە«. پارتەکە دەبا پەیڕەوی ئەوە بکات کە ماو پێی دەگوت «هێڵی ئاپۆرە«: «پێویستە بڕوایەکی پتەو هەبێت بە زۆرینەی گەل، بەتایبەتی بە زۆرینەی ئاپۆرەی کرێکار و جووتیار. ئێمە دەبێت کارزان بین لەوەی ڕاوێژ لەگەڵ ئاپۆرە بکەین و لە هیچ بارێکدا نابێت خۆمانی لێ دابڕین». بە دیدی ماو «ئاپۆری گەل» 95% گەلی تێدەپەڕاند. ئامانجیش ڕێبەستن بوو لە بۆرژواندنی پارت و وەڵاتەکە. لەبەر ئەوە پارت بۆی نەبوو ببێتە پارتی کارمەندانی فەرماندەر. لە ڕێی کەمپێنی بەردەوامی ئادیۆلۆژییەوە دەبا ڕێ ببەسترێ لە جێگیربوونی بۆچوونی بۆرژوایانە لە نێو پارت و ئاپۆرەی خەڵکدا.

جڤاکی سۆسیالیستانە، لەویشەوە خەباتی چینایەتی و دیکتاتۆریی پرۆلیتارتا، بە دیدی ماو، ماوەیەکی یەکجار درێژخایەن دەگرێتەوە. لە بەیانامەیەکی ئایدیۆلۆژیانەی 1964 دا هاتووە: «سەرکەوتن لە سەدەیەکەوە بۆ چەند سەدەیەکی پێویستە«. بەمەش ماو مەودای دیکتاتۆریی پرۆلیتاریای بەرەو زەمانێکی ئاسۆبەدەر فرەواند.

لە سۆڤیەت، لە چەند ساڵێکی کەمخایەنی 1960 ـەکاندا، دۆزی پووکانەوەی دەوڵەت زیندوو کرایەوە. لە پرۆگرامێکی پارتدا «مژدانە» ی ئەوە درا کە وەڵاتیانی سۆڤێتی ئەو دەمە دەبا بە جڤاکی کۆمیونیستدا ڕا بگەن. بێگومان هەر لە ماوەی قۆناخی کۆمیونیستانەدا بوو کە، بە ڕای ئەنگیلز، دەوڵەت دەبا بپووکێتەوە. لە 1960 ـەکاندا دەگوترا بەڕێوەبەرایەتیی دەوڵەت وردەوردە دەگوێزرێتەوە بۆ سەندیکا و سازمانی دیکە. بەڵام هاوکات جەخت لەسەر ئەوە دەکرا کە ئەگەر بەشێکی دەزگەی دەوڵەتیش لابدرێت، دیسان نۆرەی ڕێبەرانەی پارتی کۆمیونیست هەر دەمێنێت.[32]

جێگرەکانی ماو بۆ دروستاندنی «دیکتاتۆریی دیمۆکراتانە» لە ڕووی بیردۆزەوە تەکنیکێک بەکار دەهێنن زۆر لەوەی ماو دەچێت. هەر وەک ماو ئەمانیش دەڵێن ماوەی سۆسیالیستانە هەر نەبێت سەد ساڵ دەخایەنێت. سەرەتای ئەم ماوەیەش لای ئەوان دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1948، ساڵی دەسەڵات گرتنەدەست. واتە لە نێوەڕاستی سەدەی بیست و یەکەمدا ئەوجا ماوەی هەڵنانی ئەم بونیاتە کۆتا دەبێت. پاش ئەوەش بۆ ماوەیەک شێوازی حوکومڕانییەکە هەر دەمێنێت. دیسان هەر وەک ماو ئەمانیش دەڵێن هەردەم بەر لەوەی پارت بڕیار بدات دەبێت پرس بە «گەل» بکات.

لە سۆڤیەت و ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی1980 کاندا باوەڕی لێنینستانەی دەربارەی دەوڵەت زۆر زوو وردوخاش بوو. لە ڕۆژگاری گۆرباچۆڤدا پارتی سۆڤیەتی بیردۆزەی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریای تەواو وەلا نا. «خواستی سەروەریی گەل» دەبا ببێتە تاکە سەرچاوەی دەسەڵات. لە کارنامەی پارتدا نووسراوە: «دەوڵەتیک بۆ سەرلەبەری گەل دەستوورەکی بێت دیکتاتۆریەتیی هەر هەموو چینێک ڕەت دەکاتەوە و لەوەش تێدەپەڕێ و دەسەڵاتی بیرۆکراتی بەڕێوەبەریش ڕەت دەکاتەوە«. یەکنەواز لە تەک ئەم خاڵەدا پارتەکە دەست بەرداری داخوازی نۆرەی ڕێبەرانەی نێو جڤاکیش بووە. لەبری ئەوە داوای دەکرد: «بە شێوەیەکی دیمۆکراتانە لێی بسەلمێنرێ ببێتە

[32] بەڵام کۆمیونیستانی یوگۆسلاڤی پێیان وابوو ڕێبەرایەتی هەم پارتی و هەم دەوڵەت دەبێت بگۆڕدرێن بەرەو خۆفەرمانی. بە لابردنی خرۆچۆڤ 1964، هەموو گوتوبێژێک دەربارەی جڤاکی کۆمیونیستانە لە سۆڤیەت خامۆش کرا.

ڕێبەرێکی سیاسی». مەبەست ئەوە بوو پارتەکە تەنها لە ڕێی ئۆرگانە هەڵبژاردەکانی گەلەوە فەرمانڕەوایی بکات. نەک لەڕێی ئەوەی پارتەکە زاڵ بێت بەسەر دەزگەی دەوڵەتدا».

لە چەکوسلۆڤاکیا، ساڵی 1989، لە ڕێی «نەرمەشۆڕش»ـەوە پارتی کۆمیونیست دەسەڵاتی لە دەست دا. ڕێبەرایەتی نوێی پارتەکە بیرۆکەی سیستەمی فرەپارتایەتی و پلورالیزمی سیاسی تەواو دەسەلماند. تاوانی هەرهەموو ئەوەی ڕوویدابوو خرایە ئەستۆی «شێواندنی ستالینستانە» ی سۆسیالیزم. دەگوترا بیرۆکەی نۆرەی ڕێبەرانەی چینی کرێکار لە جڤاکدا شێوێندرابوو ڕووەو نۆرەی ڕێبەرانەی پارت. بەمەش هەموو میکانیزمی گوتوبێژ و بەرهەڵستی وردوخاش کرابوو. ماکی ستالینایەتی بریتی بوو لە: «شێوازێکی حوکومڕانیی نادێمۆکراتی سەنتاراليست لە ڕێی فەرمانی سەر بە بەڕێوەبەرایەتییەوە«. پاش هەڵگەڕانەوەکە پارتی چەکوسلۆڤاکی لە هەموو دۆزێکی گرنگدا داوای گەلپرسی Referendum ی دەکرد.

هەمان داوای گەلپرسی لە دۆزە گرنگەکاندا لە لایەن پارتی کۆمیونیستی تازەکراوەی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵاتەوە ڕەپێش خرا. ئەمیان ناوی خۆی گۆڕی بە PDS «پارتی سۆسیالیزمی دێمۆکرات». ئیدیالی سیاسی ئەمیان دەبێتە: «دێمۆکراتی پلورالیستانە، پەرلەمانەتی» لە تەک دەستەبەری پتەو بۆ مافی مرۆڤایەتی هەروەها بۆ هاوفەرمانەتیی سەندیکاش.

سازمانی ئابووری

ناوەڕۆکی بیردۆزەی ئابووری کۆمیونیزم بریتی بوو لە سیستەمێکی سۆسیالیستانەی دەوڵەتی. خاوەنەتیی دەستاوێژی بەرهەمهێنان، زەوی و سامانی سروشت دەبا لە دەست دەوڵەتدا بێت. ئابووریی نەخشەدار جێی بازاڕی ئازادی گرتەوە. ئەمەش دەیکردەوە ئەوەی بەرهەمهێنان، نرخ و مووچە دەبا لە ئۆرگانی سیاسیدا بڕیاریان بدرێت. هەموو بەشێکی بازاڕی کار بە گوێرەی پلانێکی ورد دەبرا بەڕێوە.

تەنها یوگۆسلاڤیا زوو ڕێگەیەکی دیکەی گرتە بەر. لەوێ «جڤاک» نەک «دەوڵەت» بە خاوەن دانرا. بەشێکی گەورەی چاودێرییش درایە شوورای کرێکاران. «خۆفەرمانی» لە ڕێی شوورای کرێکارانەوە بووە نیشانەی سیستەمی یوگۆسلاڤی. مووچەخۆران لە ڕێی شووراوە بڕیاریان دەدا کێ بکەنە سەرۆک کارگە، و لە سنوورێکی تایبەتیشدا، بڕیاری دابەشینی قازانجیان بە دەست بوو. تا ڕادەیەکی فرەوان پلانڕێژی سەنترالیستانە لادرابوو. بەرهەمهێنان، مووچە و نرخ دەبا بازاڕ و شوورای کرێکاران بیاریان بدات.

تەنانەت کارگێڕیی خۆکاریش پاش ماوەیەک کەوتە بەر گومان. ساڵی 1989 بیردۆزێکی حیزبی یوگۆسلاڤی نووسی، ئەم شیرازەیەی «جڤاک» ی کردە خاوەن، گەیشت بەوەی لە ڕاستیدا کەس خاوەن نەبێت، لە بەر ئەوەی کەس بەرپرسایەتیی کۆمپانیای نەگرتە ئەستۆ. پێشنیازی ئەم لەوەدا بوو خاوەنەتی «بدرێتەوە تاکەکەسان». دەبا پشکی کۆمپانیاکان دابەش بکرێن یان بفرۆشرێن[33].

[33] بڕوانە: Bogomir Kovac: *Socialist Thought and Practice*..

له پارتی سۆڤییەتدا ڕووگەی ئابووری یەکجار لێڵ بوو. پارتەکە بە ئاشکرا خۆی بە پەیڕەوی میراتی فیکری شۆڕشی ئوکتۆبەری 1917 دادەنا: «دەسەڵات بۆ سۆڤیەتەکان، کارگە بۆ کرێکاران، زەوی بۆ جووتیاران». بەڵام بە شێوەیەکی کۆنکرێت پێشنیاز کرا شێوازی هەمەجۆری خاوەنەتی ببنە هاوشانی یەک. ئابووری دەبا بە «یەکگرتنێکی زیندەڵی پلان و بازاڕ» ببرێت بە ڕێوە. بەڵام پلانەکە نابێت دەست بخاتە وردەکارییەوە. دەبا بکەونە بەکارهێنانی بەڕێوە بردنی ماکرۆئابووری، لە ڕێی نرخ و باج، سوود و کرێدیت (وام / قەرز) ەوە. ئەرکی هاوسەنگاندنی بەرفرۆش و خواست (عرض وطلب) واز لێ هێنرا بۆ بازاڕ. لەگەڵ ئەوەشدا بازاڕ هەر دەبا ڕێسابەند Regulated بێت. ئەزموونێکی سەر بە دیمۆکراتیی کۆمپانیا Industrial Democracy هەبوو پاش چەند ساڵێکی کەم پشت گوێ خرا. لەویاندا ڕێ درابوو بە مووچەخۆران سەرەک کۆمپانیا هەڵبژێرن.

جگە لە دیمۆکراتیی کۆمپانیا، زۆربەی ڕیفۆرمی ئابووریی نێو «پێرۆسترۆیکا» دەشێت بڵێین سەرچاوەیان لە چینی پاش ماو- ەوە گرتووە. سازانی نێوان ئابووریی نەخشەدار و بازاڕ یەکجار نێزیکە لە ڕیفۆرمی ئابووریی دێنگ سیاوپینگ. بەڵام لە بواری کشتوکاڵدا ڕیفۆرمی چینی لەوەی سۆڤیەتی تێپەڕاند. کۆمیونی گەلێر کە میراتی ماو بوو هەڵوەشێنرانەوە. جووتیار کە بۆیان هەبوو بە کرێ زەوی لە دەوڵەت بگرن، بەرانبەر ئەوە دەبا بەرهەمی خۆیان بدەنە دەوڵەت. بۆیان هەبوو زێدەبەرهەم لە بازاڕدا بفرۆشن. بە بۆچوونی Jiang Zemin ئەم ڕیفۆرمەی کشتوکاڵی چین هەشت سەد ملیۆن مرۆڤی گرتەوە.

کۆمیونیستانی چین لێیان ئاشکرا بوو کە تەنانەت دەوڵەتانی سەرمایەداریش پلانڕێژی دەکەن. ئەوان دەڵێن ئابووریی نەخشەدار و سۆسیالیزم یەک باس نین. لەم سۆسیالیزمە نوێیەدا چین دەیەوێت بەڕێوە بردنی ماکرۆئابووریی دەست دەوڵەت لەگەڵ کۆمپانیای سەربەخۆی نێو بازاڕ کۆ بکاتەوە. پارتی چینی ئێستا وای پێشان دەدا کە دەیەوێت ئابوورییەکی بازاڕی «باشتر» لەوەی وەڵاتانی سەرمایەدار پێک بێنێت. کۆمپانیای دەوڵەتی دەبێت بکرێنە پشکدار و کۆمپانیای بچوکیش بە خەڵک بفرۆشرێت. وەڵاتەکەش لە ڕووی ئابوورییەوە دەروازە بە ڕووی دونیادا بکاتەوە.

گوتەیەکی دێنگ سیاوپینگ هەیە دەڵێت «لە سەرەتادا دەبێت چەند کەسێک دەوڵەمەند ببن». Jiang Zemin یش دەڵێت «هەژاری، سۆسیالیزم نییە«. لەبەر ئەوەی ناکرێت بە جارێک تەژەند بۆ هەر هەمووان دابین بکرێت دەبێت لە سەرەتادا بەشێکی خەڵک، بەشێکی وەڵاتەکە، بگەشێتەوە و ئەوانەی دیکە لەگەڵ خۆی ڕابکێشێت.

لە چین گەشەندی ئابووری لە بان هەموانە. لای پارتە کۆنەکۆمیونیستەکانی ئەورووپای ڕۆژئاوا بار وەها نەبوو. ئەوەتا Achille Occhetto ی سەرۆک پارتی کۆمیونیستی ئیتالیا هاتۆتە سەر سەلماندنی ڕەخنەی پاپا و کڵێسەی کاتۆلیک بەرانبەر سیستەمی ئابووریی هەم ڕۆژهەڵات و هەم ڕۆژئاوا. پارتەکە «نە سەرمایەدارەتیی تاکگەرا و نە کۆگەراییەکی بیرۆکراتانە»[34] دەسەلمێنێت. گرینگترین باس ئەوەیە خودی تێگەیشتن لە گەشەندی ئابووری بێتە گۆڕین. Occhetto ئاماژەی بۆ «سەختانگی ژینگەی جیهان» کردووە و پێی وایە چارەی زاڵبوون بەسەر ئەم

[34] Occhetto ڕاگواستەیک یەکسەر لە بەرنامەی جڤاکی و ئابوورەیی 1987 ی پاپا Johannes Paulus هێناوەتەوە. بڕوانە بەشی نۆیەم.

سەختانگەدا لە بەڕێوە بردنێکی دیمۆکراتانەی بازاڕدایە. پسپۆڕانی زانست و تەکنیک بە شێوەیەکی نوێ بنەما بۆ بڕیار ساز دەکەن.

وێڕای هەموو جیاوازییەک لێرەشدا هەر بیرۆکەی بەڕێوە بردنی بازاڕ بە ئامرازی سەر بە دەستوور دانان و ماکرۆئابوری - یەوە زاڵە. بە گوتەی Occhetto، پارتی ئیتالیایی ئێستا نەک تەنها پەیڕەوی «بەڵکوو ئاڵاهەڵگری یەک تاکە بازاڕی ئەوروپایە». بەڵام بازاڕ نابێت ببێتە «مەیدانی یاریی بێ سەرپشک». Occhetto پێی وایە پەرلەمانی ئەورووپای یەکگرتوو دەبێت ڕاهێزرێ و ببێتە ئەو ئۆرگانەی بازاڕی ئەورووپای نوێ بەڕێوە دەبات.

ئوتوپیا

ئایدیۆلۆژیستە کۆمیونیستەکان شتێکی تازەی وەهایان نەخستە سەر ئەو وێنەیەی مارکس و ئەنگیلز کاتی خۆی بۆ جڤاکی نموونەیان داڕشتبوو. ڕاستاندنی ئوتوپیاکە درابۆیەوە بە ئایەندەیەکی یەکجار دوورەدەست. وێڕای ئەوەش لێنین هەوڵی داوە وێنەیەکی ئایەندەی بەڕێوەبەرایەتی و کارگێڕیی جڤاکی سۆسیالیستانە بنەخشێنێت. لە «دەوڵەت و شۆڕش» ـدا دەڵێت هەتا دێت کارگێڕی دەبێتە کارێکی ڕۆتیناسای ژمێرکاری و ڕێکخستنی مووچەنامە. لەبەر ئەوە کارگێڕی دەوڵەت و بەڕێوە بردن ئەوەندە هاسان دەبێت هەرکەس دەتوانێت ئەنجامی بدات. هەرنەبێت دەکرێت بدرێتە دەست کەسانی تایبەتکاری مووچەنزم:

«بلیمەتێکی سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانیی ساڵانی 1870 فەرمانگەی پۆستی کردبووە نموونەی ئابووری سۆسیالیستانە. زۆر چاکیشی بۆچووبوو. ئێستا پۆست نموونەیە لە ئابوورییەک لە شێوەی پاوان (مۆنۆپۆل) ی سەرمایەدارانەی دەوڵەتیدا ڕێک خرابێت. ئیمپێریالیزم وردەوردە گشت ترەست Trust [مەبەست لە ترەست Trust یەکگرتنی کۆمپانیای پاوان (مۆنۆپۆل) ـداره بە مەبەستی ڕێسابەندیی ڕکابەری] ـەکان دەکاتە سازمانی ئەم بابەتە... ئەوسا ئەوەی دەمێنێت میکانیزمێکە خاوەن تەکنیکی بەرز و دوور لە «مشەخۆری». زۆر چاکیش دەکرێت لە لایەن کرێکارانی یەکگرتووەوە بخرێتە گەڕ. لە ڕێی دامەزراندنی تەکنیکزان، چاودێر و ژمێریارەوە، هەموو ئەو کارانەش و بە گشتی کاری هەموو کارمەندانیش بە مووچەی کرێکارانە پاداشت دەدرێن... سەرلەبەری ئابووریی گەلێر وەک پۆست ڕێک دەخرێت، بەگشتیش نابێت مووچەی هیچ کارمەندێک لە مووچەی کرێکار پتر بێت — ئەمە ئامانجی هەرە نێزیکمانە».

لە پرۆگرامی 1990 ی پارتی سۆڤیەتدا وێنەیەکی تەواو جودا دێتە بەرچاو. گەڕانەوە بۆ سۆسیالیزمی زووی مارکسی لاو تێیدا ڕوونە:

«ئایەندە، با مەبەست لەم دە ساڵەی داهاتووش بێت، بە وردی و دروستی نایەتە وێناکردن. بەڵام یەک خاڵمان لێ ڕوونە: جڤاکێکی جودا پەیدا دەبێت، لە هەلومەرجێکی دیمۆکراتدا، لەسەر بنەمای پێشکەوتنی فەرهەنگی و زانستی و تەکنیکی مەزن، دێتە ڕسکان. بەهای مرۆڤدۆستانەی نێو گەلی وەڵاتەکەی خۆمان و هی نێو گشت مرۆڤایەتی دەبنە بنەمای ئەو ڕسکانە. جڤاکێک پەیدا دەبێت ئاگادار لەوەی ژیار و سروشت یەکەیەک پێک

دێنن، جڤاکێک مرۆڤ تێیدا دەبێتە شائامانجی مێژوو. ئەم ئادگارانەی جڤاکی ڕوو لە ڕسکانی ئەمڕۆمان ڕەنگدانەوەی خاڵە گرنگەکانی باوەڕی سۆسیالیستانەی بنجین».

وێنای دوارۆژ لای پارتی چینی ئەوەیە «تەژەندێکی لەبار» بۆ دەمەو نێوەڕاستی سەدەی داهاتوو هەڵچنێت. چین دەبێت هەتا ئەو دەمە بە تەواوی قۆناخی وەڵاتی دواکەوتووی جێ هێشتبێت. بێگومان ئەمە وێنایەکی گرنگ و بەرهەستە بۆ زۆر چینی. بەڵام وەک ئوتوپیایەکی کۆمیونیستانە هێشتا هەر بەرتەسکە. Jiang Zemin یش ئەوە پێشان دەدات کاتێک بە ئاشکرا هەموو بیرکردنەوەیەک لە ڕۆژگاری پاش ئەو سەردەمە ڕەت دەکاتەوە:

«لەوەندەی پێوەندی بە قۆناخەکانی فراژووتنی سۆسیالیزمەوە هەبێت ئێمە ئەو گریمانە زانستیانە ڕەپێش دەخەین کە دەڵێت وەڵاتەکەمان هێشتا لە قۆناخە سەرەتاییەکانی سۆسیالزمدایە. جەختیش لەسەر ئەوە دەکەین کە ئەم قۆناخە هەنگاوێکی مێژووکردی هەرنەبێت یەک سەدەیی پێویستە. لە مشتومالکردنی گشت ڕێباز و چارە سیاسیەکاندا دەبێت بارودۆخی ئەم وەڵاتە ڕەچاو بگیرێت. نابێت نە خۆمان لە پراکتیک دوور بخەینەوە و نە سنووری ئەم ڕۆژگارەش تێپەڕ بکەین».

سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە

مەبەست لە سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە ئایدیۆلۆژییەکی سۆسیالیستانەیە دەڵێت گۆڕانکاریی جڤاک، هەر ئەوەندەی هەلومەرجی دیمۆکراتیی پەرلەمانی ڕەخسا، دەبێت ڕێبازێکی پلەداری نا–شۆڕشگێڕانە بگریتە بەر. لێرەدا وشەی «ڕیفۆرمیستانە Reformistic» لە بری وشەی «بژارخوازانە Revisionistic» بەکار دەهێنم. بژارەتی Revisionism لە سەرەتادا ڕێبازێکی ڕیفۆرمیستانەی تایبەت بوو لە نێو سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانیادا گەشەی کرد. بژارخوازان بە پێویستیان زانی بە مارکسیزمدا بچنەوە، «بژار» ی بکەن. بژارخوازی پێشەنگ Eduard Bernstein نێزیکترین هاوکاری ئەنگیلز بوو. لەبەر ئەوەشە وازهێنانی بێرنشتاین لە مارکسیزم، لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، تەواو دەنگی دایەوە. هەر لەو دەمەشدا پێداچوونەوەیەکی ئایدیۆلۆژیانە بە ڕێبازێکی ڕیفۆرمیستانە لە نێو نێزیکەی هەمـوو پارتە سۆسیالیستەکانی ئەورووپادا سەری هەڵدا.

بەڵام لەوەتەی باوەڕی سۆسیالیستانە سەری هەڵداوە سۆسیالیستی ڕیفۆرمیستیش هەبوو. هەر زوو لە 1840 ـەکاندا بەشێکیان خۆیان ناو نا «سۆسیال دیمۆکرات»، ئەمڕۆ ئەمیان ناوێکی باوی بواری سیاسەتی حیزبایەتییە. لە نێو سۆسیالیستانی ڕیفۆرمیستدا جێی چەند سۆسیالیستێکی ئافریقایی دەبێتەوە. نایریری Julius Nyerere ی کۆنە سەرۆکی تانزانیا لەم باسەدا دەکەینە نوێنەریان.

شانرخاندن

> «بابای کۆمیونیست هەستی بە خۆ ڕاپەرموونی لەو ئاگایەوەی دێت کە مێژوو لایەنگریەتی و سەرکەوتن پێشەکی بڕیاری دراوە لەلایەن هێزی وەهاوە بەشی گرنگیان دەکەونە دەرەوەی دەرفەتی بەرتاوی خۆی. سەرچاوەی هێزی بابای سۆسیال دیمۆکرات دەچێتەوە بۆ باوەڕهێنان بەوەی تەنها و تەنها ویستی مرۆڤ و ویژدانی جڤاکی دەتوانن مرۆڤایەتی ڕزگار بکەن لە ڕەوتێکی مێژووکردی وەها گەر دەستی بۆ نەبرێ ڕووەو دادۆشین، کۆیلەتی و شەڕ ڕێ دەکات».

New Fabian Essays, 1952

Richard Crossman ی ئایدیۆلۆژیستی پارتی لەیبەر Labour ی ئینگلیز بەو گوتەیەی سەرەوە یەکێک لە جوداوازییە بنجییە زۆرەکانی نێوان کۆمیۆنزم و سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە پێشان دەدات. نرخاندنی کۆمیونیست لەسەر «زانست» و «ڕسکانی جڤاکی» بونیات نراوە ئەدی ئەم «ویژدانی جڤاکی» ـیەی کروسمان لێی دەدوێ لە کوێوە هاتووە، ناوەڕۆکی چیە؟

هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە کێشەی نرخاندن لای بێرنشتاین - ی مامۆستای ڕیفۆرمیزمی هاوچەرخ سەری هەڵدا. بێرشتاین کە پەی برد بەوەی دەستوورگەلی مارکسیزم دەربارەی فراژووتنی جڤاک دروست نین ناچار بوو بنەمای دیکە بدۆزێتەوە بۆ دامەزراندنی باوەڕە سۆسیالیستانەکەی خۆی. ئەوەی بۆی دەگەڕا لای کانت Immanuel Kant ی فەیلەسووفی سەدەی هەژدەیەم، دۆزیەوە. کانت دوو ڕێسای گشتیی ئاکارەکی داڕشت و پێی وا بوو، هەر لەبەر ئەوەی مرۆڤ بوونەوەرێکی هۆشەکییە، ڕێساکان هەموو کەس دەگرنەوە. یەکێک لە ڕێساکانی کانت دەڵێت: «با ڕەفتارت بە شێوەیەک بێت کە خۆت ئاواتەخواز بیت پرنسیپی ئەو ڕەفتارەت

بکرێتە دەستوورێکی هەمەکی» ڕێساکەی دیکەی جەخت دەکات لەسەر ئەوەی بەهای مرۆڤانە بەهایەکی ڕەسەنە: «هەردەم خەڵک بە ئامانج بزانە، هەرگیز بە دەستاوێژێکی ڕەهایان دامەنێ». ئەم ڕێسایە بۆ ڕیفۆرمیستان گرنگ بوو، وەک بەڵگە دژ بە مێتودی شۆڕشگێڕانە بەکاریان دەهێنا.

ناوەڕۆکی «ویژدانی جڤاکی» ی کروسمان – یش وەک ڕێساکانی کانت بە هەمەکی دانران. هەر هەموو بژارخوازانیش دەبا لایەنگیری دروشمەکانی شۆڕشی فرانسی بوون: «ئازادی، یەکسانی و برایەتی».

لە تانزانیا، نایریری Julius Nyerere لە بۆچوونێکی ڕۆمانتیکانەدا دەربارەی جڤاکی «بنجی» ی ئەفریقایی پێوەرەکانی خۆی ڕیشەچێن دەکات. ئەو جڤاکە بە بڕوای نایریری جێی یەکسانیی ئابووری، هاریکاریی یەکدی و نەبوونی چەمکی مافی خاوەنتیی تاکەکەس بوو.[35]

مرۆڤنۆڕی

سەختە نۆڕینی ڕیفۆرمیزم دەربارەی توانای سیاسیی مرۆڤی ئاسایی جودا بکرێتەوە لە نۆڕینی لیبەرالیزم. سۆسیالیزم باوەڕی یەکسانییە و خۆی وەها دەناسێنێت کە هەوڵی بەهێز دەدات بۆ پارسەنگکردنی جوداوازیی سیاسیی خەڵک لە ڕێی فێرکاری و دارماڵکردنی داهاتەوە.

بەڵام بەرانبەر کۆمیونیزم ئەو سنوورەی نێوانیان ئاشکراترە، چونکە کۆمیونیزم بە هۆی باوەڕی پارتی پێشەنگەوە جوداوازییەکی مەزن دەخاتە نێوان سەرتەڵ و نا – سەرتەڵی سیاسییەوە. ڕیفۆرمیزم هیچ بیردۆزەیەکی سەرتەڵایەتیی وەهای نییە. لەگەڵ ئەوەشدا لە ماوەی پاش شەڕی جیهانیی دووەمدا تارمایی کەمبوونەوەی بڕوا بە بەهرەی سیاسیی ئاپۆرە سەری هەڵدا. لە ساڵانی سەرگرتنی دێمۆکراتیی پەرلەمانیدا لە 1920 ـەکاندا بڕوا بە هەستی سیاسیی «خەڵک» برەوی هەبوو. پاش ئەزموونی نازیزم و فاشیزم، کە دیکتاتۆرییەک بوون خاوەن پشتیوانیی گەلێری بەرچاو، ڕەشبینیی ڕیفۆرمیستان زیادی کرد. کروسمان وەها لەم ڕەشبینییە دەدوێت:

> «ئازادی هەمیشە لە مەترسیدایە و کە لە دەست دەچێت زۆرینەی مرۆڤایەتی بە ئارامی دادەنیشێت، ئەگەر چەند کەسێکی کەمژمار نەبێت ئامادەبن دەست بدەنە خەبات هەم دژ بە سەرمافی کەمینە و هەم دژ بە بێباکیی زۆرینە».

På väg mot en socialistisk ideologi, 1952.

لەگەڵ ئەوەشدا هەردەم گەشبینییەک دەربارەی خەسڵەتی جڤاکیی خەڵک هەیە. بۆچوون هەیە دەڵێت چاککردنی بارودۆخی جڤاکی چاکتربوونی خەڵکی لێ دەزێت. باوەڕ بەوەی چاکترکردنی بارودۆخی ماددی دەبێتە هۆی «باشبوون» ی خەڵک ئەو هێزەی نەماوە. ئەزموونێکی دیکەی گرنگ لەوەدایە کە جڤاکی پیشەساز بەردەوام لە گۆڕاندایە و بەردەوام گرفتی جڤاکیی نوێی لێ دەزێت، لەبەر ئەوەیە ڕیفۆرمیستان پێیان وایە پڕۆژەکەیان کۆتابەدەرە. هیچ چارەسەرێکی تەواویش لە ئارادا نییە.

---

[35] بڕوانە: Ujamaa. *Den afrikanska socialismens grundval.* 1964

گرنگترین یەکەی جڤاک

وەک بزاڤێکی سیاسی، سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە، ڕووی لە کرێکارانە بەڵام چەمکی «چینی کرێکار» لای ئەمان ئەو واتا بیردۆزەکییەی نییە کە لای مارکسیستان و کۆمیونیستان هەیەتی. ئەمان زووتر لە کۆمیونیستان کەوتنە سڕینەوەی چەمکی چینایەتی و چەمکی وەک «ئاپۆرە» یان خستە جێ، ئێستا پتر «گەل» یان «مووچەخۆران» جێگیرە. نایریری هەر بە جارێک بیرۆکەی چینایەتی ڕەت دەکاتەوە چونکە ڕەنگدانەوەیەک نییە لە داکەوتی جڤاکی ئەفریقا:

«بنەما و ئامانجی سۆسیالیزمی ئەفریقایی گەورەخێزانە. سۆسیالیستی ڕەسەنی ئەفریقایی ناشێت چینێکی ئادەمیزاد بە برای خۆی بزانێت و چینێکی دیکە بە دوژمنی سروشتەکی. ناچێت لە تەک «براگەل» ـدا گەلەکۆمەکی بکات بۆ لەناو بردنی «نا- براگەل». لەبری ئەوە هەموو خەڵک بە برای خۆ دەزانێ- بە ئەندامیان دەزانێت لە خێزانێکدا هەمیشە ڕوو لە فرەوانبوونە».

هۆگریی میللی، وێڕای نەریتێکی بەهێزی فرەمیللی، لە مێژە لە نێو ڕیفۆرمیستاندا بەهێزە. دەوڵەتی میللی یەکەی کاری سیاسیی سەلمێندراو بووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەورووپای یەکگرتوو لەسەر بیروڕای چەندین سۆسیالیستی ڕیفۆرمیست، بەتایبەتی فرانسی، هەڵنراوە. ڕیفۆرمیستانی ئێستا، ئەورووپای یەکگرتوو بە مەیدانێک دادەنێن بۆ ڕاستاندنی باوەڕە جڤاکییەکانی خۆیان لە یەکەیەکدا فرەوانتر بێت لە دەوڵەتی میللی. Gilles Martinet ی بێژەری سۆسیالست، ئەورووپایەکی یەکگرتوو بە ئوتوپیایەکی ڕیفۆرمیستانەی نوێ دادەنێت. ئەمەیان دەتوانێت ئەو بۆشاییە ئایدیۆلۆژییە پڕ بکاتەوە کە، لەوەتەی کۆمیونیزم وەک ڕکابەرێک لە ئارادا نەماوە، تەنانەت لە نێو سۆسیالیستانیشدا پەیدایە.[36]

مێتودی گۆڕینی جڤاک

بەڵگەی هاوکۆ لە نێوان لیبەرالیزم و سۆسیال دیمۆکراتدا بۆ هەڵنانی پلەدارانەی جڤاک لە بەشی لیبەرالیزمدا باس کران. وەک گوتمان شابەڵگەی هەڵنانی پلەدارانەی جڤاک ئەوەیە دەرفەت دەڕەخسێنێت بۆ لەیەکتر گەیشتنی سیاسییانە و مێتودی دیمۆکراتانە. مەرجی ئەمەشیان لەوەدایە کە جوداوازییەکی بنەڕەتی هەیە لە نێوان شیکاریی جڤاکیی سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە لە لایەک و هی مارکسیزم و کۆمیونزم لە لایەک.

ڕیفۆرمیستان مۆدێلی دیالەکتیکانەی گۆڕینی جڤاک ڕەت دەکەنەوە، مەبەستیش لەو مۆدێلەیە کە بووەتە بنەمای سۆسیالیزمی شۆڕشگێڕانە. ڕیفۆرمیستان نایسەلمێنن کە شێوەبەندیی جڤاکی Social Formation گشتەیەکی نەبەش پێک دێنێت. بەپێچەوانە، هەلومەرجی سیاسەتی ڕیفۆرمیستانە دەبێت لەوەدا بێ لایەنی جۆراوجۆری جڤاک، هەر یەک بۆ خۆی، کاری تێ دەکرێت و دەگۆڕدرێت. بۆ نموونە، بە بۆچوونی ڕیفۆرمیستانە، دەشێت سیاسەتێکی سۆسیالیستانە لە بواری فێرکاری و خێزاندا پیادە بکرێت بێ ئەوەی دەستاوێژی بەرهەمهێنان بێتە

---

[36] ئەم بیرە بە بۆنەی یادی دوو سەد ساڵەی شۆڕشی فرانسی، لە گۆڤاری La nouvelle revue socialiste, 1989 کە گۆڤاری بیری سۆسیالیستانی فرانسییە، بڵاوکرایەوە.

گەلێراندن. لای مارکسیستان و کۆمیونیستان دەسەڵاتی دەوڵەت لە ڕووی واتاوە هەردەم ئامرازێکی خەفاندنە و لە خزمەتی ئەو چینە جڤاکیەدایە دەسەڵاتی ئابووری هەیە. بە دیدی ڕیفۆرمیزم دەشێت دەسەڵاتی دەوڵەت، لە ئاست ئەوانەی خاوەنی دەستاوێژی بەرهەمهێنانن، سەربەخۆ بێت. دێمۆکراتاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت هەنگاوێکی مەزنە لەو ڕێڕەوەدا. بێرنشتاین ئەم بیرە وەها دەردەبڕێت:

«کاتێک میللەت دەگاتە بارێکی سیاسیی وەها کە مافگەلی کەمینەی زەنگین چیدی نابێتە کۆسپێکی جیددی لە ڕێی پێشکەوتنی جڤاکیدا، کاتێک ئەرکی نایەتیی چالاکیی سیاسی لە ئاست ئایەتییەکاندا پاشەکشە دەکات، ئەو دەمە دنەدان ڕووەو شۆڕشی توندوتیژ دەبێتە گوتەیەکی بێناوەڕۆک. دەکرێت حکوومەتێک یان کەمینەیەکی خاوەن سەرماف بڕووخێنرێت، بەڵام ناکرێت گەلێک بڕووخێنرێ».
Socialismens förutsättning, 1899.

ڕیفۆرمیستان لە گونجاندنی مێتودی سیاسیی خۆیاندا، کە دەکاتەوە گۆڕانکاریی خاڵەوخاڵ و پلەبەپلە، لە تەک ئامانجی سۆسیالستانەدا زۆر جار دووچاری دژواری بوون و دانیان پێدا هێناوە. لەبەر ئەوەشە زووزوو لە بەرهەمی ڕیفۆرمیستانەدا دنەدان هەیە دەڵێت «وێنای ئایدیۆلۆژیانە» دەبێت سیاسەتی ڕۆژانە بەرێت بەڕێوە. Ernst Wigforss ی ئایدیۆلۆژیستی ڕیفۆرمیست و سیاسەتمەداری سوێدی، چەمکی «ئوتوپیای کاتەکی» دارشت بۆ ئەو ئامانجە ئایدیۆلۆژیانەی دەبا ڕێبەرایەتیی سیاسەتی ڕۆژانە بکەن. بەمەش ڤیگفۆش دەیویست پێشانی بدات کە وێنەی جڤاکی ئایەندە لای ڕیفۆرمیزم وێنەیەکی بڕاوە نییە بەڵکوو ئامادەی گۆڕانە و پێشانیشی بدات کە مێتۆدی سیاسی لای ڕیفۆرمیزم ئەزموونەکییە. لەگەڵ ئەوەشدا دۆزینەوەی جوداوازی لە نێوان ڕەخنەی وردەکارانەی Popper، لە مێتودی هەڵنانی جڤاکی ئوتوپیا، لەلایەک و هی ڤیگفۆش لەلایەک، کارێکی سەختە.

مەیلێک هەیە لە سەردەمی پاش شەڕی جیهانیی دووەمدا هەتا دەهات ئاشکراتر دەبوو. ئەو بڕوایەی دەڵێت مەیلەکانی فراژووتن هەر لەخۆوە ڕێ بۆ سۆسیالیزم خۆش دەکەن، لای ڕیفۆرمیستان ڕووی لە کزبوونە. بەپێچەوانە، لە هەموو شوێنێک هەڕەشە لە بەهای سۆسیالیزم پەیدایە. «ویستی سیاسی» یش تاکە هێزە بتوانێت بەسەر هەڕەشەکاندا زاڵ بێت. Crossman دەڵێت: جڤاکی سۆسیالیستانە زادەیەکی ئاسایی فراژووتنی ماددی نییە، بەپێچەوانە، «ڕیزپەڕێکە ویستی مرۆڤکرد و ویژدانی جڤاکی دەیسەپێنن بەسەر جڤاکی نائاکارەکیدا».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

دێمۆکراتیی نوێنەرەکی Representative Democracy (ئازادیی ڕێکخستنی پارت، مافی گشتیی دەنگدان و پەرلەمانەتی) لەمێژە لای سۆسیالیستانی ڕیفۆرمیستی ئەورووپایی بووەتە بەرزترین شێوازی حوکومڕانی. لەبەر ئەوەی لە ڕووی باوەڕەوە سۆسیال دێمۆکرات و لیبەڕال و کۆنەواران ڕێکن لەسەر ئەم شێوازە حوکومڕانییە ناکۆکی لە تەک لیبەڕال و کۆنەواران لەسەر ڕووکارێکی دیکەی دێمۆکراتییە. بیروڕای جیاواز هەیە دەربارەی ئەوەی بڕیاری سیاسی کۆنترۆڵی چەندی جڤاک بکات.

ڕیفۆرمیستان هەر زوو و بە توندی بیرۆکەی «دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا» ی کۆمیونیستانەیان ڕەت کردەوە. Karl Kautsky ی ئایدیۆلۆژیستی سۆسیال دیمۆکراتی ئەڵمانی لە بەرپەرچدانەوەیەکی ناوداردا ڕووەو لینین[37] دەڵێت: «دیکتاتۆریی پرۆلیتاریا بە بۆچوونی ئێمە هەر دەکاتەوە ئەوەی لە بنەمایەکی دیمۆکراتانەوە، زاڵبوونی پرۆلیتاریا بسەپێنرێت».

سۆسیالیزمی ئەفریقایی هەڵوێستێکی تاڕادەیەک تایبەتی هەڵبژارد بەوەی نوێنەرایەتی سیستەمی تاکپارتایەتی کرد. گۆیا ئەمە پاش ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی کۆلۆنیال، دەربڕینە لە یەکگرتنی بنەڕەتیی وەڵاتەکە. نایریری دەیگوت پارتی یەکگرتن نابێتە پارتێکی سەرتەڵان (ئەلیت، دەستبژێر) لە نموونەی کۆمیونیستانە، بەڵکوو ئاواڵەیە بۆ هەر هەموو بیروڕای هەمەجۆر. لە نێو پارتەکەدا بۆیان هەیە خۆیان سازدەن و ڕکابەریی بکەن و بەشداری هەڵبژاردنی گشتیش ببن. پارتی یەکگرتن بەو جۆرە، بە بۆچوونی بێژەرانی، خەسڵەتی سازمانێکی کۆکەرەوەی میللی وەردەگرێت کە باوەش بۆ ڕێبازی فیکری هەمەجۆر دەکاتەوە. بەم جۆرە سیستەمی تاکپارتایەتی نابێتە هۆی سرینەوەی دیمۆکراتیی سیاسی.

نایریری پاش ئەوەی دەستی لە سەرۆکایەتیی کۆمار هەڵگرت ڕای گۆڕی و گوتی سیستەمی تاکپارتایەتی هەڵە بوو. بەو جۆرە ئەمیش، لە شێوازی حوکومڕانیدا، چووە پاڵ شارێبازی ئایدیۆلۆژیی ڕیفۆرمیستانەوە.

سازمانی ئابووری

لە نێو ڕیفۆرمیزمدا دوو شارێباز هەبووە، یەکەمیان داوای گەڵیراندنی بازاڕ یان هەر نەبێت بەشە هەرە گرنگەکانی بازاڕی دەکرد. شارێبازی دووەمیان داوای ئابوورییەکی نەخشەداری دەوڵەتی دەکرد، واتە سیاسەت ڕووگەی بازاڕ بگێڕێت. لە تەک ئەمانەدا لاڕێبازێکی کزتری سێیەمیش هەبوو، لە دیمۆکراتیی کۆمپانیا دەدوا، واتە مووچەخۆرانی کۆمپانیا دەبێت دەستەڕۆییەکی ڕاستەوخۆیان هەبێت لە کۆمپانیاکەدا. ئەم سێ ڕێبازە لە گفتوگۆی ڕیفۆرمیستانەدا لە تەک یەکدا هەبوون، هەر سەردەمەی یەکێکیان زاڵتر دەبوو، بەڵام وەهایش بووە تێهەڵکێشی یەکدی ببن.

لای ڕیفۆرمیستە زووەکان، بۆ نموونە بێرنشتاین و کاوتسکی، دوو شارێباز یەکدییان گرتبوو. سۆسیالیزم لایان دەیکردەوە هەم دەوڵەتاندن و هەم ئابووریی نەخشەدار. لە ڕاستیشدا دەوڵەتاندن بەلایانەوە دەستاوێژێک بوو بۆ ئابووریی نەخشەدار. ئابووریی نەخشەدار کاتێک دەبێت پیادە بکرێت کە هەرنەبێت لایەنە گرنگەکانی ئابووری، بۆ نموونە بانکەکان، بدەوڵەتێنرێن. ئابووریی نەخشەداریش بۆ خۆی دەستاوێژێک بوو بۆ زاڵ بوون بەسەر بازاڕدا. زۆر کەس لە سۆسیالیستانی ڕیفۆرمیست، بە ڕادەی جۆراوجۆر، پێیان وابووە بازاڕ ناهۆشەکی و ئاکارنەناسە.

سۆسیالیزمی دەوڵەتیی دروست هەر زوو باوی لە نێو ڕیفۆرمیستاندا نەما. چەمکی «ئابووریی تێکەڵ» ـیان هێنایە پێش بۆ ئەوەی پێشانی بدەن کە دەشێت شێوازی خاوەنتیی هەمەجۆر پێکەوە هەبن. خاوەنتیی دەوڵەتی، هەرەوەزی و ئەهلی دەکرێت هاوژین بن. لەگەڵ ئەوەشدا بیرۆکەی ئەوەی دەوڵەت ببێتە خاوەنی بەشێکی گرنگی

[37] بڕوانە: *Demokrati eller diktatur,* Stockholm 1918

بازاڕ، گەرم بوو. بۆ نموونە پاش 1945 پارتی لەیبەری بریتانی هەموو چڵەکانی بازاڕی وەک پیشەسازیی خەڵووز و پۆڵا، دەوڵەتاند (خرانە ژێر دەستی دەوڵەتەوە).

تەنانەت لە کۆمپانیای دەوڵەتێنراویشدا گرفتی سەربە دیمۆکراتیی کۆمپانیا، کە ئامانجێکی دیکەی ڕیفۆرمیزم بوو، هەر ما. لە 1920 ـەکاندا گفتوگۆی ڕیفۆرمیستانە کەوتە بەر تاوی سۆسیالیزمی پۆلێر *Guild Socialism* [پۆلێر لە پۆل – ەوە وەگیراوە و لەسەر کێشی گەلێر] ئەمیان پتر بزاڤێکی سەندیکالیستانە بوو، دیمۆکراتیی کۆمپانیای کردبووە شاپرسیار. ئەمانە بە دوای سیستەمێکەوە بوون دەوڵەت کۆمپانیای تێدا نەگێرێت، بەڵکوو ئەندامانی کۆمپانیاکە لە ڕێی سازمانگەلی خۆیانەوە بەڕێوەی بەرن.[38]

لە ماوەی نێوان دوو شەڕدا ڕێبازی ئابووریی نەخشەدار لە ڕێبازی گەلێراندنی تێپەڕاند و خۆی پێش خست. ئەمیان ئیلهامی لە بیردۆزەی کەینز J.M. Keynes وەردەگرت. کەینز لەوە دەدوا چۆن دەوڵەت لە ڕێی دەستاوێژی ڕێبەرایەتیی ماکرۆئابوورییەوە بتوانێت دۆخی ئابووری بگێڕێت. سۆسیال دیمۆکراتی سوێد یەکەم دەستەبوون ئەو بیردۆزەیەیان لە 1930 ـیەکاندا خستە کار. پێشەنگی ئەم کارەش Ernst Wigforss ی بیردۆزی هەرە لە پێشی ڕیفۆرمیستانی سوێد بوو. ئابووریی نەخشەداری ڤیگفۆش مەبەستی تەنها ئەوە نەبوو دۆخی ئابووری بگێڕێت و ڕێ لە سەختانگ ببەستێ بەڵکوو دەیویست زیادبوونێکی بەرهەمهێنانی ژووڕپەڕ Maximum وەدەست بێنێت. ڕیفۆرمیستانی سوێد دەیانویست پلان دابنێن بۆ لابردنی کەموکووڕییەکانی بازاڕ، بەڵام بێ گەلێراندنی بازاڕ و بێ ڕەشکردنەوەی میکانزمەکانی بازاڕ.

ئەمەیە پێی دەگوترێت دۆزینەوەی مەزنی سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە. ڕیفۆرمیستان جوداکردنەوەی پلانرێژی و خاوەنەتییان دۆزیەوە. ئامانجی ئەم ئابوورییە نەخشەدارە نوێیە ئەوە نەبوو بەشێکی گەورەی بازاڕ بخاتە ژێر ڕکێفی دەوڵەتەوە، بەڵکوو لەوەدا بوو بازاڕ بە دەستاوێژی سیاسی بەڕێوە بەرێت بێ ئەوەی ناچاری گەلێراندنی کۆمپانیا بێت. وەک باسمان کرد ڕیفۆرمیستان شێوەبەندیی جڤاکی بە گشتەیەکی نەبەش نازانن. هەوڵیان داوە چەمکی «خاوەنەتی» ی هەڵوەشێننەوە بۆ چەند پارچەیەکی وەها هەر یەکەیان بەتەنیا بەرگۆڕ [ئامادەی گۆڕین] بێت. خاوەنەتیی دەستاوێژی بەرهەمهێنان و کۆنترۆڵکردنیان مەرج نییە یەک شت بن. دەربرینی مۆدێرن لەم بیرۆکەیە «سۆسیالیزمی کارکردەکی» Functional Socialism ـیە. مافگەلی هەمەجۆر کە لە سەرەتادا وابەستەی مافی خاوەنەتی بوون دەکرێت لە ڕێی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە یان لە ڕێی پەیمانبەستی لەگەڵ سەندیکای مووچەخۆرانەوە بگوێزرێنەوە بۆ لایەنی دیکە. قانوونی دەسترۆیی سەندیکا لە کۆمپانیادا نموونەیەکی ئەو بابەتەیە. بەو جۆرەش ڕیفۆرمیستان هەوڵیان دا بەشێک لە ئامانجەکانی دیمۆکراتیی کۆمپانیا براستێنن.

لە 1970 کاندا گەلێراندن و دیمۆکراتیی کۆمپانیا، تاڕادەیەکیش دیمۆکراتیی پۆلێر، لە نێو سۆسیال دیمۆکراتی سکاندیناڤیادا هاتنە پێش. کۆمپانیا دەبا پارە بخاتە فۆند Fund ەوە، مووچەخۆرانی کۆمپانیا دەست لە بەشێکی سەرمووچە [سەرمووچە: پارەی مووچە زیادکردن] ی خۆیان هەڵدەگرن، ئەو بەشە پارەیە کۆمپانیا دەیدات بە فۆندەکان ئەم فۆندانەش دەبا پاشان ببنە هۆی ڕاکێشانی پشک بۆ کۆمپانیاکە. بەم جۆرە لە داهاتوودا فۆندەکان دەبا زۆروکەم کۆنترۆڵی هەر نەبێت کۆمپانیا گەورەکان بگرنە دەست.

---

[38] بڕوانە بەشی هەفتەم: ئەنارکیزم و سەندیکالیزم.

له دانمارک بەم پلانە دەگوترا «دیمۆکراتیی ئابووری» (”ØD“) لە سوێد نێو نرا «فۆندی مووچەخۆران» بیرۆکەی ئەم فۆندانە لە دوو وێنەی سەرنج ڕاکێشی ئایدیۆلۆژییەوە هاتووە. یەکەمیان بەرتاوی دیمۆکراتیی پۆلێر و سەندیکالیزم بوو. ئەمیان دەیگوت فۆندەکان دەبا بخرێنە ژێر ڕکێفی سەندیکاوە. لە ئاستێکی سەنتەراڵیشدا دەبا دەسەڵاتێکی سەندیکایی دروست بکرێت بۆ بەڕێوە بردنی کۆمپانیا گەورەکان. ئەم دەستڕۆییەش دەکرا لە ئاستێکی نێوچەییدا ڕووەو دیمۆکراتیی کۆمپانیا بەکار بهێنرێت.

لاوێنەی دووەم دەیگوت سەرۆکایەتیی فۆندەکان دەبا لە هەڵبژاردنی گشتیدا ناودێر بکرێن بەووەش جۆرە پەرلەمانێکی بازاڕ دەبووە کارگێڕی فۆندەکان. هیچ کام لەم دوو وێنەیە داوای ڕێسابەستی بازاڕ ناکەن. ئەو کۆمپانیایەی دەبێتە مولکی دەستمایەکان دەبا لە بازاڕی میللی و فرەمیللیدا بکەوێتە ڕکابەری. هیچ کام لەم پڕۆژانە تا سەر نەڕاستێنران، لەبەر ئەوەی دووچاری بەرهەڵستییەکی سیاسیی بەرفرەوان بوون. فۆندەکانی دانمارک و سوێد بوونە فۆندی دەوڵەتیی پشکدار. ئەم پشکدارییە دەوڵەتییە دەشێت بە لاڕێیەکی درەنگ و زۆر تەنکی بۆچوونە بنجییەکانی گەلێراندن دابنرێت.[39]

ڕیفۆرمیزم لە نێو سیاسەتی جڤاکیدا دەیەوێت، لە ڕێی باجی سەرکەوتە و گواستنەوەی سەرمایەوە، جوداوازیی داهات و سامانی زادەی میکانزمیی بازاڕ و خاوەنەتیی ئەهلی، دارماڵ بکات (ڕێک بخات). سۆسیالستانی بریتانی بیرۆکەی «بنەمووچە [مووچەی بنەمایی]»، «ژینمووچە» ی دەستەبەرکراو – یان هێنایە پێش. ئەمیش دەبا بریتی بێت لە کارگێڕیی جڤاکیی بێمزە و «برە پارەیەکی کەم». مەبەستیش لێی سەرخستنی ئازادی و سەربەخۆیی وەڵاتیان بوو بەرانبەر بازاڕی کار.[40] سەرچاوەی ئەم بیرەش دەگەڕێتەوە بۆ ڕەسڵ Bertrand Russell ی فەیلەسووف کە تەواو بەرتاوی سۆسیالیزمی پۆلێردا بوو. بۆچوونێکی سوێدی هەیە دەڵێت مافی جڤاکی دەبێت لە دەستووردا تۆمار بکرێن. چۆن پێشێلکردنی مافی خاوەنەتی بەرسزایە، «زیان لە خۆشگوزەرانی» ش دەبێت وەها بەرسزا بێت.[41]

لە گفتوگۆی ڕیفۆرمیستانەی 1980 کاندا سەرنج ڕووگەی خۆی لە دەسەڵاتی سەنتەراڵی دەوڵەتییەوە بەرەو شێوەی بڕیاری دیسەنتەراڵ گۆڕیوە. ئاماژە دەکرێت بۆ مەترسیەکانی بیرۆکراتاندن و یەکڕەنگاندن (کە مەبەستی سۆسیالیستەکان نەبووە) و ئەم ڕەخنەیە لە کۆمپانیای مەزنی خۆماڵیکراویش دەگیرێت. لە سیستەمی دیسەنتەراڵی بڕیاردا، کە سەنگی لای ئەمان زیاترە، میکانیزمی بازاڕیش هەیە. گفتوگۆ لەسەر پێویستیی ڕاکێشانی بازارە بۆ نێو ئایدیۆلۆژیی ڕیفۆرمیستانە لە ڕێی «بیردۆزەی بازاڕی سۆسیالیستانە» وە.[42]

لە لایەکی دیکەوە ئابووریی نەخشەداریش، هەم بە گەلێراندن و هەم بێ گەلێراندن، بە بەڵگەی نوێوە خۆی ڕەپێش خستووە. لە لای باڵی چەپڕەوی ڕیفۆرمیستانەی بریتانیا چەندین پڕۆژەی نوێی داڕێژراو هەیە بۆ ئابووری

---

[39] Björn von Sydow پێشانی داوە کە فۆندەکان نەبوونە دەستاوێژێک بۆ زیادکردنی دەستڕۆیی مووچەخۆران. بەڵام بوونی دەوڵەت بە خاوەن پشک لە کۆمپانیاکاندا لە ڕوویەکی دیکەوە گرنگە. سەرمایە کە خاوەنێکی کۆیەکی هەبوو دەشێت «بەرانبەر ئەو سەرمایە فرەمیللیەی هەتا دێت بزێوتر دەبێت ببێتە پارسەنگێکی ئارامکەرەوە». *Att vara med på riktigt.* Stockholm 1993

[40] بۆ نموونە بڕوانە *Features of a Viable Socialism,* London 1990..

[41] لە گوتارە سیاسییە ناوبراوەکەی Björn von Sydow دا ئەم بیرە ڕەپێش خراوە.

[42] بۆ نموونە بڕوانە *Fabian Essays in Socialist Thought,* London.

نەخشەدار[43]. لەمانەدا هەم ئامانجی گرنگی ئابووریی میللی و ژینگەپارێزیی میللی و هەم داخوازیی دیمۆکراتیی کۆمپانیا ڕەچاو دەگیرێت، تەنانەت لێرەشدا جەخت لەسەر بڕیار دانی دیسەنتەراڵ دەکرێت لە ڕێی «یەکەی بەرهەمهێنانی خۆفەرمان» ـەوە. ئەوەی نوێ بێت لێرەدا بە پلەی یەکەم لەوەدایە کە ڕەچاوگرتنی ژینگە دەکرێتە بەڵگە بۆ ئابووریی نەخشەدار.

ئوتوپیا

گەر پێویستیی ڕیفۆرم هەمیشەکی بێت و گەر جڤاکی پیشەساز بەردەوام گرفتی نوێ بخاتەوە، ئەوە سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە ناشێت هیوای وا بێت جڤاکی بێگەرد و تەواو ڕسکاو بێنێتە دی. دەبێت خاڵی نێزیکەدەست ڕەپێش بخرێن. دەشێت بڵێین «جڤاکی باش» لای ڕیفۆرمیزم دەکاتەوە: «جڤاکی بێچین، بەوەش دەبێتە جڤاکێکی یەکسانی خاوەن دەسەڵاتێکی دەوڵەتیی بەهێزی ژێر ڕکێفی وەڵاتیان».

«پووکانەوەی دەوڵەت» لای ڕیفۆرمیستان نە بابەتی گفتوگۆیە نە خەون. بەپێچەوانە، ڕیفۆرمیزم، دەوڵەتی بەهێز بە دەزگەیەکی هەمیشەکی دادەنێت بۆ هەڵنانی جڤاک. دەسەڵاتی دەوڵەتی میللی، بۆ هونەری ئەندازیارانەی جڤاکی ئامرازێکی گرنگە. بەڵام هەتا دێ ڕیفۆرمیستان زیادتر دەبن لە نێو ئەوانەی ئەورووپای یەکگرتوو EC بە دەرفەتێک دەزانن بۆ جڤاک هەڵنانی بان—میللی. Gilles Martinet ی سۆسیالستی فرانسی تاکەکەس نییە ئەورووپای یەکگرتووی نوێ بە ئوتوپیایەکی ڕیفۆرمیستانەی نوێ دەبینێت،

[43] لە *Features of a Viable Socialism* دا باسی چوار پرۆژەی لەو بابەتە دەکرێت.

ئەنارکیزم و سەندیکالیزم

له 1830 ـیەکەنادا بۆ یەکەم جار کرێکارانی پیشەسازی لە ئەورووپادا، وەک هۆکارێکی دەسەڵاتی سیاسی، خۆیان نواند. کرێکارانی چینکاری (نسیج) لە ساڵی 1831 بەشداری شەڕی نێوشار بوون و کرێکارانی پاریس لە شۆڕشی ساڵی 1848 بەشدار بوون. ئەو دەمە بۆ یەکەم جار ئاڵای ڕەش و سوور، وەک هێمایەک بۆ خەباتی کرێکاران، هەڵکرا. پاشان ئاڵای ڕەش بووەماڵی ئەنارکیستان و سوورەکەش بۆ سۆسیالیستان مایەوە.

مارکسیستان و ئەنارکیستان لە «ئەنجومەنی کرێکارانی فرەمیللی» ـدا، کە یەکەم «سۆسیالستی فرەمیللی» (سۆسیالستی ئینتەرناسیۆنال) بوو، یەکیان گرت. پاش کەوتنی «کۆمۆنەی پاریس» 1871 «سۆسیالستی فرەمیللی» دووبەرەکی تێ کەوت. کۆمۆنەی پاریس ڕاپەڕینێک بوو دەیویست فرانسەیەکی سۆسیالیستانە دابمەزرێنێت بریتی بێت لە کۆمیونی خۆفەرمانی شۆڕشگێڕانە.

بزاڤی ئەنارکیستانە لە وەڵاتانی لاتینی وەک فرانسە، ئیتالیا، سپانیا و بەشە لاتینی سویسرا ڕەواجی هەبوو. لەگەڵ جێگیربوونی بیری ئەنارکیزم لە نێو بزاڤی سەندیکای کرێکارانی پیشەسازیدا، «سەندیکالیزم» یان «ئەنارکۆسەندیکالیزم» ی لێ زا. لە ساڵانی بەر لە شەڕی جیهانی یەکەمدا سازمانی گەورەی سەنتەراڵیستی سەندیکایی فرانسە CGT ڕەنگی سەندیکالیستانەی بەهێز بوو. سەنگەرێکی دیکەی سەندیکالیستانە سازمانی CNT ی سپانیا بوو. ئەمیان نۆرەیەکی سیاسیی گرنگی لە سپانیای کۆماردا هەبوو. لە شەڕی نێوخۆی سپانیادا، CNT کەوتە سەخترین ئەزموونێکی بێتە بەردەم ئەنارکیستان. خاڵی هەرە گرنگی باوەڕەکەیان ڕێک ئەوەیە هەرگیز نابێت بەشداری هیچ حکوومەتێک ببن بەڵام ئەمان خۆیان بە ناچار زانی بەشداری حکوومەتی کۆمار بن.

سازمانی ئەنارکۆسەندیکالیستی فرەمیللی لە 1922 دا دامەزرێنرا و بەیان کرا کە 3 ملیۆن ئەندامی هەیە. لە 1930 ـیەکاندا لێ درا و ڕما، ڕێبەرانیشی هەڵاتن بۆ ستۆکهۆلم. سازمانی سەنتەراڵی کرێکارانی سوێد SAC بە خۆی و 30 هەزار ئەندامییەوە یەکێکە لە سازمانە سەندیکالیستە مەزنەکان. SAC نوێنەری باڵی ڕیفۆرمیستانەیە لە نێو سەندیکالیزمدا.

لە ڕووسیا بەر لە شۆڕش, بزاڤی ئەنارکیستانە هەبوون و نۆرەی پێشەنگیان لە خەباتی دژ بە تسارەتی Tsarism نواند. تایبەتمەندیی ئەنارکیزمی ڕووسی لەوەدا بوو هاوبەندیی گوند، واتە هاوبەندیی جووتیارانی کردبووە دەراو (سەرشار) و بە یەکەی بنەڕەتیی جڤاکی ئەنارکیستانەی دادەنان. هەر لە ڕووسیاشەوە دوو بیردۆزی پێشەنگی ئەنارکیزم پەیدا بوون Mikhail Bakunin (مردەی ساڵی 1876) و Peter Kropotkin (مردەی ساڵی 1921).

Pierre – Joseph Proudhon (مردەی ساڵی 1865) گرنگترین ئیلهامبەخشی ئەنارکیزمی فرانسی بوو. Proudhon پتر بە ڕاگواستەیەکی ساڵی 1840 ی ناسراوە، دەڵێت: «موڵکایەتی دزییە!» مەبەستیشی ئەوە بوو کار تەنها شتێکە نرخ دروست بکات. کەواتە وەها باشە سامانی جڤاک بدرێتەوە دەست ئەوانەی هێناویانەتە بەرهەم.

شانرخاندن

کرۆپۆتکین Peter Kropotkin زانستکارێکی ڕێزداری جیهانی بوو، بەڵگەی لە سروشتەوە دەهێنایەوە بۆ شاپرنسیپەکانی ئەنارکیزم بەرانبەر جێگرەکانی داروین Darwin، کە پێیان وابوو «پەلەی ژیان» پرنسیپێکی ڕێبەرە لە سروشتدا. کرۆپۆتکین دەیویست پێشانی بدات هاوکاری و هاریکاریی یەکتر لە سروشتدا زاڵترە. لە ڕێی

هاوکارییە نەک لە ڕێی پەلەی ژیانەوە، جۆرەکانی بوونەوەر بەردەوامیی خۆیان دەستەبەر دەکەن. کرۆپۆتکین پێی وابوو هەمان مەیل لە فراژووتنی جڤاکی ئەو ڕۆژگارەدا دەبینێت. پەیمانی ئازاد، یەکگرتنی ئازاد، ئەنجومەنی بان-میللی، ئەمانە هەموو هەتا دێ نۆرەیان فرەوانتر دەبێت:

«گەر سەرنج لە فراژووتنی ئێستای میللەتە ژیارمەندەکان گیر بکەین، لێمان ئاشکرا دەبێت کە بزاڤێکی ڕوو لە ڕاهێزان هەیە بە مەبەستی تەسککردنەوەی بازنەی چالاکیی حکوومەتان و فرەواندنی ئازادیی تاکەکەسان. ئەمەیە ڕسکان Evolution ی بەرچاوی ئێستا. ڕاستە دامودەزگەی بەدکاری ئێستا و پێشداوەریی بە میرات جێماو تاڕادەیەک دەبنە کۆسپ لە ڕێی ئەم ڕسکانەدا. وەک هەموو ڕسکانێکی دیکە ئەمیشیان تەنها چاوەڕێی شۆڕشێکە کەلاوە کۆنەکانی کە بوونەتە کۆسپ بڕمێنێت و ئەوجا لە جڤاکی نەوزاد (تازە زاو) دا ڕەوتێکی ئازاد وەربگرێ».[44]

لای کرۆپۆتکین «یەکگرتنی ئازادی گرووپان» شێوە سازمانی ئایەندەیە. پەرلەمانەتی نا، بەڵکوو هاوکاریی ئازاد و یەکگرتنی ئازاد دەبنە شێوەیەکی وەها لەگەڵ ئەم ڕۆژگارە ئابوورییە نوێیەی مێژوو کۆک بن.

مرۆڤنۆڕی

ئەنارکیزم لە نێو هەموو ئایدیۆلۆژییە سیاسیەکاندا مرۆڤنۆڕیی هەرە گەش و هەرە ئایەتی (پۆزەتیڤ) ی هەیە، هەر ئەمەشە بناخەی ئوتوپیای ئەنارکیستانە کە بریتییە لە جڤاکێک دوور لە هێزی دەسەڵاتی دەوڵەت، جڤاکێک تەواو لەسەر ڕێککەوتنی ئازادی گرووپ و تاکەکەسان هەڵنرابێت. مرۆڤ لای ئەمان تەواو جڤاکین، ئامادەی هاوکاریی ئاشتیخوازانە و هاوئاهەنگیی جڤاکین. مرۆڤ لە ڕووی توانای سیاسییەوە تەواو یەکسانن و ڕێک لەبەر ئەمەشە ئەنارکیزم و سەندیکالیزم «دیمۆکراتیی نوێنەرەکی» ڕەت دەکەنەوە و «دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆ» لە نێو گرووپی خۆفەرماندا دەکەنە نموونە.

بەڵام ئەم وێنەیەی مرۆڤ تەنها بۆ دۆخێکی خەیاڵکردی پاش شۆڕش دانراوە. ئەنارکیزم و سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕ نۆڕینێکیان هەیە لە ئادەمیزاد زۆر ئاڵۆزترە. باکونین Bakunin ی هاوزێدی لێنین، زۆر زووتر لە لێنین خۆی، بیردۆزەیەکی داڕشت دەربارەی پێویستیی پێشەنگێکی شۆڕشگێڕی هۆشیار. باکونین وەک هەموو ئەنارکیستان دەیویست شۆڕش بە پرۆسەیەکی خۆبەخۆ Spontaneous دابنێت، کێشە لەوەدا بوو چۆن پەلاماردانی گەلێری خۆبەخۆ دژ بە شیرازەی دامەزراو ئاڕاستەی ڕووکارێکی دروست بکرێت. باکونین دەنووسێت: «سەرکەوتنی شۆڕش بەسەر کۆنەپەرستیدا پێویستی هەیە بەوەی لە نێو جەرگەی ئەو ئەنارکییە گەلێرەی کە هەم ژین و هەم سەرلەبەری هێزی شۆڕشەکە پێک دێنێت، ئۆرگانێک هەبێت بۆ یەک خستنی بیر و کرداری شۆڕشگێڕانە». «پێویستە دەستەی پتەوی ڕێبەر و خاوەن بیرۆکەی دروست بۆ بزاڤی گەلێر پێک بینین»[45] لەبەر ئەوەی گەل نە سازمان و نە زانیاری هەیە، باکونین دەیویست شانەی نهێنی وەها دروست بکات

[44] بڕوانە: P. Kropotkin, *Erövringen av brödet,* 1898 تەرجەمەی سوێدی،ساڵی 1908.

[45] ڕاگواستەیە لە D. Guerin، بڕوانە: *Anarkism. Från lära till handling,* Stockholm 1978

کار بکەن بێ ئەوەی دیار بن. ئەنارکیستان دەبا ببنە «ئاژێری نهێنی» [ئاژێر: ڕانەندە، شۆفێر] ئەمانە دەبا «بێ نیشانە، بێ ناونیشان، بێ هیچ مافێکی فەرمی و بێ هەموو جۆرە نیشانەیەکی دەرەکیی دەسەڵات» ئاپۆرە بە نێو دیکتاتۆریدا دەرباز بکەن.

لە نێو سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕدا باوەڕ بە کەمینەی هۆشیار سەنگی هەبوو هەوڵیش دراوە «ڕێنموونی» لە «ڕێبەرایەتی» جودا بکرێتەوە. پێشڕەوانی سەندیکالیست دەبا ببنە ڕێنوێن و چرای خەڵک. مەبەستیش ئەوە بوو، بەم جۆرە سنوورێک بخەنە نێوان دیدی سەندیکالیزم لەلایەک و بیردۆزەی لینین دەربارەی نۆرەی ڕێبەرانەی پارتی لەلایەک.

گرنگترین یەکەی جڤاک

لە هەموو بیردۆزەیەکی ئەنارکیستانە و سەندیکالیستانەدا تاکەکەس بە یەکەی جڤاکیی یەکەم دادەنرێت. لەمەدا و لە بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتی مۆدێرنی دەوڵەتیدا، لە نێوان ئەنارکیزم و لیبەرالیزمدا خاڵی بەهێزی لێک کەوتن هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەنارکیست و سەندیکالیست لایان وایە تاکەکەس بوونەوەرێکە بە توندی جڤاکییە. تاکەکەس لای ئەمان هەمیشە ئەندامە لە جڤاکێکدا لەسەر هاوبەندیی کار و بەرهەمهێنان هەڵنراوە. گرووپی کار و بەرهەمهێنان وەک تاکەکەسان لای سەندیکالیستان گرنگن، سەندیکاش هەمان نۆرەی هەیە.

بەرچاوترین هێمای ئازادنەبوونی مرۆڤ دەسەڵاتی دەوڵەتیی مۆدێرنی سەنترالیستە. ئەنارکیزم و سەندیکالیزم هەڵاوێردنی گرنگی بیردۆزەکیی نێوان دەوڵەت و جڤاک دەکەنە بناخە. ئامانجی ئەنارکیزم و سەندیکالیزم جڤاکێکی خۆفەرمانە بەبێ دەزگەی دەوڵەتی. جڤاک بریتییە لە تاکەکەسان، گرووپی جڤاکی یەکەی سروشتەکی و گرنگ پێک دێنن. بەرەنگاربوونەوەی دەوڵەتی میللی دەپەڕێتەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەوەی میللەت ببێتە یەکەیەکی جڤاکی. ئەنارکیزم و سەندیکالیزم تەواو ڕوویان لە دیاردەی فرەمیللیە.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

مێتودی سیاسییانە تەواو ڕوو لە پرۆسەیەکە دەوڵەت هەڵوەشێنێتەوە. ئەمەش دەکاتەوە نەیاریی ڕەها بەرانبەر بەشداربوون لە ئۆرگانی سیاسیی دەسەڵاتی دەوڵەتی دامەزراودا، بە ئەنجومەنی پەرلەمانیشیەوە. هەر لە زمانی Proudhon ـەوە پەیڕەوی لە ڕێساکەی ئەو دەکرێت کە دژ بە بەشداربوونی هەڵبژاردنی گشتی و پەرلەمانە: «نە نوێنەر، نە ناودێر» لە بری ئەوە داوای «تەک Action ی ڕاستەوخۆ» ی دژ بە دەسەڵاتی دەوڵەتی دەکرێت. شێوەی ئەم تەکە ڕاستەوخۆیەش بەپێی دۆخ و زەمان گۆڕاوە. هەر لە تەکی تێرۆری تاکەکەسییەوە هەتا مانگرتنی شۆڕشگێڕانەی سەرانسەری، مانگرتنی مەزن، «شۆڕشی کەسانی ئامادە»، لە بیردۆزەی سەندیکالیستانەدا ئەو تەکەیە دەبێتە هۆی ڕمانی دەسەڵاتی دەوڵەت. بەلای سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕەوە تەکی مانگرتن بۆ دەستکەوتی ئابووری یان سیاسی نییە، بەڵکوو ڕێ خۆشکردنە بۆ دوا زۆرانی دابڕ. نرخی مانگرتنیش لەو دەستکەوتە ئابوورییانەدا نییە کە لەوانەیە بستێندرێن بەڵکوو لەوەدایە چینی کرێکار، لە بەرەنگاربوونەوەی ڕاستەوخۆی دوژمندا، هەم توانای ململانێ و هەم ویستی خەباتی لا تیژ دەبێتەوە.

شێوه خەباتێکی بووبێته خەسڵەتێکی تایبەت بە ئەنارکیزم، پەلاماری سیاسییە، یان وەک لە بیردۆزەی ئەنارکیستانەدا پێی دەڵێن «تیرۆری تاکەکەسی» یە. لە دەمەو کۆتای سەدەی نۆزدەیەمدا چەندین پەلاماری سیاسی لەلایەن ئەنارکیستانەوە بەجێ هێنران. تسار ئەلیکساندەری دووەم Tsar Alexander II ساڵی 1881 لە پەلاماردانێکی سیاسیی ناوداردا لەلایەن ئەندامێکی سازمانی ئەنارکیستانەی Narodnaja Volja «ویستی گەل» ـەوە کوژرا. لە ساڵانی پاش 1968 ـەوە دەستە خەباتی وەها کە ئیلهامی ئەنارکیستانەیان هەبوو هەڵنران. ئەمانەش تیرۆری تاکەکەسییان بەکار دەهێنا، بۆ نموونە باڵی ئەرتەشی سۆر «دەستەی بادەر — ماینهۆف Baader – Meinhof» لە ئەڵمانیای ڕۆژاوا و پۆلە سوورەکانی ئیتالیا. ئەمانە لە ڕووی بیردۆزەوە بە جۆرێک لە «تەکی ڕاستەوخۆ» دادەنران کە هاوکات «پڕوپاگەندەی کردار» یش بوون. مەبەستیش ئەوە بوو ئەم تەکی تیرۆرە ئاپۆرە هان بدات بۆ کردار. لە بیردۆزەی ئەنارکیستانەی ڕووسیدا بەمە دەگوترا تیرۆری Excitative «وروووژێنەر». ڕاڤەیەکیش هەیە بۆ ئەم تیرۆری ئەنارکیستانە دەڵێت ئەمانە لەلایەن کەسان و سازمانگەلی وەهاوە ئەنجام دەدرێن خۆیان بە پێشڕەوی ئاپۆرە دەزانن بەڵام لە ڕاستیدا لە ئاپۆرە دابراون.

چڵێکی درەختی بیری ئەنارکیسیانە ڕووکارێکی ڕێک پێچەوانەی گرتە بەر. نووسەری مەزنی ڕووسیا تۆلیستۆی Leo Tolstoy هەموو باوەڕە گرنگە سیاسییەکانی ئەنارکیزمی پەسەند بوو یەکیان نەبێت. ئەم بڕوای بە شۆڕشێکی ئاکارەکی هەبوو. هەموو جۆرە دڕییەکی ڕەت دەکردەوە. دروستترین ڕێبازی خەباتی دژ بە دەسەڵاتی دەوڵەت ئەوە بوو لاسارییی لە ئاستدا بکرێت، سەربازی بۆ نەکرێت، باجی نەدرێتێت. ئەم ئەنارکیزمە لاشەڕانەی تۆڵستۆی تەواو کاری لە مەهاتما گاندی Mahatma Gandhi ی ڕێبەری ئازادیخوازیی هیندستان کردبوو. گاندی لاساریی کردبوە مێتودی هەرە گرنگی نوێ لە خەباتی سیاسیدا. گاندی ئەم پرنسیپی «نا—دڕییە» ی بە زمانی هیندی ناونا Ahimsa.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

ئەو «ئەنارکیستی فرەمیللی» (ئینتەرناسیۆنال ئەنارکیست) ـیەی پاش دووبەرەکیی نێوان مارکسیستان و ئەنارکیستان ساڵی 1871 دامەزرا، ئەم خاڵانەی جێگیر کرد:

1- یەکەم ئەرکی پرۆلیتاریا ڕووخاندنی هەموو دەسەڵاتێکی سیاسییە.
2- دامەزراندنی هەر جۆرە دەسەڵاتێکی سیاسیی گۆیا کاتەکی و شۆڕشگێڕانە بۆ جێبەجێکردنی ئەو ڕووخاندنە تەنها دەکاتەوە فێڵێکی دیکە و بۆ پرۆلیتاریا دەبێتەوە مایەی ئەو مەترسییەی لەم ڕژێمە دامەزراوانەی ئێستا دەزێتەوە.

بەم جۆرە گرنگترین پرنسیپی جوداکەرەوەی دابڕی ئەنارکیستان داڕێژرا. ڕێ بەسترا لەوەی بە دامەزراندنی دەسەڵاتێکی نوێی دەوڵەتی جڤاکێکی بێدەوڵەت بسازێنرێت. باکونین بە توندی بەرپەرچی باوەڕی مارکسیستانەی دیکتاتۆریی پرۆلیتاریای دەدایەوە. جڤاکی مارکسیستانەی ئایەندە، بە دیدی ئەم، دەبووە حوکومڕانییەکی سالارپەرست لە بەرگێکی نوێدا:

«دوور نییە چی دی چینێکی خاوەن سەرمافی لەو بابەتە نەمێنێت، بەڵام حکوومەتێک هەر دەمێنێت و دەبێتە، ڕێم بدەن ئەمەیان جەخت بکەم، حوکومڕانییەکی یەکجار ئاڵۆزی وەها ڕازی نەبێت، وەک هەموو حکوومەتێکی ئەم سەردەمە، تەنها لە ڕووی سیاسییەوە حوکومڕانی و بەڕێوەبەراتیی ئاپۆرە بکات، بەڵکوو لە ڕووی ئابووریشەوە ئەم لایەنانە لە دەست خۆیدا چڕ دەکاتەوە: بەرهەمهێنان و دابەشینی «دادپەروەرانە» ی داهات، کشتوکاڵ، دامەزراندنی فابریکی نوێ، سازمانی بازاڕ و بەر لە هەموان تەرخانکردنی سەرمایەی بەرهەمهێنان بەوەش دەوڵەت دەبێتە تاکە بانک… حکوومەتەکە دەبێتە دەوڵەتی بیرکارانی زانستکار، لە هەموو ڕژێمان پتر ئەریستۆکراتانە، ستەمکارانە و فیزن دەبێت. چینێکی نوێ دێتە کایەوە، هەرەمێکی نوێی زانستکارانی ڕاست و دەوڵەمەند هەڵدەنرێ و دونیا دابەش دەبێت بەسەر کەمینەیەک کە بە ناوی زانستەوە حوکومڕانی دەکات و زۆرینەیەکی بێسەواد».

جڤاکی ئایەندە لای ئەنارکیستان و ئەنارکۆسەندیکالیستان بریتیە لە کۆمیونی خۆفەرمان و لە ڕێی ئەوانیشەوە، یەکەی خۆکاری بەرهەمهێنان. پاشان دەکرێت کۆمیونەکان لە فیدراسیون Federation دا یەک بگرنەوە، بەڵام بە پاراستنی تەواوی خۆفرمانییان. لای ئەنارکۆسەندیکالیزم یەکگرتنی سەندیکاکانە کۆمیون و فیدراسیۆن پێک دێنن. تاکە شێوەیەکی دەسەڵاتدارییەتی کە تارمایی هەبێت لە سەروو ئەمانەوە جۆرە فەرمانگەیەکی ئاماری هاوکۆیە یارمەتی فیدراسیۆن و کۆمیونەکان دەدات بۆ کۆککردنی بەرهەمیان.

بەم جۆرە سەندیکالیزم دەکاتەوە ئەوەی سەندیکا لە سازمانی هاوبەرژەوەند و خەباتەوە بگۆڕدرێت بە ئۆرگانی کارگێڕ. بەم مۆدێلی حوکومڕانییە دەگوترێت هاوئەرکەتی Corporatism. وێنەیەکی سەرنج ڕاکێشی هاوئەرکەتی لە ئینگلاند لە ساڵانی پێش شەڕی جیهانیی یەکەمدا فراژووت. لاوێنەی سەندیکالیزمی بریتانی ناونرا سۆسیالیزمی پۆلێر Guild Socialism. ئەمیان پتر بزاڤێکی ڕیفۆرمیستانە بوو. G.D.H. Cole (مردەی ساڵی 1959) ی ئابووریناس بیردۆزێکی هەرە لەپێشی بزاڤەکە بوو. شابیرۆکەی ئەم بزاڤە دەیویست سیستەمی پەرلەمانەتی بگۆڕدرێت بە «نوێنەرایەتیی کارکردەکی» Functional Representation و بەرژەوەندە هەمەجۆرەکانی تاکەکەس لە جڤاکدا. تاکەکەس چەند نۆرە و بەرژەوەندی لە جڤاکدا هەیە دەبا ئەوەندەش نوێنەری هەبێت. تاکەکەسان بۆ نموونە لە یەک کاتدا هەم بەرهەمێهێن و هەم بەرهەمبەرن هەردوو نۆرەکەش چەند بەرژەوەندێکی دیکەیان لێ دەبێتەوە، کە هەر یەکەیان دەبێت نوێنەرایەتیی خۆی هەبێت. Cole ئەم سیستەمەی ناو نابوو «نوێنەرایەتیی کارکردەکی».

سیستەمی خۆفرمانەتیی یوگۆسلاڤیی زەمانی تیتۆ هەوڵی دا دیمۆکراتیی کۆمپانیا لەگەڵ ئۆرگانی دیکەی خۆفەرماندا تێهەڵکێش بکات بە ڕێنموونی دابەشینی کارکردانەی سۆسیالیزمی پۆلێر.

سازمانی ئابووری

لە ئەنارکیزم و سەندیکالیزمدا سازمانی ئابووری و سیاسی جودا ناکرێنەوە. سازمانی ئابووریی داهاتوو هەر خۆیەتی دەبێتە شێوازی حوکومڕانیی سیاسی. خۆفەرمانیی ئەنارکیستانە ڕێک لە گرووپانی بەرهەمهێناندا پیادە دەکرێت. ئامانجی Proudhon ئەوە بوو دەسەڵاتی دەوڵەتی بگۆڕێت بە یەکگرتنی ئازاد، ئەمانیشی ناونابوو فیدراسیۆن. لە بری یەک سازمانی دەوڵەتی، سازمانی ئازادی جڤاکی پێکهاتوو لە گرووپانی سروشتەکی، دانا.

گرووپی سروشتەکیی هەرە لە پێشیش یەکگرتنی بەرهەمهێنانە هەم لە نێو پیشەسازی و هەم لە نێو کشتوکاڵدا. ئەمانەن بەردی بناخەی ساختمانی جڤاکیی فیدرالیستانە. لە نێو خۆیاندا پەیمان دەربارەی بەرهەمهێنان و کاڵا گۆڕینەوە دەبەستن و بەوەش ڕکابەریی نێوانیان دەکوژێتەوە.

جیاوازیی نێوان ئەنارکیزمی زوو لەگەڵ ئەنارکۆسەندیکالیزم لەوەدا بوو ئەمەی دووەمیان سازمانگەلی سەندیکای بە هەناوی جڤاکی ئایەندە دادەنا. ئەمانە دەبایە بەرهەمهێنان ڕێک بخەن و ببەن بەڕێوە و ببنە چێوەی پەیمانبەستنی بەرهەمهێنان و ئاڵوگۆڕیی نێوانیان.

خاڵێکی ناکۆک لەوەدا بوو ئایا مزەی کار بەپێی کردەیی بێت، وەک Proudhon داوای دەکرد، یان بە پێی پێداویستی بێت لە شێوەی پێکهاتنی نێو جڤاکدا. لەوە دەچێت ئەم پرنسیپە کۆمیونیستانەیەی دووەم، لە سایەی کرۆپۆتکینەوە ڕەواجی پەیدا کردبێت.

ئوتوپیا

ئەنارکیزم و سەندیکالیزم لە هەموو ئایدیۆلۆژییەکی دیکە بەهێزتر جەخت دەکەن لەسەر ئەوەی خەڵک خۆی لە شۆڕشدا جڤاکی ئایەندە بونیات دەنێن. لەبەر ئەوەشە ناشێت پێشبینی لە چۆنیەتیی ئەو جڤاکە نوێیە بکرێت. لەگەڵ ئەوەشدا ئادگاری سەرەکیی ئوتوپیای ئەنارکیستانە هەر زوو لە لایەن Proudhon ـەوە داڕێژران. لە یەکگرتنی ئازاددا هەم دێمۆکراتیی ڕاستەوخۆ دەچەسپێ و هەم ڕێگەی کێشانەوەی دەمودەستی هەموو دەسەڵاتێکی سپاردە Delegate ئاواڵەیە.

> «لە بری قانوون ئێمە پەیمان بەستن دادەنێین. هیچ قانوونێک نامێنێت زۆرینە دەنگی بۆ دابێت، با سەرلەبەری دەنگیشی هێنابێت. هەموو وەڵاتییەک، هەموو شارێک، هەموو یەکگرتنێکی پیشەسازانە قانوونی خۆی دادەڕێژێ».

فیدرالیزمی Proudhon سنووری میللەت دەبڕێت. هەڵوەشانی دەوڵەتی میللی و جێگرتنی لەلایەن فیدراسیۆنی پیشەسازییەوە دوا ئامانجە. لەم فیدراسیۆنەدا هەموو گرووپ و کەمینەیەک ئۆتۆنۆمیی تەواوی خۆی دەپارێزێت. لە سەندیکالیزمدا، بە هەمان شێوە بیر لە دروستکردنی فیدراسیۆنێکی دونیاپۆش دەکرایەوە، سەندیکاکان بگرێتە خۆ.

فاشیزم و نازیزم

گرتنی دەسەڵات لە لایەن فاشیزم و سۆسیالیزمی میللییەوە، پاش شەڕی جیهانیی دووەم، بووە بەهێزترین بەڵگەی سەختانگی دیمۆکراتی. ئەم بزاڤە نوێیانە دەوڵەتی دیمۆکراتی ئەو سەردەمەیان ڕماند و «دیکتاتۆریی میللی» یان دامەزراند. ئەمانە نوێنەری ئایدیۆلۆژییەکی پەرگیری ناسیۆنالیستانە بوون و بە باوەڕ دژەدیمۆکرات، دژەسۆسیالیست، دژەکۆمیونیست و دژەلیبەرال بوون.

فاشیزمی ئیتالی پێشەنگ بوو. پاش چەندین ساڵ پەلاماردنی چەکدارانەی دژ بە سۆسیالیست و کۆمیونیستان، ساڵی 1922، بە ڕێبەرایەتی بەنیتۆ موسولینی Benito Mussolini دەسەڵاتیان گرتە دەست. پاش چەند ساڵێک دەسەڵاتی تاکپارتایەتی دامەزرێنرا. پارتی نازیستان ساڵی 1933 بە هاوپەیمانیی پارتیگەلی ناسیۆنالیستی سالارپەرست هاتە سەر حوکم. پاش سووتانی کۆشکی پەرلەمان ساڵی 1934، پارتی نازی دەسەڵاتی ڕەهای لە پەرلەمان وەرگرت، پارتە بۆرژوازییەکانی ناچار کرد خۆیان هەڵوەشێننەوە، پارتی کۆمیونیست و سۆسیال دیمۆکراتی قەدەغە کرد و بە قانوونێکی تایبەت دامەزراندنی پارتی نوێ قەدەغە کرا.

پارتییە نازیست و فاشیستەکان بە هێزی دەرەکی نەبایە نەدەخران. لە شەڕی جیهانیی دووەمدا شکان و کەوتن. کاتێک هاوپەیمانان ئیتالیایان داگیر کرد، موسولینی ساڵی 1943 لە باکووری ئیتالیا، کۆمارێکی فاشیستانەی ڕادیکاڵتری دامەزراند. ئەمیان تەنها ساڵێکی خایاند و موسولینیش بە دەستی پارتیزانانی ئیتالیا کوژرا. نازیستەکانی ئەڵمانیا پێیان وا بوو دەوڵەتی هەزارساڵەیان دامەزراندووە بەڵام یازدە ساڵی پتر نەخایاند، مای (مایس) ی 1945 کۆتا بوو.

پاش شەڕ، پارتی نازیستانە و فاشیستانەی ئەڵمانیا و ئیتالیا قەدەغە کران. بەڵام بزاڤی نازیستانە و فاشیستانە لەو دوو وەڵاتە و لە وەڵاتانی دیکەش سەریان هەڵدا.

لە هەموان سەرکەوتووتر نوێفاشیستانی ئیتالیا بوون[46]. ئەم پارتە خۆی ناو نا «بزاڤی جڤاکیی ئیتالی MSI». لە ساڵی 1994 ەوە خۆی ناو ناوە «هاوپەیمانیی میللی». لە چەند هەڵبژاردنێکی سەردەمی پاش شەڕدا هەتا 8% دەنگیان هێناوە و لە هەڵبژاردنی 1994 زیاتریشیان هێنا و نێزیکەی سەد هەزار ئەندامی هەبوو. زەحمەتە ئەم پارتە بە پارتێکی فاشیست دابنێین. ڕێبەری هاوپەیمانیی میللی خۆی پارتەکە بە «پۆست - فاشیستانە» دادەنێت.

دامەزرێنەرانی ئەم پارتە، لە کۆمارە فاشیستانەکەی باکووری ئیتالیادا، هاوکاری موسولینی بوون. لەبەر ئەو قەدەغەیەی لەسەریانە ناچارن خۆیان بە پارتێکی دیمۆکرات ڕانوێنن.

فراژووتنی ئایدیۆلۆژیی ئەم پارتە ناکۆک بووە. لە 1970 کاندا باڵێکی بەهێزی فاشیستانەی چەپڕەو هەبوو. ئەمیان خۆی بە دژەسەرمایەدارانە، دژ بە «دەسەڵاتی پارەکاری»، دژ بە جڤاکی بەرهەمبەر و دژ بە «یەکسانیی درۆزنانە» دادەنا. بە توندی دژە ئەمەریکا بوون و لایەنگیرییان لە فەلەستینی و جیهانی سێیەم دەکرد.

لەگەڵ ئەوەشدا ئایدیۆلۆژیی سەردەست ڕێبازێکی دیکەی هەبوو. بزاڤەکە هەر لە سەرەتاوە نوێنەرایەتیی ناسیۆنالیزمێکی سالارپەرستی دەکرد. هەتا گەییشتە ئەم ڕۆژگارە پارتەکە بووە پارتێکی ڕاستڕەو و خۆی بە

---

46 بڕوانە Piero Ignazi، بەشی: The changing profile of the Italian social movement لە بەرگی Encounters with the Contemporary Radical Right. Boulder & Oxford 1993.

پەیڕەوی Gaullism دادەنێت [واتە پەیڕەوانی سەرۆک دی گۆل Charles de Gaulle]. کەواتە خۆی بە دیمۆکرات دادەنێت. داوای ڕێبەرایەتییەکی بەهێزی دەوڵەتی دەکات کە سیاسەتێکی جڤاکی و سیاسەتێکی مەزنایەتیی میللی و خۆجەختاندن Self-Assertion بگرێتە بەر.

لە سکاندیناڤیا نازیزم و فاشیزم هەرگیز نەبوونە بزاڤێکی بەهێز. لە فینلاند بزاڤی Lappo ی دژەکۆمیونیستانە لە 1930 یەکاندا ئادگاری فاشیستانەی تێدا فراژووت و تەنانەت هەوڵێکی لاوازی کودەتایشی دا. لە نۆرویژ پارتێکی نازیستانە بە ناوی «ئەنجومەنی میللی» Nasjonal Samling بە ڕێبەرایەتی Vidkun Quisling پەیدا بوو. لە سالانی شەڕدا لەلایەن دەسەلاتی داگیرکەری ئەڵمانییەوە کویسلینگ کرا بە ڕێبەر («Fører»)ی وەلات. لە سوید گرووپە نازیست و فاشیستەکان هەرگیز نەیان توانی لە پارتێکدا خۆیان بگرنەوە. هەرگیز پتر لە 1% دەنگیان لە هەڵبژاردنی گشتیدا نەهێناوە. لە سالانی پاش شەڕ، «بزاڤی نوێ سویدی» Nysvenska rörelsen ی هەم بە ئەژمار و هەم بە سیاسەت بێسەنگ، خۆی کردبووە نوێنەری هاوئەرکەتیی فاشیزم. ئەو گرووپانە دژەبیانین و بە زمانی ڕۆژانە پێیان دەگوترێت «نوێنازیزم» بە گوێرەی تۆژینەوەی بەردەست، ڕامانی ئایدیۆلۆژییان ئەوەندە تەماوییە ئەو ناوەیان لێ ڕەوا نایەت.

لەم بەشەدا ئەو شێوە ئایدیۆلۆژییە دەوڵەتییە فاشیستانە و نازیستانەیە دەخرێتە بەر باس کە سەرۆک پارتەکان خۆیان دایانڕشتوون. شابەرهەمی ئایدیۆلۆژیی نازیزم «خەباتی من» *Mein Kampf* ی ئادۆلف هیتلەر Adolf Hitler ـە[47]. هیتلەر ئەم کتێبەی سالی 1925، پاش کودەتایەکی نەزۆک، لە زینداندا نووسی. فاشیزمی ئیتالیا ماوەیەکی درێژخایەن بێبەش بوو لە دۆکیومێنتێکی فەرمیی ئایدیۆلۆژیانە. لە سالانی 1930 دا ئەوجا هەوڵ درا باوەڕی ناکۆکی فاشیزم لە سیستەمێکدا کۆ بکرێتەوە. موسولینی پەنای بردە بەر جیوڤانني Giovanni Gentile ی فەیلەسووف. بە هاوکاری جیوڤانني، موسولینی سالی 1932 نامیلکەی «باوەڕی فاشیزم» ی نووسیەوە.

شانرخاندن

فاشیست [ی ئیتالیا] و سۆسیالیستانی میللی [ی ئەڵمانیا]، هەردوو داخوازی دەسەلاتی ڕەها بوون بەلام داخوازییەکەیان لەسەر بنەمای جودا هەڵنرا بوون. فاشیستان خۆیان بە نوێنەری ئەو ویستە دەزانی کە لە دەوڵەتدا هەیە ڕووەو مەزنایەتی پەلهاویشتن. نازیستان خۆیان کردبووە نوێنەری هەوڵدانی ڕەگەزی بالا بۆ دەوڵەتی بالا و بۆ ویستی نێو گەلی ئەڵمانی ڕووەو بەرجەستاندنی ڕەگەزی بالا. لە هەردوو باردا چەمکی دەوڵەت، ڕەگەز و گەل بە چەمکی مێژووکردی زیندە و کردەی خاوەن ویست خۆ ڕادەنوێنران. پارتەکانیش خۆیان بە نوێنەر و تەرجومانی ئەم ویستە بەرزە دەزانی. باوەڕیش لە هەردوو باردا پەیوەستێکی یەکجار توندی هەبوو بە «داروینیزمی جڤاکی» Social Darwinism یەوە، کە دەیگوت مان تەنها بۆ ئەوانەیە هەرە بەهێز و هەرە بێپەروان.

بە بۆچوونی Alfredo Rocco ی بیریاری فاشیست، دەوڵەت ئۆرگانیزمێکی کۆگەرایە، بەرانبەر دەوڵەتانی دیکە، لە خەباتێکی بێبەزەییانەدایە بۆ مانی خۆی. هەڵبژاردنی سروشتەکی دەوڵەتی هەرە باشی، ئەوەی پتر شایەنی ژیانە، لە بێژنگ داوە. ئەوا جیهان چووەتە سەردەمی ئیمپێریالیستانەوە: «پێشبرکێی ئاواڵەی نێوان دەسەلاتی

[47] دوا تەرجەمەی *Mein Kampf* بە سویدی سالی 1993 بلاوکرایەوە.

ئیمپێریالیستانە بووەتە قانوونێکی پۆڵایین و هەر میللەتێک مەبەستی بێت بژی، نابێت پشتگوێی بخات... ئەم ڕاستییە بنەڕەتییە تاکە پێوانەیە بۆ هەڵسەنگاندنی هەموو نرخاندنێکی سیاسی».

بە دیدی هیتلەر مێژوو ململانێیە لە نێوان ڕەگەزی جیاوازدا. لە ئەنجامی ئەم ململانێیەدا ئارییەکان (پاشان چەمکی «ڕەگەزی باکووری» Nordic race بەکار هێنرا) پێشانیان داوە کە لە هەموان باڵاترن لە بواری فەرهەنگسازی و سەر فرووهێنان بە گەلانی دیکە. هەموو ڕووداوەکانی مێژووی جیهان تەنها دەربڕینە، چ بە چاک چ بە خەراپ، لە غەریزەی خۆپارێزی ڕەگەز. نەمانی فەرهەنگ و مەزنەدەوڵەتی بەر لە مێژوو دەگەڕێتەوە بۆ تێکەڵبوونی ڕەگەزی ئاری و گەلانی ملکەچ. «دەوڵەتێک لە سەردەمی ژەهراندنی ڕەگەزدا خۆی خەریک بکات بە پاراستنی ڕیشاڵە هەرە باشەکانی ڕەگەزەکەی خۆی ڕۆژێک دێت ببێتە گەورەی هەر هەموو جیهان».

هەردوو ڕێبازەکە خۆیان بە بزاڤی ویست و تەک Action دادەنا. هەست و ژان خرانە پێش بیرکاری و بیردۆزەوە. ویستی سیاسی بە کردەوە دەردەبڕا نەک بە گوتە و بیرکردنەوەی ئەبستراکت. پێوانەی «ڕاستی» بووە پێشکەوتن و هێزی هەست نەک زانینی ئەزموونەکی.

پاشخانی ئەم دژەبیرکارەتی Anti-Intellectualism یەی نازیزم و فاشیزم دەگەڕێتەوە بۆ تۆژینەوەکانی دەروونناسی دەربارەی ئاستی «ئاگای ون» Subconscious لە ژیانی گیانەکی ئادەمیزاددا، واتە دەربارەی سەنگی هەست و غەریزە بەرانبەر بیرکردنەوەی هۆشەکی. بەشێکی دیکەی ئەو پاشخانە بریتی بوو لە چەند بیردۆزەی فەلسەفیی کردەوە کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هەبوون (Bergson و d' Annunzio). یەکێک لەوانەی فاشیستەکان زۆر پەنای بۆ دەبەن جڤاکناسی فرانسی Sorel Georgson (مردەی ساڵی 1922) بوو، کە ماوەیەک خۆی بە سەندیکالیست دەناساند. لە «ڕامانێک لە دژی» Réflection sur la violence (1908) دا سۆرێل بە بەرەنگاربوونەوەی سیاسی و دڕیدا هەڵدەدا، ئەمانە «چرکەی نایاب» ی وەها دروست دەکەن مرۆڤ دەگۆڕن. شابیر لای سۆرێل بیردۆزەیەکی خۆیەتی دەڵێت لە گۆڕانکاریی جڤاکیدا ئەفسانەی جڤاکی هێزی بزوێنەریان هەیە. سۆرێل بەو بۆچوونانەی گرووپی جڤاکییان ڕووەو کردەوەی سیاسی دەورووژاند، دەگوت «ئەفسانە«. بەهای ئەفسانەکان لە ناوەڕۆکیاندا نەبوو بەڵکوو لەو کردەوانەدا بوو کە زادەی ئەو ئەفسانانەن – ڕاستی و ناڕاستییان گرنگ نییە، دەرئەنجامیان مەبەستە.

مرۆڤنۆڕی

«فاشیزم خەباتی دژ بە کۆبیری دیمۆکراتانە دەکات. هەم گریمانەگەلی بیردۆزەکی ڕەت دەکاتەوە و هەم ڕاستاندنە کردەکییەکانی. فاشیزم ئەوە ڕەت دەکاتەوە زۆرینە، تەنها لەبەر ئەوەی زۆرینەیە، بۆی هەبێت ببێتە فەرمانڕەوای جڤاکی مرۆڤایەتی. ئەوە ڕەت دەکاتەوە زۆرینە لە ڕێی ئەوەی ماوەماوە پرسی پێ بکرێت حوکومڕانی بکات. فاشیزم دەیسەلمێنێت کە جوداوازیی بەپیت و خێرخواز و ناچارەکی هەیە لە نێو خەڵکدا هەرگیز بە پرۆسەیەکی میکانیکانەی وەک مافی گشتیی دەنگدان، دارماڵ ناکرێ».

ئەم ڕاگواستەیە لە ڕانواندنەکەی «باوەڕی فاشیزم» (1936) — ی موسولینی و Gentile وەرگیراوە. ئادۆلف هیتلەریش باوەڕی سەرتەڵایەتیی وەهای هەبوو. لە سیاسەتدا، هەر وەک لە بازرگانی و زانست و هونەردا، دەبێت «مێشکە هەرە باشەکان» بێنە پێشەوە. ئەمانەش بە بڕیاری زۆرینە ناودێر ناکرێن.

«بلیمەتیی نایاب هیچ سەنگێک بۆ مرۆڤایەتیی ئاسایی دانانێ». دەبا پرنسیپی کەسایەتی، واتە پرنسیپی ڕێبەرایەتی، لە سەرلەبەری جڤاکدا ڕاستێنرێت: «هەموو ڕێبەرێک دەبێت ڕووەو ژێر دەسەڵاتدار و ڕووەو ژوور بەرپرسیار بێ».

فاشیستەکان بۆ پاس دانی بیردۆزەی سەرتەڵایەتیی خۆیان پەنایان دەبردە بەر چەند گەورەناوێکی ئەو دەمەی جڤاکناسی، وەک: Vilfredo Pareto و Robert Michels. پەرێتۆ (مردەی ساڵی 1923) ناودارێکی بواری ئابووریی بوو، جگە لەوەش سەرگەرمی ئەوە بوو چۆن سەرتەڵی جودا لە مێژوودا جێی یەکتریان گرتۆتەوە. بەکورتی بیردۆزەکەی ئەم دەربارەی خولی سەرتەڵایەتی دەیگوت هەموو جۆرەکانی جڤاک لەلایەن سەرتەڵی ئاشکرا و شاراوەوە دەبرێن بەڕێوە. ئەمە تەنانەت دەوڵەتی دێمۆکراتیش دەگرێتەوە. «لە ڕاستیدا مافی گشتیی دەنگدان هەبێت یان نەبێت، هەر ئۆلیگارکی Oligarchy حوکومڕانە و شایانەی ئەوەیە ببێتە دەربڕین لە «ویستی گەل» کە کەمینەیەک ئاواتەخوازیەتی» Robert Michels (مردەی ساڵی 1936) جڤاکناسێکی سۆسیالیستی چەپڕەو بوو، لە سەندیکا و پارتی سۆسیال دێمۆکراتی ئەڵمانیای دەکۆڵییەوە. ئەم بە دەستووری «ئۆلیگارکیی پۆڵایین» ناوی دەرکرد، مەبەستیش لێی ئەوەیە هەموو سازمانێک، تەنانەت هەرە دێمۆکراتەکانیش، لە ڕێی چەندین میکانیزمی چەسپیوی سازمانەکی دەچێتەوە بۆ ئەوەی سەرتەڵ فەرمانڕەوایی بکات. ڕاگواستەیەکی ناوداری Michels هەیە دەڵێت «سازمان دەکاتەوە ئۆلیگارکی». هەم Pareto و هەم Michels هاوسۆزییان بەرانبەر فاشیزم پێشان دا.

گرنگترین یەکەی جڤاک

وەک باسمان کرد دەوڵەت، میللەت (نەتەوە)، گەل و ڕەگەز یەکەی سەرەکی بوون لە باوەڕی فاشیستانە و نازیستانەدا. چین و سازمانی هاوبەرژەوەند، گرووپ و تاک هەر هەموو دەبێت سەر فرووی دەوڵەت و یەکیەتیی میللی بن و شیرازەی بسەلمێنن. ئامانجیش ئەوەیە هەموو دەستەکان لە یەک یەکەدا کۆ بکرێنەوە بۆ ئەوەی بەرانبەر میللەتی دیکەدا ئەوپەڕی هێزی فراژووتنی پەیدا بێت.

فاشیستەکانی ئیتالیاش بوون چەمکی «دەوڵەتی گشتگیر - تۆتالیتار Totalitarian» یان دروست کرد، مەبەستیش دەوڵەتێک بوو کۆنترۆڵی تەواوی هەبێت بەسەر گشت لایەنەکانی جڤاکدا. لە «باوەڕی فاشیزم» ـدا هاتووە: «لە دەرەوەی دەوڵەت، نە تاکەکەس نە گرووپ (پارتی سیاسی، سەندیکا، چین) بوونیان نییە«. پەیوەندیی تاکەکەس بە دەوڵەتەوە وەها باس دەکرێت:

«لە دەوڵەتی فاشیستانەدا تاکەکەس سەرشکێن ناکرێت بگرە چەندپات دەکرێتەوە، چۆن سەرباز لە تیپدا داناهێزرێ بەڵکوو لە ڕێی ژمارەی هەڤاڵەکانییەوە گەورەتر دەبێت. دەوڵەتی فاشیستانە میللەت

ڕێک دەخات بەڵام مەودایەکی هەمواریش بۆ تاکەکەس جێ دەهێڵێت. ئازادیی ناپێویست و زیانبەخش سنووربەست دەکات و گرنگەکان دەپارێزێت. بڕیاری ئەم دۆزانە لای دەوڵەتە نەک لای تاکەکەس».

باوەڕی ڕەگەز لای نازیزم ئاماژە بۆ ڕەگەزی باڵادەست Superior و ڕەگەزی فرووددەست Inferior دەکات. ئاشکرایە جوو لای نازیستەکان بە یەکەم «ڕەگەز»ی نەیار دادەنران. لە ڕووی ئایدیۆلۆژییەوە سەرنج ڕاکێش ئەوەیە کە دەگوترا جوو کۆنترۆڵی هەردوو سیستەمی جڤاکی دەکەن کە نازیست دژی بوون: هەم کۆمیونیزم و هەم دیمۆکراتیی ڕۆژاوا. سیستەمە دیمۆکراتەکان بە دیدی نازیستەکان بریتی بوون لە پلوتۆکراتی Plutocracy (زەنگینسالاری)، کە لە ڕاستیدا لەلایەن پارەکارانی مەزنەوە، واتا جوو، دەبران بەڕێوە. لە *Mein Kampf* دا پێشەکییەک هەیە بۆ ئەو پلانانەی پاشان لە شەڕی جیهانیی دووەمدا لە ئۆردوگاکانی بنەبڕیدا دژ بە گەلی جوو پیادە کران. هیتلەر لەوێدا ئەو بیرۆکەیەی ڕەپێش خستووە کە دەڵێت ئەگەر «ئەو گازە ژەهرینەی لە بەرەی شەڕدا کرا بەسەر سەدان هەزار کرێکاری هەرە باشی ئەڵمانیی خۆماندا، کرابایە بەسەر دوازدە - پازدە هەزار عیبریی مرۆڤشێوێندا» دەکرا لە شەڕی جیهانیی یەکەمدا ڕێگە لە شکانی ئەڵمانیا بگیرێت.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

لە دەراوی دیدی داروینیایەتیی جڤاکییەوە سیاسەت بووە پەلەیەکی بێبەزەییانەی ژیان کە هەرە بەهێز تێیدا سەرکەوتووە. ئەوەی بڕیاردەر بێت لەم ململانێیەدا دڕیی سیاسییە. لە ململانێی نێو دەوڵەتان شەڕ بڕیاردەرە. بە بۆچوونی نازیستەکان ڕێبەری باڵاش ئەو کەسەیە لە ململانێی هێزدا سەردەکەوێت و جێی خۆی دەگرێت. دڕیی سیاسی و شەڕ بە باڵاترین و ڕێزبەخشترین کردەوەی سیاسی دادەنران. موسولینی لە ڕاڤە دانی «باوەڕی فاشیزم» ـدا دەنووسێت: «تەنها شەڕ سەرلەبەری وزەی مرۆڤایەتی ڕووەو بەرزترین گرژی هەڵدەکشێنێت و نیشانەی بەگزادانە دەداتە ئەو گەلانەی دەوێرن بەرەنگاری ببنەوە«.

هەر دوو بزاڤەکە شۆڕشگێڕ بوون، مێتودی ڕیفۆرمیستانە و پەرلەمانەتییانەیان تەواو دەدزاند و بە سیستەمی سیاسیی بێهێز و لاوازییان دادەنان. هیتلەر لە *Mein Kampf* دا دەنووسێت، بەشداربوونی نازیستان لە دامودەزگەی پەرلەمانەتیدا تەنها هەنگاوێکە بۆ «هەڵوەشاندن و ڕماندنی ئەو بنگەیەی دەبێت بە گەورەترین دەردەنیشانە Symptom ی دارزانی مرۆڤایەتی دابنرێ». ڕاستە هەر دوو بزاڤەکە لە ڕێی پەرلەمانەوە هاتنە سەر حوکم، بەڵام بە دەستاوێژی پەستانی پەرلەمانبەدەر، بە هاوکاریی چەکدارانی پارتی خۆیان. هەر زووش کە پارتەکانیان جێی خۆیان لە دەسەڵاتدا گرت هەم ئیتالیا و هەم ئەڵمانیا کرانە دەوڵەتی تاکپارتی.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

شێوازی حوکومڕانیی لە هەردوو وەڵاتدا بریتی بوو لە دیکتاتۆریی پارتی سەرتەڵ و دەستەڵاتیش تەواو لە دەست ڕێبەردا چڕ کرابۆوە، ڕێبەریش بە کەس پەرستن Personality cult ێکی خەست دەورەی درابوو. ناونیشانی موسولینی وەک سەرۆکی پارتی و حکوومەت Il Duce «ڕێبەر» بوو (لەگەڵ ئەوەشدا سەرۆکی دەوڵەت نەبوو

چونکه ئیتالیا پاش شۆڕشی فاشیستانەش پاشایەتی هەر هێشتەوە). ناونیشانی هیتلەر، Der Führer، لە بنەڕەتدا دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی سەرۆکی پارتی بوو. کاتێکیش پایەی سەرۆک وەڵات لابرا Führer بووە سەرۆک دەوڵەت. نیشانەی دەسەڵاتی ڕەهای هیتلەر ئەوە بوو هەموو گوتەیەکی ڕێبەر، بەپێی قانوونی دەوڵەتیی سەردەمی نازیستەکان، هێزی قانوونی هەبوو.

پاش ئەوەی سیستەمی تاکپارتایەتی دامەزرا پارت و دەزگەی دەوڵەت ئاوێتەی یەکدی کران چونکە بە کردەوە کارمەندانی دەوڵەت ناچار کران ببنە ئەندامی حیزب. کاتێک ژمارەی ئەندامانی حیزب زۆر زیادی کرد، خەسڵەتی ئایدیۆلۆژیی حیزبی سەرتەڵ تێیدا کەوتە بەر هەڕەشە. لە پارتی نازیستی ئەڵمانیادا NSDAP سازمانی ململانێی SS نۆرەی «سەرتەڵی نێوەکی» دەبینی. بەڕێوەبەرایەتیی «ئۆردوگاکانی کۆکردنەوە» ش هەر بەوان سپێردرا، لەم ئۆردوگایانەدا، دوژمنانی ڕژێم (لە ساڵانی 1930 دا) دەرس دەدران و پاشان (لە ساڵانی شەردا) تاکبڕ کران. گێستاپۆ Gestapo ی پۆلیسی سیاسیی چوستیش هەر لە ژێر کۆنترۆڵی SS دا بوو.

بۆ پاراستنی ڕژێم جگە لە تیرۆری دژ بە بەرهەڵستان، پڕوپاگەندەی چڕ و چوست، لە ڕێی بەکارهێنانی تەکنیکی مۆدێرنی دەروونناسیی ئاپۆرە و ڕێکلامەوە، خرانە کار. فێرکاری، تۆژینەوە، فەرهەنگ و ئاگاداری Information لە ڕێی سیاسیەتێکی پێی دەگوترا «هاوڕێبازی» یەوە کۆنترۆڵ دەکران. ئامانجیش ئەوە بوو سەرلەبەری خەڵک سیاسەتی ڕژێم بسەلمێنن. هەڵبژاردن و گەلپرسی بە مەبەستی پێشاندانی هاودەنگیی میللەت و پارتی دەخرانە کار.

سازمانی ئابووری

هاوئەرکەتی (کۆرپۆراتیزم Corporatism)، لای فاشیزم و نازیزم، بیرۆکەی ئابووری – جڤاکیی هەرە لەپێش بوو. هاوئەرکەتی ئیلهامی لە سەندیکالیزمی سەرەتای سەدەی بیستەمەوە وەردەگرت. ئەمیان دەیویست فەرمانڕەوایی و نوێنەرایەتیی سەرلەبەری جڤاک لە سەر بنەمای سەندیکا و سازمانی هاوپیشە و سازمانی هاوبەرژەوەند بونیات بنێت. وێنەی ئەم بیردۆزەیە لای فاشیزم بووە ئەوەی خاوەن کار و کرێکار لە یەک سازماندا کۆببنەوە و سازمانەکە ببێتە دەستاوێژێک بۆ سڕینەوەی خەباتی چینایەتی ڕووەو بەرژەوەندی میلليی هاوکۆ. ئەم پلانە هەرگیز تاسەر نەخرایە گەڕ. سازمانگەلی خاوەن کار و کرێکاران تەنها لە سەر ئاستی هەرە بەرز، لە ڕێبەرایەتیی میلليدا، یەکیان دەگرتەوە. بەڵام لە ئەڵمانیا ئەم تێهەڵکێشانە لە ڕێی «بەرەی کار» ەوە جێبەجێ کرا. ڕۆژی یەکی مای – یش ناونرا «ڕۆژی میلليی کار» و کرا بە جەژنی فەرمی. لە هەردوو وەڵاتدا، مانگرتن و کارخانە بەستن Lockout قەدەغە بوون. هاوئەرکەتی لە کردەوەدا بووە ئامرازێک هەم بۆ لەناو بردنی سازمانگەلی سەندیکای سەربەخۆ و هەم بۆ ئەوەی بازاڕی ئەهلی بخرێتە ژێر ڕکێفی ئابووریی میللییەوە.

باوەڕی «کایەی ژیان» بیردۆزەیەک بوو دەیگوت گەل بۆ فراژووتنی خۆی پێویستی بە ناوچەیەکی جیوگرافیی دیاریکراو هەیە. ئەم بیردۆزەیە لایەکی ڕیشەی دەگەڕایەوە بۆ دەوڵەتناسیی سوێد. Rudolf Kjellén ی پرۆفیسۆریی زانستگەی شاری ئوپسالا لە ڕامانی «جیوپۆلیتیک» ـەوە ئەم بیردۆزەیەی هەڵنا. لامەبەستێکی ئەم بیردۆزەیە ئەوە بوو پێویستیی گەلی ڕووس بۆ پەلهاویشتن ڕووەو ڕۆژاوا ڕاڤە بکات. لە وێنەی نازیستانەدا

جیۆپۆلیتیک بووە ئامرازێک بۆ پەلهاویشتنی ئەڵمانیا بە مەبەستی زاڵ بوون بەسەر کایەی سروشتەکیی ژیانی خۆی کە پتر دەیکردەوە ئەورووپای ڕۆژهەڵات.

ئامانجێکی دیکەی ئابووری، گەیشتن بوو بە پلەی خۆتەیاری [ئۆتارکی Self-Sufficiency [Autarky. ئۆتارکی، لە هەموو بوارێکی گرنگدا و بەوەش لە ئاست وەڵاتانی دیکەدا سەربەخۆ بێت. لە پرۆگرامی نازیستانەی 1920 دا هاتووە: «زەوی و زار (کۆلۆنی) بۆ گوزەرانی گەلەکەمان و نیشتەجێبوونی گەلەکەمان». ئەم پرۆگرامە مۆرکی جۆرە ڕادیکالیزمێکی جڤاکی پێوە بوو، بەتایبەتی ڕووی لە خاوەن کۆمپانیای بچووک و جووتیار و دەستەی دیکە بوو، ئەمانەی خۆیان بە بەرهەڕەشەی کۆمپانیای مەزن دەزانی. ئەمەش چەند خاڵێکی دیکەی ئەو پرۆگرامەیە:

ئەرکی یەکەمی هەموو وەڵاتییەک ئەوەیە کاری گیانی یان لەشی بکات. چالاکیی تاکەکەس نابێت لە ئاست بەرژەوەندی گشتیدا ناکۆک بێت. بەڵکوو دەبێت بکەوێتە چێوەی گشتیەوە و بۆ سوودی هەموان بێت. لە بەر ئەوە داوا دەکەین:

- هەر داهاتێک لە کار و ڕەنجەوە نەهاتبێت، نەمێنێت. کۆیلەتیی فاییز نەمێنێت... هیچ جۆرە شەڕەقازانجێک نەمێنێت.
- کۆمپانیا یەکگرتووەکان، ترەست Trust ـەکان، بدەوڵەتێنرێن (بکرێنە ماڵی دەوڵەت).
- خزمەتگوزاریی تەمەنداران تەواو فرەوان بکرێت.
- میانچینێکی ژیر دروست بکرێت و گوزەرانی دامەزراو بێت. کۆگە مەزنەکان بکرێنە موڵکی کۆمیون و بە مەرجی ئاسان بدرێن بە کرێ بە خاوەن کۆمپانیای بچووک.
- ڕیفۆرمێکی زەویی وەها بسەپێنرێ هاوئاهەنگ بێت لەگەڵ پێداویستیی میللیمان. قانوونی زەوتکردنی زەوی دابنرێت بۆ ئامانجی سوودی گشتی، فاییزی زەوی نەمێنێت و هەموو جۆرە زرەبازرگانی Speculation یەکی زەوی ڕێ بەست بکرێت.

ئوتوپیا

ئەو دیدەی فاشیزم و نازیزم کە دەیگوت سیاسەت و مێژوو پەلەیەکی بێبەزەییانەی ژیانە وەهای دانابوو ئەو خەباتە هەتاهەتایە هەر بەردەوام دەبێت. بە پێچەوانەی هەر هەموو ئایدیۆلۆژییەکانی دیکە ئەمان بیرۆکەی ئەوەی لە داهاتوودا هاوئاهەنگییەکی جڤاکی پەیدا دەبێت، ڕەت دەکەنەوە. بە بۆچوونی موسولینی و Gentile فاشیزم پێی وا نییە «بەختەوەری» لەسەر زەوی شیاو بێت و «هەموو بیردۆزەیەکی ئامانجناسی Teleological ی دەڵێت مرۆڤایەتی دەشێت لە سەردەمێکی مێژووکردی تایبەتدا بگاتە دۆخێکی مەندی تەواو»، ڕەت دەکاتەوە.

هەمان بیرۆکە لای ئادۆلف هیتلەریش هەیە. بە پێشبینی هیتلەر کاتێک دەسەڵاتی گەلی مەزن سەرلەبەری جیهان دەگرێتەوە ئەوجا پەلەی ژیان لە دەرەوەی سنووری گۆی زەوی بەردەوام دەبێت:

«فەلسەفەی ژیانی میللی دەربڕینە لە ویستی هەرە ناخەکیی سروشت، لەبەر ئەوەی ئەمیان گەمەی ئازادی ئەو هێزگەلە دادەمەزرێنێتەوە کە دەبێت ڕووی لەوە بێت خەسڵەتە میراتییەکانی چاکتر بکات، هەتا ئەوەی هەرە باشی نێو ئادەمیزاد لە جیهاندا سەردەست دەبێت و مەودای بۆ ئازاد دەبێت چالاکی

خۆی بنوێنێت لە بواری وەهادا کە بەشێکی دەکەوێتە ئەم جیهانەوە و بەشێکی دەکەوێتە دەرەوەی جیهان. ئێمە هەموومان هەستێکمان هەیە بەوەی لە ئایەندەیەکی دوورەدەستدا مرۆڤایەتی دووچاری گرفتی وەها دێ تەنها ڕەگەزی هەرە بەرز، پاش ئەوەی بووەتە گەلی مەزن و دەرفەت و توانای سەرلەبەری جیهانی لەدەست دەبێت، لە باریدا دەبێت چارەیان بکات».

باوەڕی جڤاكیی كاتۆلیكانە

کڵێسەی کاتۆلیک سازمانێکی سیاسی نییە لەگەڵ ئەوەشدا هەڵوێستی وی لە دۆزە جڤاکی و سیاسییەکاندا، لە زۆر بەشی ئەم جیهانەدا، سەنگێکی زۆری هەیە. لە 1980 کاندا کڵێسە 785 ملیۆن ئەندامی هەبوو. لە ئەورووپادا وەڵاتی پۆلۆنیا گەشترین نموونەی سەنگی سیاسیی کڵێسەی کاتۆلیکە. لەوێ کڵێسە سەرکەوتووانە سەرخۆبوونی خۆی بەرانبەر دەسەڵاتی دەوڵەتیی کۆمیونیستانە پاراست و بووە هێزی پێشەنگی خەبات دژ بە سیستەمی تاکپارتایەتی. یەکەم پاپای نائیتالیش، لە سەردەمی مۆدێرندا، خەڵکی پۆلۆنیایە. کاردیناڵ Karol Wojtyla ساڵی1978 بە پاپا هەڵبژێردرا و ناونرا Johannes Paulus II.

کڵێسەی کاتۆلیک نەک هەر نێزیکەی دوو هەزار ساڵ تەمەنی هەیە، بگرە لەو ماوەیەشدا بە هەمان پرنسیپ براوە بەڕێوە. پاپا لەلایەن دەستەی هەڵبژاردنەوە (کۆڕی کاردینال) دێتە هەڵبژاردن و بەوەش دەبێتە گەورەی بێرکابەری سەرلەبەری سازمانی کڵێسە لە سەرانسەری جیهاندا. لە 1960 ـەکاندا بۆچوونی هەڵەبەدەریی پاپا لە بواری باوەڕدا چەسپێنرا. بەڵام هەڵەبەدەری تەنها بۆ کاتێکە پاپا گوتەبێژی کڵێسە بێت – لە کورسیی پاپایەتییەوە بدوێت.

لە 1960 ـەکاندا سالاریی پاپا بە ئەنجومەن، کە گەورە کۆڕی ئەسقەفگەلی کاتۆلیکە، پڕ کرایەوە. هەتا ئێستا دوو ئەنجومەنی گرنگ گیراوە، ئەنجومەنی یەکەم و دووەمی ڤاتیکان. ئەمانەش، لە بوای باوەڕی سەربە دۆزە جڤاکییەکانی کڵێسە، بە نوێکارییەکی گرنگ دادەنرێن و دەرفەتیان ڕەخساندووە بۆ نێزیکبوونەوە لە کڵێسە مەسیحییەکانی دیکە.

کورسیی پاپا، کە بە فەرمی پێی دەگوترێت کورسیی پیرۆز، لە 120 دەوڵەت دیپلۆماتی خۆی هەیە. باڵوێزی پاپا پێی دەگوترێت Nuncio، کە دەکاتەوە ڕاسپاردە.

لەم دەیان ساڵەی ڕابورد ڕادیکالیزمی سیاسیی دینەکی، وەک بزاڤی ئازادیخوازی خوداناسی ئەمریکای باشوور، بوونە ڕکابەری باوەڕی فەرمیی کڵێسە. ئەمانە توانییان قەشەی ڕادیکاڵ ڕاپێچی خەباتی سەربە بزاڤی پارتیزانی وەها بکەن کە نوێنەری خەڵکی هەژار بوون. خوداناسیی ئازادیخواز، مارکسیزم و کاتۆلیکایەتیی ڕادیکالی کۆ کردبۆوە. ئەمانە پێیان وا بوو خەباتی هەژاران دەگات بە دامەزراندنی جڤاکێکی نوێ ئەویش وەڵاتی خودایە لەسەر زەوی.

لەم بەشەدا لە باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانەی فەرمیی سەدەی بیستەم دەدوێین، بە پلەی یەکەم ئەو شێوەیەی لە نامەی دەوری Circular Letter، پەخشنامەی پاپا Encyclic دا هاتووە دەخرێتە بەرباس. پەخشنامەکانی پاپا بە شاوشەی تێکستە لاتینییە ڕەسەنەکە ناو دەبەین. لە تەک ئەم دۆکیومێنتە فەرمییانەش، تێکستی فەیلەسووفی فرانسیی کاتۆلیک Jacques Maritain (مردەی ساڵی 1973) دەخرێنە بەرباس. ئەم بە توندی بەڵگەی دەهێنایەوە بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونەی دەڵێت شێوازی حوکومڕانیی دێمۆکرات تاکە شێوازە کۆک بێت لەگەڵ باوەڕی دەستووری و ڕەوشتی مەسیحیدا، ئەو باوەڕەی لە لایەن Thomas ab Aquino ی ناودارترین بیریاری کڵێسەی کاتۆلیکی ناڤین داڕێژرا. ئەم ڕێبازە فەلسەفییەی Maritain پێی دەگوترێت نوێ تۆماسیزم neo-Thomism.

شانرخاندن

به دیدی خوداناسەکانی کاتۆلیک باوەڕی جڤاکی پێگەیەکی جودای هەیە لە باوەڕی دینیی ڕەسەن. لەوەی پەیوەندی بە خودی دۆزەکانی باوەڕەوە هەبێت کڵێسەی کاتۆلیک خۆی بە خاوەن ڕاستیی ڕەها و سەرامەد (نەمر) دەزانێت. بەڵام باوەڕی جڤاکی ڕیشەی لە دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکدایە. مەبەست لە دەستووری سروشتەکی ئەوەیە کە هۆشی مرۆڤایەتی پێی گەیشتووە لەبەر تیشکی هەم باوەڕی کڵێسە و هەم ئەوەی خودا لە ئافراندنەوە لە سروشتی مرۆڤدا چاندوویەتی. «دەستووری سروشتەکی بەم جۆرە دەکاتەوە ئەنجامی گشت بەهای ئاکارناسی و ئەو پێوەرانەی مرۆڤ بە هۆشی ڕوونی خۆی — نەک لە ڕێی خویابوونی خوداکردەوە - دەگاتە دەرککردنیان»[48].

بە بۆچوونی ئەو نووسەرە کاتۆلیکانەی لێرەدا لێیان ڕادەگوێزرێت، ئەم خاڵانە چەسپێنراون: زانست و گفتوگۆ مەودایەکی فرەوانتری هەیە، باوەڕی جڤاکیش بە گوێرەی زەمان دێتە گۆڕین. باوەڕەکە خۆی پتر ڕووی لە پرنسیپی گشتییە نەک لە ڕاستاندنی کردەکی. بۆ نموونە دان بەوەدا دەهێنرێ کە کڵێسە لە بواری سیاسەتی ئابووریدا ئەو کارامەیە نییە گوتەی سالارانەی هەبێت. لەم بارانەدا دەبێت مرۆڤی کاتۆلیک خاڵە گشتییەکان بکاتە ڕێنمووی کردەوەکانی خۆی.

کەواتە بە ئاشکرا دەستووری سروشتەکی کاتۆلیکانە مەودایەک ئاواڵە دەکات کەسان و گرووپانی جودا ئەو باوەڕە لێک بدەنەوە. دەیسا چ سنوورێک هەیە بۆ ئازادیی لێک دانەوە؟

پاپا یوهاننەس پاولۆسی دووەم سنووری تەواو دیاریکراوی داڕشتووە. لە بەیانێکی نوێی 1993 دا، پاپا ڕوونی دەکاتەوە کە باوەڕی کڵێسە هەڕەشەی جیددی لێ دەکرێت، بەتایبەتی لە نێوخۆوە، لەلایەن دیدی نوێی ڕێژەکی Relativistic ـیەوە دەربارەی ماف و ئاکار[49]. بە کورتی مەبەست لەوەیە تاکەکەسان داوا دەکەن هەڵوێستی خۆیان هەبێت لە ئاست دۆزگەلی ئاکارەکییدا. «کەسانێک هەن هەم دەستووری سروشتەکیی نەریتی ڕەت دەکەنەوە و هەم ڕەوایەتیی یەکەمینایەتی هەمکییانەی ئەو دەستوورە«. پاپا جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە فەرمانی کڵێسە و دەستووری سروشتەکی دەبێت بچنە خانەی ڕاستییەوە.

شاهێڵەکانی پاپا بە پلەی یەکەم ڕوویان لە دۆزی ئاکارەکییە، بۆ نموونە: مارەبڕین، لەبار بردن و دەستاوێژی مایەنەگیری (ڕێگرتن لە مایەگیری و دووگیانی). ئەمەش ناکاتەوە گۆڕانکارییەک لە خودی باوەڕی جڤاکیدا. بەڵام بە دیدی پاپا گومانکاری لە ڕاستبوونی پێوەری کڵێسە مەترسیی جیددی پەیدا دەکات بۆ گوزەرانی جڤاکی.

Jacques Maritain ی فەیلەسووف پەنای دەبردە بەر هەم لێکدانەوەی خوداکرد و هەم لێکدانەوەی خۆی لە دەستووری سروشتەکی و مێژووی جیهانی بۆ پشتیوانی شێوازی حوکومڕانیی دێمۆکراتانە. بە دیدی Maritain خودا ئامانجێکی بۆ مێژوو دیاری کردووە و مێژوو «ڕووەو ڕووکارێکی دیاریکراو دەبزوێ». مێژوو، تەنانەت لە دۆزی شێوەگەلی جڤاکیدا، لە ئاستی نزمەوە بەرەو هەورازتر، هەتا دامەزراندنی دەوڵەتی خودا، ڕێ دەکات. بەلای ئەمەوە دێمۆکراتی- ئەو شێوازەی حوکمڕانییەی خۆی پێی وابوو لە تەک دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکانەدا

---

[48] بڕوانە: E. Bischofberger- M. Zaremba. *Arbete före kapital. Den katolska kyrkans sociallära*. Stockholm, 1985.

[49] Veritatis Splendor (تیشکی ڕاستی [حەقیقەت])، ئەم تێکستە لە Catholic International ی 1993 ـەوە تەرجەمەی ئینگلیزی کراوە.

کۆکە – دوندە (لووتکە) لەو مێژووە جیهانییەی جڵەوی لە دوا پلەدا بە دەست خودایە. لەبەر ئەوەش مەسیحایەتی دەبێت نۆرەیەکی دابڕی لەو پرۆسەیەدا هەبێت. وێڕای ئەوەش Maritain دەیسەلمێنێت کە خەباتگێرانی پێشڕەوی دیمۆکراتی بەرهەڵستی مەسیحایەتی بوون و دەشی سەلمێنێت کە دارودەستەی سەنگینی مەسیحایەتی پتر لە سەد ساڵ بە ناوی دینەوە دژ بە دیمۆکراتی کارا بوون. وێڕای هەموو ئەمانەش Maritain دەڵێت هزر و هەوڵدانی دیمۆکراتانە هەردەم ئیلهامیان لە بیرە بنەڕەتییەکانی مەسیحایەتییەوە وەرگرتووە: «کاریگەریی شاراوەی ئینجیلباوەڕانە Evangelical لە مێژوو» سەرچاوەی دیمۆکراتییە.

مرۆڤنۆڕی

دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکانە، ئادەمیزاد بە بوونەوەرێکی جڤاکی و هۆشەکی دەناسێنێت. گوتەی «ئادەمیزاد بوونەوەرێکی جڤاکییە» دەکاتەوە ئەوەی هاوبەندیی جڤاکی شتێکی سروشتەکی و زگماک بێت. کاتێک کاتۆلیک, تاکگەرایی Individualism ی لیبەرالی سەدەی نۆزدەهەم ڕەت دەکەنەوە پەنا بۆ ئەو بۆچوونە دەبەن. کە گوتراش ئادەمیزاد بوونەوەرێکی هۆشەکییە دەکاتەوە ئەوەی توانای هەیە سەربەخۆ دۆزگەلی جڤاکی و سیاسی هەڵسەنگێنێت. بەڵام بڕوایش بە ژیریی مرۆڤ بێسنوور نییە. ڕاستە مرۆڤ لە «وێنەی خودادا ئافرێنراوە» بەڵام هاوکات مۆرکی تاوانەکەی پێوەیە، ئەو تاوانەی «ژیری مرۆڤ کول دەکات، ویستی دادەهێزێت، هەستەکانی کز دەکات و هەوڵی گیانەکیی تێیدا دەچەپێنێ» (چەپاندن = خەفاندن). مرۆڤنۆڕیی کاتۆلیکانە لەم خاڵەدا بە کۆنەوارەتیی سیاسی دەچێت. ئادەمیزادی شلک پێویستی بە پشتیوانیی سالاری و پێوەری چەسپیوی کڵێسە هەیە.

جگە لەوە دەستووری سروشتەکی بۆ دروستاندنی یەکسانی یان هەر نەبێت هاونرخیی خەڵکیش بەکار دەهێنرا. Jacques Maritain لە 1930 یەکاندا بەو شێوەیە ڕیشەی دیمۆکراتیی دەبردەوە سەر دەستووری سروشتەکی. لە هەموو سەدەی نۆزدەهەمدا کڵێسە لەسەر باوەڕێکی دیکە بوون، دەیگوت خەڵک لە ڕووی توانای جڤاکی و سیاسییەوە نایەکسانن بەڵام وێڕای ئەوەش هاونرخن. ئەوە سەردەمێک بوو پاپا بە هەموو هێزیان دژ بوون بەرانبەر دەستووری سروشتەکیی سێکولاری ناکاتۆلیکانە، ئەو دەستوورەی بووە بناخەی شۆڕشی ئەمریکی و فرانسی. بێگومان گشت خەڵک لە ڕووی بنەچە، لە ڕووی سروشت و دوائامانجەوە یەکسانن، پاپا Leo XIII دەنووسێت:

> «لەبەر ئەوەی بەهرەی هەر هەموومان ناشێت وەک یەک بێت، لەبەر ئەوەی ئەمیان، لەبارەی هێزی گیانەکی و لەشەکییەوە، لەویان ناکات، و لەبەر ئەوەی ئاکار، ویست و سامانی گیانەکی گەورەترین جوداوازی بەدەر دەخەن ئەوا دژ بە هەموو ژیرییەکە گەر هەموو لایەنێک بخرێنە باوەشی چەمکی یەکسانییەوە و ئەم یەکسانییە سەرلەبەرە بکرێتە بناخەی دەزگەی دەوڵەتی».[50]

[50] پەخشنامەی پاپایانە: Humanum genus «گەلی ئادەمیزاد»، ئەم ڕاگواستەیە لە J.Steininger, Grundlagen der katholischen Staatslehre. München, وەرگیراوە. Leo XIII لە 1878 هەتا–1903 پاپا بووە.

Leo XIII بۆ سەلماندنی هاونرخیی خەڵک وێڕای نایەکسانییان، بەڵگەی لە بیری زیندەڵ (ئۆرگانیزم Organism) دەهێنایەوە، ئەمیشیان لە کۆنەواریەتیی ئەورووپای سەدەی نۆزدەیەمدا بەرچاو بوو. Leo XIII دەوڵەتی بە لەش، بە زیندەڵ، دادەنا. تێیدا بەشی جودا، کارکرد (فەنکشن) ی جودای هەیە. وێکڕا یەکەیەکی هاوئاهەنگ پێک دێنن. «بەڵام گەر هەموان یەکسان بن و هەر یەکە بە ئارەزووی خۆی بکات ئەوا بواری دەوڵەتی دەبێتە شتێکی نەشیاو».

لەوەتەی کڵێسە بە فەرمی خۆی سەرگەرمی دیمۆکراتی کردووە بیروڕای وەها جێیان نەماوە. دیدی ئێستای کڵێسە دەڵێت خەڵک جودان بەڵام هەر لەبەر ئەوەی جودان نابنە نایەکسان و خاوەن بەهای جودا. گوتەیەکی دیکەی ئەنجومەنی ڤاتیکان دەڵێت:

«ڕاستە، گەر لایەنی توانای فیزیکیی جودا و هێزی بیرکاری و ئاکارەکیی هەمەجۆری خەڵک ڕەچاو بگرین، ناشێت هەموو خەڵک وێکچوو بن. بەڵام لە ڕووی جڤاکی و فەرهەنگییەوە هەموو جوداکارییەک لە دۆزی مافی بنەڕەتیی تاکەکەساندا، لەسەر هەر بنەمایەک بێت: زایەند، ڕەگەز، مەرجگەلی جڤاکی، زمان یان دین، دەبێت ڕەش بکرێنەوە و بەسەریاندا زاڵ بین، چونکە هەموو ئەمانە دژ بە مەبەستی خودان».

گرنگترین یەکەی جڤاکی

پێگەی کڵێسە لە نێوان سازمانگەلی مرۆڤانەدا لە هەموان بەرزتر بوو، لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەبەر ئامانجی بەرزی بە «یەکگرتنی بێگەرد» دادەنرا. پاش کڵێسە دەوڵەت دێت، دەوڵەتیش لای باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە کردەی خودایە بۆ چاککردنی ئاکاری مرۆڤ لە بواری دونیایەکیدا. کڵێسە بە باوەڕی کاتۆلیکانە دەبێت لە ئاست دەوڵەتدا هەردەم سەربەخۆ بێت. لایەنێکی دیکەی ئەم سەرخۆبوونە لەوەدایە کە کەشیشانی کڵێسەی کاتۆلیک بۆیان نییە خۆیان سەرگەرمی بزاڤی سیاسی بکەن. هەڵبەتە ئەم قەدەغەیە خەڵکی ئاسایی، ئەندامانی ئاسایی کڵێسە ناگرێتەوە.

ڕێنموو لە پەیوەندیی نێوان دەسەڵاتی دەوڵەت، گرووپ و تاکەکەسان «پرنسیپی کۆمەک» Subsidize ی دەوڵەتییە، ئەمیان یەکێکە لە لایەنە هەرە گرنگەکانی باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە. «پرنسیپی کۆمەک» دەڵێت بونیاتی جڤاک دەبێت لە ژێرەوە بەرەو ژوور بڕوات. تاکەکەس، خێزان، گرووپ و جڤاک دەبێت بە دەستاوێژی خۆیان و سەربەخۆ ئەرکی خۆیان جێبەجێ بکەن. کەواتە لە مەودای خۆیاندا، لە ئاست دەوڵەتدا، مافی ئۆتۆنۆمی و خۆفەرمانییان هەیە. بەگوێرەی «پرنسیپی کۆمەک» دەبێت هەدەم یەکەی جڤاکیی هەرە لە ژێر کە توانای ئەنجام دانی ئەرکەکەی هەبێت، ئەو ئەرکە ئەنجام بدات. ئەگەر یەکەی جڤاکیی گەورەتر و بەتایبەتی دەسەڵاتی دەوڵەت دەست بخاتە کارەکەوە دەبێت بە مەبەستی کۆمەککردنی ئەو یەکە جڤاکییە بچووکە بێت و یارمەتی بدات بۆ جێبەجێکردنی ئەو ئەرکە. ئەمەش نابێت ببێتە هۆی ئەوەی یەکەی باڵاتر دەست بەسەر ئەرک و بەرپرسایەتیی یەکە بچووکەکەدا بگرێت.

پرنسیپی کۆمەک بەم جۆرە دەبێتە ڕێسا ڕووەو دیسەنتەراڵاندن Decentralization و ئۆتۆنۆمی بۆ یەکەی لەژێر. لە پەیمانی ماستریش Maastricht ی 1991، دەربارەی یەکیەتیی ئەورووپایی، پرنسیپی کۆمەک هەر بەو شێوەیە وەرگیرا. پارتە مەسیحی - دیمۆکراتەکانی ئەورووپا ئەم پرنسیپەیان لە پرۆگرامەکانی خۆیاندا تۆمار کردووە و جگە لەوەش لە دەستووری حوکومرانیی ئەڵمانیای توند فیدراڵدا تۆمارە. بەداخەوە لە زمانی سوێدیی فەرمیدا تەرجەمەکراوە بۆ Närhetsprincipen کە زۆر ورد نییە.

کڵێسە بۆ داکۆکی لە سەرخۆبوون و بەرپرسایەتیی خێزان لە دۆزی منداڵدا پەنا دەباتە بەر «پرنسیپی کۆمەک». کاتێک دەوڵەت خوێندنی فێرگە دەگرێتە ئەستۆ نابێت ببێتە هۆی ئەوەی دەوڵەت مافی بڕیاردانی بارهێنانی منداڵ لە خێزان زەوت بکات. جگە لەوە پرنسیپی کۆمەک بووەتە بناخەیەکی ئایدیۆلۆژیانەی کڵێسەی کاتۆلیک بۆ بەرهەڵستکردنی داوای دەوڵەتاندنی گشتگیر (تۆتالیتار) لەوەی کۆنترۆڵی سەرلەبەری جڤاک بگرنە دەست. پرنسیپی کۆمەک دەبێتە داوایەک بۆ فرەتایەتی (پلووراليزم) Pluralism ی سیاسی و جڤاکی.

Jacques Maritain ی فەیلەسووف ئیدیالی جڤاکیی کاتۆلیکانەی خۆی بە سێ گوتەی ئابڕوومەند دیاری کردووە:

1- جڤاک دەبێت مرۆڤبین Personalistic بێت (Maritain نەیدەویست وشەی «تاکگەرایانە Individualistic» بەکار بێنێت)، بە واتای ئەوەی جڤاک بریتیە لە کەسانێک نرخ و بایەخیان ڕەسەنترە لە نرخ و بایەخی جڤاک.
2- لەوەش بترازێت جڤاک دەبێت ناوچەکی Municipal یانە بێت (هاوبەندیی پێوە دیار بێت)، لەبەر ئەوەی تاکەکەسان بە شێوەیەکی سروشتەکی لە جڤاکدا هەوڵی هاوبەندی دەدەن و لەبەر ئەوەی بەرژەوەندی گشتی بەرزترە لە بەرژەوەندی تاک.
3- جڤاک دەبێت فرەتایانە Pluralistic بێت، لەبەر ئەوەی فراژووتنی کەسایەتیی تاکەکەسان داوای پەیوەستی سەربەخۆی هەمەجۆر دەکات کە خاوەنی مافی خۆیان و ڕێبەرایەتیی خۆیان بن. بەشێک لەم پەیوەستانە، بۆ نموونە خێزان، پایەی لە ژێر دەوڵەتەوەیە، یەکەی دیکە هەیە لە ژووترە. بێگومان مەبەستی یەکەمی Maritain لەمیاندا کڵێسە بوو بەڵام سازمانی دەوڵەتە یەکگرتووەکان UN یش دەگرێتەوە، کە پێش کۆتابوونی شەڕ جیهانیی دووەم ئاواتی ئەوەی لێ دەکرا ببێتە هۆی سەپاندنی ئاشتی و مافی مرۆڤایەتی.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

باوەڕی جڤاکیی کاتۆلیکانە دەوڵەت بە شیرازەیەکی خوداکرد دادەنێت. ئەمەش ئەرکێکی گشتی دەخاتە ئەستۆی خەڵکی کاتۆلیک کە گوێڕایەڵی فەرمانی دەوڵەت بن. بەڵام ئەم ئەرکی گوێڕایەڵییە سنووری هەیە. ئەم پەیوەندییەش بە دوو ڕاگواستەی تەوجیل Bible کورت دەکرێتەوە: مرۆڤی مەسیحی دەبێت «ماڵی قەیسەر بداتەوە قەیسەر و ماڵی خودا بداتەوە خودا» (Matt.22:21) و دەبێت «پتر گوێڕایەڵی خودا بن نەک هی ئادەمیزاد» (Apg.5:29). گەر حوکمێک لەگەڵ فەرمانی خودادا ناکۆک بوو ئەوا نافەرمانیی کەسانی کاتۆلیک نەک مافە بگرە ئەرکیشە.

بەڵام نافەرمانی ناکاتەوە ڕاپەڕین. لێرەدا نەریتێک هەیە. ڕیشەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شەهیدانی مەسیحی، دەڵێت نافەرمانی ئەرکە بەڵام بەرگریی چالاک و ڕاپەڕین ڕێی پێ نادرێت. لە 1960 ـەکاندا ئەم دۆزە زیندوو کرایەوە کاتێک کڵێسە بەرەنگاری بزاڤی ئازادییخوازی جیهانی سێیەم بۆوە پاپا Paulus VI نووسی:

«ڕاستە باری وەها هەیە ستەم تێیدا زریکەی دەگاتە ئاسمان. ئەگەر سەرلەبەری گەل سەرگەردانی نەبوونیی لایەنە هەرە پێویستەکان بێت و ڕژێمی بیانی ڕێی لێ بگرێت بە دەستپێشخەری خۆی چالاکی بنوێنێت، پلەی زانینی خۆی بەرز بکاتەوە و بەشداری گوزەرانی جڤاکی و سیاسی بێت، ئەو دەمە تاسەی بەرەنگاربوونەوەی توندوتیژ، دژ بەو بێدادییەی لە بەهای مرۆڤایەتی دەکرێت، بەهێز دەبێت. بەڵام هەموو شۆڕشێک بێدادیی نوێی لێ دەزێتەوە و وێرانکاری نوێ ڕەپێش دەخات (ڕیزپەڕ لێرەدا ڕژێمێکە بە ئاشکرا و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن درِ بێت و بە توندی مافگەلی بنەڕەتیی تاکەکەسان پێشێل بکات و زیانی گەورە لە بەرژەوەندیی هاوکۆی وەڵاتەکە بدات). ناکرێت خراپەیەکی لە ئارادایە بە خراپەیەکی گەورەتر چارە بکرێ»[51].

پاپاکان ئەو بارە ڕیزپەڕانەیان وردتر دیاری نەکردووە کە بە بۆچوونی Paulus VI ڕەوایەتی دەدەن بە مێتودی شۆڕشگێڕانە. لێکدانەوەیەک هەیە دەڵێت باری ڕێزپەڕ ئەوەیە شۆڕش تێیدا نەبێتە هۆی خراپترکردنی ئەو هەلومەرجەی پێشتر هەبوو. Paulus VI پاشان پاشەکشەی لێ کرد و گوتی لە پراکتیکدا باری وەها کە شۆڕشی تێدا ڕەوا بێت پەیدا نییە و بە ڕوونی دژ بە هەموو دڕییەکی سیاسی وەستا:

«کڵێسە دڕی ناسەلمێنێت، بەتایبەتی هێزی چەک کە بەکارهێنانی کۆنترۆڵبەدەرە، کوشتنی کەسیش وەک مێتودێکی ڕزگاریخوازانە ناسەلمێنێت، لەبەر ئەوەی کڵێسە دەزانێت کە بەکارهێنانی دڕی هەردەم دڕی لێ دەزێتەوە و بە ناچاری دەبێتە هۆی پەیدا بوونی شێوازی نوێی چەوساندنەوە و کۆیلەتی، کە زۆر جار چەوسێنترە لەو بارەی خەڵک تەمای بوو لێی ڕزگار بێ»[52].

کڵێسەی کاتۆلیک بە فەرمی لایەنگری مێتودی ڕیفۆرمیستانەیە. ڕیفۆرمیش نابێت تەنها ڕووکەش بن بەڵکوو دەبێت ببنە «هەوڵ دان و نوێکاریی دلێرانەی ڕووەو ناخ». ڕەتکردنەوەی دڕیی سیاسی لەلایەن ئەنجومەنی دووەمی ڤاتیکانەوە فرەوانتر کرا هەتا ئەوەی بووە ڕسواکردنی هەموو شەڕێک. بەمەش کڵێسە باوەڕە کۆنەکەی خۆی ڕەت کردەوە کە دەیگوت شەڕ هەیە ڕەوایە و جاروبار، دوای تاقیکردنەوەی هەموو ڕێگەیەکی دیکە بە «دوا چارەسەر» دادەنرێت. بە بۆچوونی Johannes XXIII هۆی ئەم دیدە تازەیە لە شەڕ دەگەڕێتەوە بۆ پەیدابوونی چەکی کۆکوژ. لە سەردەمی ئاتۆمدا «سەلماندنی شەڕ وەک دەستاوێژێکی سوودبەخش بۆ چارەیکردنی پێشێلکردنی ماف کارێکی شێتانەیە«. پاپا و ئەنجومەن، لە بەڵگەیەکی ساڵی 1971 دا پێشنیازی ستراتیژێکی لاشەڕ دەکەن لەبری شەڕ. داوای سازمانێکی بان-دەوڵەتیی فرەمیللی (فەرمانگەیەکی فەرمی جیهانی) دەکەن بۆ پاراستنی ئاشتی.

---

[51] «پێشکەوتنی گەلان» *Populorum progression*, 1968.

[52] بڕوانە Evangelii nuntiandi, 1975

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

لە بەشێکی بەرفرەوانی سەدەی نۆزدەیەمدا کڵێسەی کاتۆلیک پێی وەها بوو پاشایەتی باشترین دەستەبەرە بۆ هەم سەرخۆبوونی کڵێسە و هەم پایەی باوەڕی مەسیحایەتی. لیبەرالیزم و دیمۆکراتی بە خودانەناسی (ئەتێیزم) Atheism و دژەمەسیحایەتی دادەنران. بەتایبەتی لە ماوەی کۆماری فرانسی سێیەمدا (پاش 1875) ململانێی توند لە نێوان ڕادیکال و قەشەخواز Cleric اندا لەسەر سێکولارەتیی دەوڵەت بەرپا بوو. شەڕ بوو لەسەر جوداکردنەوەی کڵێسە لە دەوڵەت، لەسەر مارەبڕینی مەدەنی و سیستەمی فێرکردنی زۆرەملێی نادینەکی. ململانێیەکی فەرهەنگیی وەهایش لە قەیسەرنشینیی نوێی ئەڵمانیا، لە نێوان Otto von Bismarck ی سەرۆک دەوڵەتی کۆنەوار و کورسیی پاپایەتییدا بوو.

گۆڕانکارییەکە لە سەردەمی پاپایەتیی Leo XIII، 1878-1930 ـەوە دەستی پێ کرد. Leo XIII نەهات پێشنیازی شێوازی حوکومڕانیی دیمۆکرات بکات. بەڵام گوتی کڵێسە نایەوێت هیچ شێوازێکی حوکومڕانیی دیاریکراو بە بێگەرد دابنێت. سەلماندی دیمۆکراتی هەڵە نییە «بە مەرجێک باوەڕی کاتۆلیکانە، دەربارەی هەم سەرچاوەی دەسەڵات و هەم حوکومڕانی، بپارێزێ». ئەمەیان هەتا 1960 ـەکان شارێبازی کڵێسە بوو. گرێیەکی خوداناسانەش هەبوو لە کۆککردنی ئەو باوەڕەی دیمۆکراتی کە دەڵێت گەل سەرچاوەی دەسەڵاتی دەوڵەتە لەگەڵ دیدی کڵێسە کە دەیگوت خودا سەرچاوەی دەسەڵاتی دەوڵەتە.

ساڵی 1937 پاپا Pius XI ڕژێمە تۆتالیتارەکانی کۆمیونیزم، فاشیزم و سۆسیالیزمی میللی ڕیسوا کرد. لەوەدا پاپا دژی دەسەڵاتێکی دەوڵەتی ستەمکارانە وەستا کە لە پێناوی «ڕەگەز یان دەوڵەت یان میللەت یان سیستەمێکی جڤاکیی تایبەت» ئاکاری کەسەکی، وەک بەهای هەرە بەرز، ڕەش دەکاتەوە. جێگرەکەی ئەو، Pius XII هەنگاوێکی دیکەشی هەڵنا بەوەی ساڵی 1944 گوتی گەر دەسەڵاتی دەوڵەتان لە ژێر کۆنترۆڵی گەلەکانییان بایە دەشیا ڕێ لە هەڵگیرسانی شەڕی جیهانی ببەسترێت. بەم گوتەیەش لایەنگیریی خۆی دەربڕی. بەڵام هەتا ئەو دەمەش پاپا نەیدەسلماند کڵێسە گرێدراوی شێوازێکی تایبەتی حوکومڕانی بێت. هەر ئەوەندەی دووبارە دەکردەوە کە هەڵە نییە گەر کاتۆلیک ببنە لایەنگیری شێوازی دەوڵەتی دیمۆکراتی «مامناوەند».

کاتۆلیکی سەنگین زۆر بوون بیانەوێت زیاتر بڕۆن. Jacques Maritain ی فەیلەسووفی کاتۆلیک، کە لە ماوەیەکدا باڵوێزی فرەنسی بوو لای پاپا، دەستووری سروشتەکیی کاتۆلیکانەی وەها لێک دایەوە بە سوودی دیمۆکراتی و دژ بە هەموو دیکتاتۆریەک بێت.

Maritain دەنووسێت، ڕاستە دەشێت مرۆڤ بڕوای بە فەلسەفەی سیاسیی دیکەی جودا لە دیمۆکراتی هەبێت و لەگەڵ ئەوەشدا هەر مەسیحی و بەخشراویش بێت. دوا ئامانجی مەسیحایەتی ڕووی لەم دونیایە نییە. لەگەڵ ئەوەشدا مەرجێکی دیاریکراو هەیە. مرۆڤی مەسیحی نابێت لایەنگیری ڕژێمێکی سیاسی وەها بێت کە ڕەفتاری دژ بە دەستووری سروشتەکی و دەستووری خوداکرد بێت.

دەستووری خوداکرد فەرمانی یەکسانیی سروشتەکیی خەڵکی داوە (لەبەر ئەوەی هەموو هەر زارۆی خودان)، فەرمانی پێشێل نەکردنی ویژدان و خۆشویستنی ئەوەی دیکەی داوە. دەستووری سروشت (دەستووری سروشتەکی) یش دەڵێت سەرچاوەی مافی ڕێبەرایەتیی خەڵک کە دراوە بە فەرمانڕەوایان هەم خودایە و هەم ڕەزامەندیی گەل. لەبەر ئەوەیە Maritain دەڵێت دیکتاتۆریەتی دژی دەستووری سروشتەکییە:

«خەڵک یەک خێزانن و لە بەرانبەر خودا و مەرگدا یەکسانن، کاری دژ بە سروشت ئەوەیە بە دەست دەسەڵاتی سیاسییەوە ببنە ئامرازی ڕووت، ئامراز بە دەست دیکتاتۆرێکەوە ببێتە تاکە بوونەوەری مرۆڤاسا لە نێو ڕەوێک کۆیلەی ڕێکخراودا، یان بە دەست سەرۆکێکی باوکسالارانەی تاکە گەورەی نێو پۆلی منالاّن».

بۆ یەکەم جار لە ساڵانی 1960 دا کڵێسەی کاتۆلیک گوتەی دابڕانەی بە سوودی شێوازی حوکومڕانیی دیمۆکرات بڵاو کردەوە. لە پەخشنامەی «ئاشتی لەسەر زەوی» Pacem in terris دا پاپا Johannes XXIII داوای کرد بەلای کەمەوە شیرازەیەکی دەستووری هەبێت دەسەڵاتی تێدا دابەش بێت بە شێوەیەک بۆ وەڵاتیان «ببێتە پەرژینێکی ڕێکوپێک بۆ پاراستنی هەم مافیان و هەم جێبەجێکردنی ئەرکیان». شێوازی حوکومڕانی دەبێت کۆک بێت لە تەک «نرخی مرۆڤایەتی کە خاوەن بەهرەی هۆش و ئازادییە و وێڕای ئەوەش توانای هەبێت هەردووکیان بەکار بهێنێ». پاپا دەنووسێت:

«ئەو ڕاستییەی دەڵێت خودا سەرچاوەی سالارییە نابێتە هۆی ئاکامگیرییەکی بڵێت: خەڵک مافیان نییە فەرمانڕەوایانی دەوڵەت هەڵبژێرن، بڕیاری شێوازی دەوڵەت بدەن، بڕیاری شێوە و فرەوانیی مەودای حوکومڕانی بدەن. ئەم باوەڕەی ئێمە ڕەپێشمان خست لە گشت لایەکەوە هاوئاوازی هەموو شێوازێکی حوکومڕانیی دیمۆکراتیی دروستە».

پاپای ئەم ڕۆژگارە Johannes Paulus II، پاش ڕمانی کۆمیونیزم، بێپێوەری و ڕێژەکیی ئاکار بە مەترسیی هەرە مەزن دادەنێت بەرانبەر دیمۆکراتی. گەر «ڕاستییەکی هەرە بەرز» ی ڕێنوێن بوونی نەمێنێت ئەوسا دەکرێت بیروڕا بۆ سوودی دەسەڵات دەستکاری بکرێت. Johannes Paulus لە «تیشکی ڕاستی» دا دەنووسێت: «مێژوو سەلماندوویەتی کە دیمۆکراتییەک پێوەری نەبێت بە ئاسانی دەبێتە تۆتالیتاریزمێکی یان ڕووت یان تەنکپۆش».

پاپا چەند پێوەرێک بۆ سیاسەتی باش دیاری دەکات: فەرمانڕەوایان دەبێت بەرانبەر ژێردەستانیان ڕاستگۆ بن، لە کارگێڕیدا کراوەیی و بێلایەنی هەبێت و ڕێز لە مافی نەیارە سیاسییەکان بگیرێت. خاڵێکی دیکەش دەخاتە پاڵیان کە لەوە دەچێت بەتایبەتی پەیوەندی بە گوزەرانی سیاسیی ئیتالیاوە هەبێت: «بەکارهێنانی دادپەروەرانە و ڕاستگۆیانەی دەستاوێژی فەرمی، خۆ لادان لە ئامرازی بەرگومان و نادروست لە پێناوی پەیداکردن و پاراستن و زیادکردنی دەسەڵات بە هەر نرخێک بێت».

سازمانی ئابووری

پاپا Leo XIII ناودارە بەوەی هەڵوێستی سیاسیی جڤاکی هەبوو تا ئەوەی ناو نراوە «پاپی کرێکار». لای Leo ڕەتکردنەوەی دوو سەری «سەرپەڕەکان» دەهێنێتە کایەوە، ئەمەیش لەو دەمەوە بووەتە خەسڵەتێکی کاتۆلیکایەتی لە بواری ئابووری و جڤاکیدا. لە سەرێکەوە داکۆکی لە مافی موڵکایەتیی کەسەکی دەکرێت و بە

نرخدار دادەنرێ و سۆسیالیزمی دەوڵەتی ڕەت دەکرێتەوە. لە سەرێکی دیکەوە ڕەخنە لە بەدبەکارهێنانی مافی موڵکایەتی و ئازادیی پەیمان بەستن دەگیرێت. وەهایش پێشنیاز دەکرێت دەوڵەت لایەنی لاواز بپارێزێت.

ساڵی 1931، لە دەمی سەختانگی ئابووریی جیهانیدا، پەخشنامەیەکی نوێ لە لایەن ڤاتیکانەوە دەرچوو. ئەمیان ناونرا *Quadragesimo anno* (چواردەمین ساڵی پاش پەخشنامەی Leo XIII). پاپای ئەو سەردەمە، Pius XI، داوای دەستێوەردانی بەهێزی دەوڵەتی دەکرد، بۆ نموونە قانوونی دژ بە مووچەی هەم زۆر بەرز و هەم زۆر نزم. جگە لەوەش Pius XI کارکردن بە منداڵ و کاری ژنیش لە پیشەسازیدا ڕسوا دەکات.

Quadragesimo anno پتر بەوە ناودارە پێشنیازی سازمانی پیشەیی کردووە بەو مەبەستەی بکەونە نێوان تاکەکەس و دەوڵەتەوە، جگە لەوەش کرێکار و خاوەن کار کۆ بکاتەوە. هاوڕایی و هاوکاری دەبا جێی ناکۆکی و خەباتی چینایەتی بگرنەوە. ئەمیان لەو دەمەدا بەوە لێک درایەوە گۆیا سەلماندنێکی تیان (ناڕاستەوخۆ) ی هاوئەرکەتی (کۆرپۆراتیزم) Corporatism ی ئەو دەمەی ئیتالیای فاشیستە. پەیمانێک لە نێوان کڵێسە و دەوڵەتی ئیتالیادا بەسترا بۆ دەستەبەرکردنی ماف و دەسترۆیی کڵێسە. ئەمەش بووە هۆی خاوبوونەوەی گرژیی نێوان فاشیزم و کاتۆلیکایەتی.

ئەنجومەنەکانی ڤاتیکان تەواو سەرگەرمی ئەوە بوون دیدی کڵێسە بەرانبەر ئابووری، کار و مافی موڵکایەتی دیاری بکەن، بەتایبەتی لەو وەڵاتانەی ئابوورییان دواکەوتووە. هەتا ئێستایش لای کڵێسەی کاتۆلیک مافی موڵکایەتیی کەسەکی لە پێش هەموانە، لەگەڵ ئەوەشدا لە جاران پتر جەخت لەسەر بەرپرسایەتیی جڤاکی و ئاکارەکی دەکات کە زادەی موڵکایەتین. کار لە سەرمایە گرنگترە. پاپای ئەم سەردەمە Johannes Paulus II بە توندی ئەوە ڕسوا دەکات کە خۆی پێی دەڵێت «گوناهی جڤاکی» و «ئابوورایەتی» Economism، واتە ئەوەی کاری مرۆڤ تەنها لە ڕوانگەیەکی سوودی ئابوورییەوە سەیر بکرێت و خەڵکیش تەنها بە چاوی هێزی کار سەیر بکرێن. لە دوا پەخشنامەیدا، ساڵی 1987، Johannes Paulus II لە «ساختاری گوناه» دەدوێ کە ڕیشەی لە تەمای سوودی ناڕەوا و تەمای دەسەڵاتدایە. ئەمەش ئاماژەیە بۆ بارودۆخی وەڵاتە هەژارەکان و بۆ ئەوە هەڕەشەیەی لە ژینگە دەکرێت.

کڵێسە هاتۆتە سەر ئەوەی گەلێراندنی دەستاوێژی بەرهەمهێنان بسەلمێنێت بە مەرجی ئەوەی «لە پێناوی بەرژەوەندی گشتیدا بێت» و بژاردنی لەباری بەرانبەر بێت. لەگەڵ ئەوەشدا دەگوترێت گۆڕینی خاوەنەتی مەرج نییە ببێتە هۆی پەیدابوونی هەلومەرجی هەموارتر. کڵێسە پتر خەریکی دۆزینەوەی چارەسەرە لە شێوازی مامناوەندا بە مەبەستی کوژاندنەوەی ناکۆکیی نێوان کار و سەرمایە. Johannes Paulus II باس لە «خاوەنەتیی هاوپشک» دەکات لە بری «خاوەنەتیی دەوڵەتی»، مەبەستیش لێی ئەوەیە کارمەندان لە ڕێبەرایەتیی کۆمپانیادا بەشدار ببن و سیستەمی پشکی سوود و خاوەنەتیی پشک بۆ کارمەندان هەبێت.

ئوتوپیا

بە دیدی کڵێسە سەرگەردانیی ئێستای جیهان دەگەڕێتەوە بۆ کەمتەرخەمیی خەڵک بەرانبەر بە دەستووری خودا. مرۆڤ لە وێنەی خودا ئافرێنراوە و خودا ڕێی پێ داوە لەسەر زەوی نیشتەجێ بێت و «هەم بیچێنێت و

هەم بیپارێزێ». پاپا Johannes Paulus II لە پەخشنامە جڤاکییە تازەکەیدا دەنووسێت: گەر مرۆڤ بەرانبەر ئەرکی خۆی پەیمانشکێنی بکات و خودا ڕەت بکاتەوە ئەوا سروشتیش لێی ڕادەپەڕێت.[53]. لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕوانگەیەکی بەرینترەوە کڵێسە و نەریتی کڵێسە گەشبینانەیە. لای پیرانی کڵێسە دیدێکی گەشبینانە دەربارەی مێژوو پەیدایە. لە ڕێی عیسای مەسیح و ڕزگاربەخشین Redemption ـەکەیەوە گوناه دەکوژێتەوە، کار و پشتیوانیی نێوخۆ واتای قووڵتر وەردەگرن. لەم ڕوانگەیەوە پاپا دەڕوانێتە دەرەوەی دۆخی ئێستای جیهان و لە «پێشکەوتنی بێسنوور» دەدوێت:

«... خەونی پێشکەوتنی بێسنوور دیسان ڕەپێش خرا، ئەم جارەیان لە سایەی ئەم ڕوانگە نوێیەی باوەڕی مەسیحایەتی ئاواڵەی دەکات تەواو هاتۆتە گۆڕین. لەبەر ئەوەی ئێمە لە جەرگەی ئەو تاریکستانەوە هەوڵ دەدەین کە ژێر- فراژووتن و بان-فراژووتن دەیسەپێنن دەکرێت بڵێین ڕۆژێک دێ بەرمەرگ (ئەوەی مردنی لە ڕێیە) دەچێتە بەرگی سەرامەدی (نەمری) ـیەوە و گشت بەرهەم و کردەوەیەکی شایانی مرۆڤ بێگەرد دەبن».

[53] بڕوانە «چاودێریی جڤاکی» *Sollicitudo rei socialis*, 1978

چەپی نوێ

چەپی نوێ لە 1960 ـەکاندا وەک ڕێبازێکی نوێی نوێمارکسیزم سەری هەڵدا. سەنگەری هەرە بەهێزی خۆی لە زانستگەکانی ئەمەریکا و ئەورووپای ڕۆژاوادا بەست و ئەوجا لە نێو بەشێک لە بزاڤی سەندیکادا بڵاوبۆوە.
ڕاپەڕینی پاریسی 1968، کە تێیدا مانگرتن، خۆپێشاندان و شەڕی سەرجادە ماوەیەک وەها پێ دەچوو هەڕەشە لە مانی کۆماری پێنجەم بکات، بووە دوندی سیاسیی چەپی نوێ. ئەم بزاڤە شۆڕشگێڕە، 1968، لە هەڵبژاردنی پەرلەمان (ئەنجومەنی میللی) ـدا، دۆڕا و بەوەش لە ڕووی سیاسییەوە شکا.

چەپی نوێ سەرچاوەی لە نووسراوەی «لاونامە» ی مارکسەوە دەگرت و داخوازیی سەرەکییان بووە «دیمۆکراتیی کۆمپانیا» ی ڕادیکال. لەمەیاندا و تەنانەت لە بواری مێتودی خەباتدا، ئەنارکیزم و سەندیکالیزم بووەتە ئیلهامبەخشی چەپی نوێ. فرەبەرەکیی ئایدیۆلۆژیانە لە نێو دەستەی جۆراوجۆردا بووە خەسڵەتی چەپی نوێ. پاش 1968 دەکرا بەشێکی هەرە گەورەی بزاڤەکە بە ماویستانە دابنرێت. ئەمیان خۆی بە لایەنگری کۆمیونیزمی ئەو دەمەی چین دەزانی کە بە توندی ڕووی هەم لە وەڵاتانی دواکەوتوو و هەم لە شۆڕشی ئایدیۆلۆژیانە (شۆڕشی فەرهەنگی) بوو.

لەم بەشەدا باس لە قۆناخی یەکەم و تێرڕەنگی ئایدیۆلۆژیی فراژووتنی چەپی نوێ دەکەین. Herbert Marcuse ی فەیلەسووفی ئەڵمانی – ئەمریکی ئەو دەمە بەرچاوترین بیریاری چەپی نوێ بوو. لە بواری سیاسەتدا Daniel Cohn-Bendit بووە نوێنەری بۆچوونەکانی ڕاپەڕینەکە، ئەمیان لەگەڵ Gabriel ی برایدا لە نێوەندی بزوتنەوەکەدا بوون. لێرەدا برایانی Cohn-Bendit دەبنە نوێنەری ئەو باڵەی چەپی نوێ کە سەرچاوەی لە ئەنارکیزم و سەندیکالیزمەوە دەگرت. ئەمانەساڵی 1968 کتێبێکیان دەربارەی بەسەرهاتەکانی ڕاپەڕینی پاریس دەرکرد بە ناوی: «چەپی ڕادیکاڵ – چارەسەرە دژ بە کۆمیونیزمی خڵەفاو»
Le Gauchisme, remède à la maladie sénile du communisme
ناوی کتێبەکە ئاماژەی تێدایە بۆ کتێبێکی ناوداری لینین: «ڕادیکالیزمی چەپڕەو- نەخۆشیی منداڵانەی کۆمیونیزمە«. شابەرهەمی سیاسی- ئایدیۆلۆژیی مارکویس Marcuse ساڵێک درەنگتر بە ناوی *An Essay on Liberation* دەرچوو.

شانرخاندن

کارل مارکس لە نووسینەکانی ساڵانی 1843–1844، لە بواری ئابووری- سیاسیدا، بەڵگەی شۆڕشی ئایەندە لە فراژووتنی ئابووریی جڤاکدا نەدەدی، «سروشتی مرۆڤ» و Gattungswesen «ماکی جۆر» ی مرۆڤی ڕەپێش دەخست. کاتێک ژینگەی جڤاکیی دژ بە سروشتی مرۆڤ ڕادەوەستێت، وەک ئەوەی بە ڕای مارکس لە سەردەمی سەرمایەدارەتیدا ڕوویداوە، ئەو دەمە مرۆڤ نامۆ دەبێت.

مارکویس هەمان دیباچە Premise دەکاتە دەراو و هەوڵیش دەدات، بە دیاریکردنی سروشتی ڕاستی مرۆڤ، لە مارکسیشی تێپەڕێنێت. بە بۆچوونی مارکویس مرۆڤ بزوێنی جوانیناسی تێدایە کە دەستی هەم لە دونیای سۆز و هەم لە داهێنانی هونەرمەندانەدا هەیە. لەوەی پەیوەندیی بە دونیای سۆزەوە هەبێت مارکویس گوتەکانی مارکس بە ئادگاری دەررونناسانەی فرۆید Sigmund Freud پڕ دەکاتەوە، بەتایبەتی دەربارەی گرنگیی بزوێنی ئێرۆتیکانە Erotic. کاتێک دێتە سەر باسی بزوێنی جوانیناسی – هونەرمەندانە مارکویس وشەی وەک «گەمە«،

«بەجۆش» و «خەیاڵ» ی بۆ بەکار دێنێت. ئامانجی چەپی نوێ «ئازادکردنی مرۆڤە«، مەبەستیش لێی نەهێشتنی کۆسپی جڤاکی، فەرهەنگی و ئایدیۆلۆژییە لە بەردەم دەربڕینی سروشتی دروستی مرۆڤ.

چەپی نوێش لافی زانستیەتی لێ دەدات. ناساندنی زانست لای ئەمان تەواو بەرتاوی هێگل Hegel و مارکسی لاوە کە نووسیبووی هەتا ئێستا ئەرکی زانست لەوەدا بوو جیهان ڕاڤە بکات بەڵام لەمەولا ئەرکی لەوەدایە جیهان بگۆڕێت. چەپی نوێ بە توندی ڕەخنە دەگرێت لەوەی پێی دەگوترێت زانستی جڤاکیی پۆزەتیڤیستانە Positivistic، کە داوای ئازادیی نرخاندن، کاراندن و بەرپێواندن Measurability دەکات. بەرانبەر بەمە چەپی نوێ داخوازی زانستێکی «ڕەخنەگرانە» یە کە بە ئاشکرا پێوەرەکی Normative بێت، واتە باس لەوە بکات هەلومەرجی جڤاکی چۆن بێت باشە. ئەرکی زانستی جڤاکیی ڕەخنەگر ئەوەیە ڕێگەی شیاو ڕووەو ئازادبوونی مرۆڤ پێشان بدات. گشتە Entirety و ساختار، نەک پەیوەستی نێوان بەش یان وردەبەشەکانی جڤاک، شرۆڤە بکات.

دیدی زانستانەی چەپی نوێ پێی دەگوترێت «فێرگەی فرانکفۆرت»، مارکویس و دوو تۆژکاری دیکەی تەواو بەرتاوی هێگل، جڤاکناسان Jürgen Habermas و Theodor Adorno سەر بەم فێرگەیەن. کەواتە فێرگەی فرانکفۆرت هەمدیس ئۆبژەکتیڤیزمی نرخاندنی هێنایەوە نێو زانستی جڤاکی و چەپی نوێش ئایدیۆلۆژییەکی سیاسیی سەربە نرخاندنی ئۆبژەکتیڤیزمە.

مرۆڤنۆڕی

مارکویس و چەپی نوێ هاوکات لەگەڵ ئەوەی وێنەیەکی سروشتی مرۆڤ دەکەنە دەروا و جەخت لەسەر ئەوەش دەکەن کە ئەو سروشتە لە ماوەی هەموو ئەو شێوازە جڤاکییانەی هەتا ئێستا باویان بووە، بەتایبەتی لە جڤاکی خۆشگوزەران و کەلەڕێژی سەرمایەدارانەدا، شێوێنراوە. بزوێنە ڕەسەنەکان هەڵدەکشێن ڕووەو بەرهەم بردنی (خەرجکردنی) کاڵای کەلەڕێژ و کۆفەرهەنگی نزم. سەرناوی بەرهەمێکی مارکویس لە بواری ڕەخنەی جڤاکیدا تەواو ئاشکرایە: «مرۆڤی تاکەڕەهەند» 1964 ,*One-Dimensional Man*.

لایەنی نوێی مرۆڤنۆڕیی چەپی نوێ لەوەدایە دەڵێت ژینگەی جڤاکی پەیوەستێکی وەها بە سیستەمی دامەزراوەوە پەیدا دەکات زۆر قووڵترە لە پەیوەستێکی دەرس دانی سیاسی پێکی دەهێنێت. نوێنەرانی چەپی نوێ بەتایبەتی جەختیان لەسەر جڤاکاندن Socialization دەکرد، مەبەستیش لێی مرۆڤ گونجاندنە لەگەڵ ڕەفتار و پێوەری جێکەوتەی لە تەمەنێکی زووی منداڵییەوە دەست پێ دەکات. مارکویس دەنووسێت، هەر زوو کە بۆچوونێکی ئاکارەکیی تایبەت وەک پێوەر بۆ ڕەفتاری جڤاکی جێ دەکەوێت «ئەوا نەک تەنها تێچێن دەبێت بەڵکوو دەشبێتە پێوەرێکی «زیندەڵ Organic» ی ڕەفتار: ئۆرگانیزم ئەو دنەدەر Stimulus انە «دەسەلمێنێ» کە لەگەڵ ئاکاری تێچێنراودا دەگونجێن و لەگەڵیان دەکەوێتە کار، دنەدەری دیکەی نەگونجاو لەگەڵ ئاکاری تێچێنراودا «ناسەلمێنێ» و ڕەتیان دەکاتەوە. مارکویس دەڵێت بەم جۆرە «سروشتێکی دیکە» لە مرۆڤدا دروست دەبێت. پێوەرەکان وەها بە ناخی ساختاری غەریزەی مرۆڤدا ڕۆ دەچن، دەبنە بەشێک لە «بایۆلۆژی» ی مرۆڤ.

مارکویس دەڵێت جڤاکی دامەزراو و سیستەمە سیاسییەکەی لەلایەن زۆرینەی هەرە زۆری گەلی وەڵاتانەوە پشتیوانی لێ دەکرێت. چینی کرێکار، چینی شۆڕشگێڕی نەریتیی مارکسیزم، لێرەدا ڕێزپەڕ نییە. لەم زەمانەدا کرێکاران بەشێکی دانەبڕاوی جڤاکن. جگە لەوەش هەم ژمارەیان و هەم سەنگیان بە هۆی شۆڕشی تەکنیکییەوە کەم دەبێتەوە. ئەنجامەکەشی دەکاتەوە ئەوەی سیستەمی جڤاکی «لە ڕێی دەرس دان و تێهەڵکێشان دەکەوێتە بەرهەمهێنانی زۆرینەیەکی کۆنەواری خۆفەرمان Self-perpetuate» و «زۆرینەش دەکەوێتە بەرهەمهێنانی سیستەمەکە«. کەواتە ئاپۆرەی گەل لایەنێک نییە پشتی پێ ببسترێ بۆ گۆڕانکاریی شۆڕشگێڕانە. لە بری ئەوان ئەو توێژە دێتە پێش کە مارکویس پێی دەڵێت «سەرتەڵی بیرکار Intellectual».

گرنگترین یەکەی جڤاک

مارکویس وێنەیەکی جڤاک ڕەنگڕێژ دەکات تێیدا چێن بە واتای مارکسیستانە چیدی نابنە یەکەی بنەڕەتیی جڤاک. ڕاستە مارکویس دان بەوەدا دەنێت کە جڤاکی ئێستا جڤاکی چینێکی شۆڕشگێڕ نییە. لە بری ئەوە پشت دەکرێتە زۆرینەی مەزنی کۆنەوار و ڕوو لە دەستەی لابەلای ژێرەوەی جڤاک دەنرێت، لەوانەی لە مارکسیزمی نەریتەکیدا پێیان دەگوترێت «شرەپرۆلیتاریا»:

> «بەڵام لە ژێر ئەم بناخە گەلێرە کۆنەوارە دەوەنێک هەیە لە خەڵکی وەلاوەنراو و پەراوێزخراو، چەوساوە و ڕاونراوانی ڕەگەزی دیکە، بێکاران و ئەوانەی توانای کاریان نییە. ئەمانە لە دەرەوەی پرۆسەی دیمۆکراتی دەژین، گوزەرانیان بوەتە دروستترین و نێزیکترین پێویستیی کۆتاهێنان بە دامودەزگە و هەلومەرجی ناپەسەند. لەبەر ئەوە بەرهەڵستیی ئەمانە شۆڕشگێڕانەیە گەرچی هۆشیارییان وەهایش نەبێ».

One-Dimensional Man.

لە بواری فرەمیللیدا جیهانی سێیەم، بەرانبەر وەڵاتانی پیشەساز، بە چەوساوە و خەباتکار دادەنرێت. بە کەمێک دوودڵییەوە مارکویس سۆڤیەتیش بە یەکێک لەو وەڵاتانە دادەنێت.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

هەڵبەتە ئاشکرایە کە چەپی نوێ سۆسیالیزمی ڕیفۆرمیستانە و بەگشتیش پلەدارەتی Gradualism ڕەت دەکاتەوە. مارکویس و پەیڕەوانی وی بڕوایان بە مۆدێلی دیالەکتیکانەی جڤاکی هەیە کە داوای گۆڕانکاریی سەرلەبەر دەکات، داوای سیستەمگۆڕیی هاوکاتی گشت بەشەکانی جڤاک دەکات. بە زمانی دیالەکتیکانە دەڵێن کاتی گۆڕانکاریی جۆرایەتی Qualitative هاتووە. شۆڕش دەبێت بگاتە ئەوەی مارکویس ناوی نابوو ژێرخان Infrastructure ی مرۆڤ و مەبەستیش لێی گۆڕینی سروشتی مرۆڤە، یان چاکتر وایە بڵێین لەنێو بردنی «سروشتی دیکە» مرۆڤە و مەبەستیش لێی گۆڕینی سروشتە ڕەسەنە دروستەکەیەتی. مارکویس دەڵێت، ئەم کارە دەکرێت ئەگەر:

«ڕێبازێکی سیاسیی وەها بگرینە بەر بکاتەوە نایاندن Negation و دوور کەوتنەوە لە شیرازە و سەرکردایەتیی دامەزراو و ئامانجیش ئەوە بێت ڕادیکالانە هەرچی بەها هەیە سەرلەنوێ بخرێنەوە بەر نرخاندن. بیستن، هەستکردن و تێگەیشتن هەتا ئەوەی ئۆرگانیزمەکە ئامادە دەبێت بۆ وەرگرتنی ئەو شێوانەی بوونی هێزەکی Potential یان هەیە لە دونیایەکی لاشەڕ و نا-دادۆشدا».

An Essay on Liberation.

مارکویس پێی وایە پرۆسەی دیمۆکراتی ڕەوتی زۆر خاوە. بۆ نموونە گەر مەبەست بێت لە ڕێی هەڵبژاردنی گشتییەوە پێکهاتەی کۆنگرەسی کۆوەڵاتی ئەمەریکا USA بە شێوەیەکی بنەڕەتی بگۆڕین ئەوا سەد ساڵ دەخایێنێت. «لە هەلومەرجی وەهادا هەوڵ دان بۆ چاککردنی دیمۆکراتیی دامەزراو دەکاتەوە دوا خستنی هەتاهەتایەی هەڵنانی جڤاکی ئازاد». هەڵوێست لە دیمۆکراتیی نوێنەرەکیی بۆرژوایانە دەبێت سەر لەنوێ بدرێتەوە بەر هەڵسەنگاندن.

«ئەم پرۆسە نیمچە دیمۆکراتە بە ناچاری دژ بە گۆڕانکاریی ڕادیکال دەوەستێتەوە لەبەر ئەوەی بووەتە هەم بەرهەمهێنی زۆرینەیەکی گەلێر کە بیروڕای لەلایەن بەرژەوەندی دامەزراوی سەردەستەوە دێتە داڕشتن، هەم پارێزەری ئەو زۆرینەیەیە. هەتا ئەم هەلومەرجەش لە ئارادا بێت دەشێت بڵێین ویستی گشتی هەردەم هەڵەیە-هەڵەیە بەوەی ئۆبژەکتیڤانە دژ بە گۆڕانکاریی شیاوی جڤاک دەوەستێت...».

لەبەر ئەوەی ئەم دیمۆکراتییەی ئێستا زرِە-Pseudo دیمۆکراتییە «خەبات لە پێناو دیمۆکراتیدا شێوەی دژەدیمۆکراتی» دەگرێتە خۆ و دەبێتە پەرلەمانبەدەر.

چەپی نوێ مێتودی ئەنارکیستان بە تایبەت هی سەندیکالیزمی شۆڕشگێڕ دەبووژێنێتەوە، مێتودی وەک: «تەکی ڕاستەوخۆ»، شۆڕش، مارکویس و جووتەبرای Cohn- Bendit پێیان وایە فێرخواز (خوێندکار) بەو تەکە ڕاستەوخۆیە، هەر نەبێت بۆ ماوەیەک، توانییان کرێکارانی ڕێکخراو لە فرانسە هۆشیار بکەنەوە و «چەپاندنی بیری بزاڤی کرێکارانی ڕێکخراو هەڵبڕنەوە«.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

نە مارکویس نە برایانی Cohn-Bendit بۆ ناونانی ئەو ڕژێمە کاتەکییەی پاش سەرکەوتنی شۆڕش دێتە دامەزراندن، زاراوەی دیکتاتۆریی پرۆلیتار بەکار ناهێنن. بریانی Cohn-Bendit ڕایان وابوو دەسەڵات دەبێت لە دەست ئەنجومەنی کرێکاراندا بێت، لە نموونەی ماوەی یەکەمی شۆڕشی ڕووسی و شۆڕشی هەنگاریای 1956 دا. تەنانەت هەر لەوەش ناچێت ئەمانە داوای حکوومەتێکی سەنتەراڵ بکەن. ڕێبازی ئەنارکیستانەیان لەو داخوازییەشدا دەردەکەوێت کە دەڵێت: «دەبێت بیردۆزەی ڕێبەر و بەڕێوەبراوان لە نێو گشت سازمانەکاندا لابدرێت، هەم لە نێو جڤاکدا و هەم لە نێو بزاڤە شۆڕشگێڕەکەشدا. لەگەڵ ئەوەشدا لە گیانی ئەنارکیستانەوە

جەخت لەسەر گرنگیی نۆرەی کەمینەی شۆڕشگێڕ «کەمینەی کردە» دەکەن. بەردەوامی و ئایەندەی بزاڤێک لە ساتی کردەوەیەکی تایبەتدا- بەندە بە بوونی دەستەی شۆڕشگێڕی هۆشیار کە بتوانێت دابڕانێک لە سیستەمەکە رەپێش بخات، هەم سەرلەبەر و هەم ناچارەکی«.

مارکویس حکوومەتی پەڕینەوە بە ڕێبەرایەتیی «سەرتەڵێکی خۆبژاردە Self-elected»، واتە دەستەیەکی بیرکار Intellectual ی شۆڕشگێڕ، دادەنێت. مارکویس ئەم حوکومڕانییە بەوە دەدروستێنێت کە گۆیا دیمۆکراتیی بۆرژوایانەش حوکومڕانیی سەرتەڵانەیە. کەواتە حوکومڕانیی شۆڕشگێڕ هەر دەکاتەوە گۆڕینی ڕێبەرایەتییەکی سەرتەڵانە بە یەکێکی دیکە. ئەم ڕێبەرایەتییە سەرتەڵانەیە لە سەرەتادا پشتیوانیی زۆرینەی گەلی نابێت، بەڵام مارکویس پێی وایە زۆرینە دەکەوێتە «دۆخێکەوە بەردەوام لە گۆڕاندا بێ». بە ڕزگاربوون لە دەسترۆیی ڕژێمی پێشوو، زۆرینە «ئازاد دەبێت و لە دەراوی بەرژەوەندی هاوکۆی نوێوە هەڵوێست لە حکوومەتی نوێ وەردەگرێت».

«ڕاستە هێشتا ئەمە لە هیچ شۆڕشێکدا ڕووی نەداوە، بەڵام بەو ئەندازەیەش هەر ڕاستە کە هەرگیز شۆڕشێک بەرپا نەبووە ئەم سەرکەوتنی تەکنیکی و پڕبەرهەمییەی ئەم سەردەمەی لە دەستدا بووبێت. هەڵبەتە دەشێت ئەمانە چالاکانە بخرێنە کار بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی نوێی کۆنترۆڵکاری چەپێن، بەڵام سەرلەبەری ئەم گفتوگۆیەمان ئەوەی کردووەتە سەرچاوە کە شۆڕش تەنها ئەگەر لەلایەن هێزی دژە-چەپێن Anti-repressive چالاکی نێو جڤاکی دامەزراو بەرپا بوو ئەوسا دەبێتە ڕزگاریبەخش. گریمانەکە تەنها ئاوات خواستنە، نە زیاد نەکەم».

سازمانی ئابووری

سڕینەوەی نامۆیی لای چەپی نوێ بەر لە هەر شتێک دەکاتەوە دیمۆکراتیی کۆمپانیا، کۆنترۆڵی بەرهەمهێنەرانە بەسەر بەرهەمهێنان و بەسەر بەرهەمی کاری خۆیاندا. لە تەک ئەمەشدا ڕەخنە هەیە لە بەرهەمهێنانی کاڵای جڤاکی بەرهەمبەر، کە بە دیدی ئەمان، پێویستییەک دادەمرکێنێت دەستکردە و زادەی ڕێکلامە (ڕێکلام Advertising).

بەدیدی برایانی Cohn-Bendit ئەنجومەنی کرێکاران ئامرازێکە بۆ کرێکاران ڕووەو خۆفەرمانی و کۆنترۆڵی بەرهەمهێنان. مارکویس پتر نەرێتی باس لە ئەنجومەنی کرێکاران دەکات: «خاوەنەتیی کۆگەرا Collective، کۆنترۆڵ و پلانرێژیی کۆگەرای هەم دەستاوێژی بەرهەم و هەم ئاڵوگۆڕی بەرهەم». وشەی «کۆگەرا Collective» پێشانی دەدات کە سیستەمی ئابووریی سۆڤیەت نابێتە ڕێنموو. مارکویس لەم بوارەدا خۆی لە بەکارهێنانی وشەی «دەوڵەتەکی» لا دەدا، بەڵام خۆی لەوەش لا دەدا کە وردتر بچێتە باسی شێوەکانی خاوەنەتی، کۆنترۆڵ و پلانرێژییەوە.

بەرهەمهێنان دەبێت ڕێبازێکی نوێ وەربگرێت. لە وەڵاتە کۆمیونیستەکاندا شتێک هەبوو بە ناوی هەنگاوی سەرەتا، یان ماوەیەکی کورت، تێیدا «شێوەیەکی بیرۆکراتی سالارپەرست لە فراژووتنی هێزی بەرهەمهێن»

پەسەندە. ئەمە نابێت پەسەند بێت. هەژاری و «زێدە بەرهەمی و زێدە خەرجیی بەدڕەوشتانە» ی سەرمایەدارەتی دەبێت نەمێنن. پاش ئەوە سەردەمێکی نوێ دەست پێ دەکات، تێیدا «پرنسیپی جوانیپەسەندانە Aesthetic» جێی پرنسیپی سوود و کردەیی Performance دەگرێتەوە. ئەوسا پارک و باخچە لە بری شارێ، ئۆتۆبان و وێستگەی ئۆتۆمبێل ساز دەکرێن. مارکویس جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە مەبەستی نییە پێشکەوتنی تەکنیکی بوەستێنێت، مەبەستی ئەوەیە ئەم پێشکەوتنە بەکار نەهێنرێ بۆ بەرهەمهێنانی کاڵای زیاتر بەڵکوو چەندی دەکرێت بۆ ڕزگارکردنی مرۆڤ بێت لە کارکردن. مارکویس و برایانی Cohn-Bendit لە توندەئاکاری جڤاکی پیشەساز ڕادەپەڕن. مارکویس پێی وایە دنەدەری نوێ بۆ کار پەیدا دەبن و لەسەر بنەمای «پرنسیپی بەختەوەری» هەڵ دەنرێن. ئەمان دەیانویست هەر زوو لە ڕۆژگاری خەباتی شۆڕشگێڕانەدا «تاسەی سەربە جوولەکایەتی – مەسیحایەتیی وەک قوربانی و خۆ بێبەشکردن»، واتە ئەوەی پێی دەگوترێت ئاکاری پیوریتانی Puritanic ی کار، قەدەغە بکرێت. «دەبێت پەی بەرین بەوەی خەباتی شۆڕشگێڕانە تەنها گەمەیەکە هەموو کەس دەیەوێت تێیدا بەشدار بێت و بەس«.

ئوتوپیا

هاوئاهەنگیی جڤاکی لە جڤاکی سۆسیالیستانەی چەپی نوێدا لە لایەن مارکویسەوە بە هاوکارییەکی «بایۆلۆژییانە» باس دەکرێت کە کار و ئامانج دەگرێتە خۆ. دەبێت «هاوئاهەنگییەکی دروست لە نێوان پێداویست و ئامانجی جڤاکی و تاکەکی، لە نێوان ناچارەکیی سەلمێنراو و فراژووتنی ئازاددا» هەبێت. مارکویس ئەم دۆخە ناو دەنێت «هاوکاریی نوێ». لەمیاندا پێویست ناکات پرنسیپی بەختەوەری چیدی پێشێل بکرێت. خودی غەریزەی ژیان دەبنە هۆی پەیدابوونی دنەدەری کار و ڕێگەی پێشکەوتن خۆش دەکەن. مارکویس لێرەدا دەچێتەوە سەر وانەکانی دەروونناسیی فرۆید کە دەڵێن تەنانەت غەریزەی ئێرۆتیکانەش غەریزەی کارن، «کار بۆ پێکهێنانی دەورووبەرێکی دڵگیر».

> «دەربڕینی جڤاکی لە غەریزەی کاری ئازادکراو دەبێتە هاوکاری. ئەم هاوکارییە لە سەر پشتیوانی بونیات دەنرێ و لە دونیای ناچارەکییەوە ڕێبەرایەتی سازمانگەل دەکات و لە دونیای ئازادییەوە ڕێبەرایەتی فراژووتن دەکات. تەنها یەک وەڵامیش هەیە بۆ ئەو پرسیارەی خەڵکێکی زۆر لە نیازپاکییەوە ململانێی لەگەڵ دەکەن: خەڵک لە جڤاکی ئازاددا چی بکات؟ وەڵامێک کە پێم وایە خۆی لە ناخی پرسیارەکە داوە، وەڵامی کیژێکی جەوانی پێسترەش بوو، گوتی: "بۆ یەکەم جار لە ژیاندا وەها ئازاد دەبین دەرفەتمان دەبێت بیر لەوە بکەینەوە چی بکەین"».

An Essay on Liberation.

نوێلیبەرالیزم

له سەرەتای 1970 کاندا جۆرێکی نوێ لە لیبەرالیزم سەری هەڵدا. ئەمیان هێرشی دەبردە سەر هەم ئایدیۆلۆژیی لیبەرالی جڤاکیی پەرەسەندوو، هەم ئەو دەسەڵاتە دەوڵەتییەی پاش شەڕی جیهانیی دووەم پەلی بۆ چەندین لایەنی نوێ دەهاویشت. سەرەتا هێرش ڕووی لە سیاسەتی ئابووریی کەینز Keynes انە بوو کە گۆیا لە سەختانگی وەڵاتانی پیشەسازدا پەککەوتە دەرچوو. لە بری ئەو مەنیتاریزم Monetarism وەک بیردۆزەیەکی ئابووریی ڕکابەر ڕەپێش خرا. ناوادارترین نوێنەری مەنیتاریزم Milton Friedman[54] ی وەرگری خەڵاتی نۆبێلە.

بە دیدی فریدمان ئۆباڵی ئاوسان Inflation دەکەوێتە ئەستۆی ئەو سیاسەتەی پاش شەڕی جیهانیی دووەم ئابووری دەبرد بەڕێوە. سیاسەتی خۆشکردنی دۆخی ئابووری تەنها بۆ ماوەیەکی کورت چارەی بێکاری دەکات. فریدمان و مەنیتاریستەکانی دیکە دەیانویست نۆرەی ئابووری دەوڵەت تەواو سنووربەست بکەن. دەوڵەت بە پلەی یەکەم دەبێت بە ڕێسابەستی بڕی پارە چارەی ئاوسان بکات، جگە لەوە دەبێت خۆی سنووربەست بکات بۆ ئەوەی دەرفەت بۆ هێزەکانی بازاڕ برەخسێ کار بکەن.

وەلێ نوێلیبەرالیزم و باوەڕی ئابووریی مەنیتاریزم یەک شت نین. نوێلیبەرالیزم سەرچاوەش لە تۆژینەوەی ئابووری و سیاسەتناسیی فێرگەی ئەمریکیی Public Choice ـەوە گرتووە. لێرە دەگوترا گەورەبوونی لابەشی حکوومەتی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بەرژەوەندییە خۆویستەی بیرۆکڕاتی هەیەتی نەک بۆ خواستی وەڵاتیان[55]. جگە لەوە تۆژکاران گومانیان لەوەش هەبوو میکانیزمی بڕیاردانی سیاسی توانای هەبێت ببێتە ڕەنگدانەوەی خواستگەل Preference ی تاکەکەسان.

سێیەم سەرچاوەی ئیلهام بۆ نوێلیبەرالیزم فەلسەفەی سیاسی بوو. هەمدیس فەیلەسووفان کەوتنە سەر باسی سنووری نێوان مافگەلی تاکەکەسان و مەودای ڕەوای چالاکیی دەسەڵاتی دەوڵەت. نۆزیک Robert Nozick[56]-ی فەیلەسووفی زانکۆی هارڤەرد Harvard ناوی هەرە دیاری لایەنی نوێلیبەرالە لەم گفتوگۆیەدا. ناوی ئەم گرێدراوی بزاڤی ئازادیخوازی ئەمەریکایە، کە دەخەبتێ بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی ڕادیکالانە دەسەڵاتی دەوڵەت سنووربەست بکات.

لوێپاژ Henri Lepage ی فرانسی سەرلەبەری ساختمانی نوێ بیردۆزەکەی داڕشتووە. کتێبەکەی Lepage «سەرمایەدارەتیی سبەی» *Demain le Capitalisme (1978)* [57]بووەتە بەربڵاوترین پارێزنامە لە ئایدیۆلۆژیی نوێلیبەرال.

---

[54] Milton Friedman بە هاوکاریی هاوسەرەکەی خۆی Rose Friedman بەرهەمی ئایدیۆلۆژی – سیاسیی نووسیوە. لێرەدا ئاماژە دەکرێت بۆ: *Capitalism and Freedom* 1962 تەرجەمەی سوێدی هەیە بە ناوی *Kapitalism och frihet*. جگە لەوەش *Free to Choose* تەرجەمەی سوێدی هەیە بەناوی Frihet att välja (1981).

[55] Leif Lewin لە: *Det gemensamma bästa. Om egenintresset och allmanintresset i västerländsk politik*, 1988 بنەماگەلی ئەزموونەکی ئەم بیردۆزەیە شیتەڵ دەکاتەوە و دەیانخاتە بەر پرسیار.

[56] بڕوانە: R. Nozick, *Anarchy, State and Utopia,* 1974، تەرجەمەی سوێدی هەیە: *Anarki, stat och utopi*

[57] ساڵی 1980 تەرجەمەی سوێدی کراوە بە ناوی *I morgon kapitalism*.

شانرخاندن

نوێلیبەرالیزم نرخاندنی خۆی لە دوو نەریتدا ڕیشەچێن دەکات، هەردوو سەربە لیبەرالیزمی کۆنترن. باوەڕی مافگەلی مرۆڤایەتی، کە بە مافگەلی نەشکێن و نەفرۆش [لە شکان، بەزاندن و فرۆشتن نەهاتوو] ی تاکەکەس لێک دەدرێتەوە، سەرچاوەی لە فەلسەفەی لیبەرالی سەدەی حەڤدەیەم وەرگرتووە کە دژ بە دەسەڵاتی ڕەهای دەوڵەتی ئەو سەردەمە بوون. هەر ئەو چەکەی جاران دژ بە میری تاکفەرمان تیژ دەکرایەوە، ئەمجا نوێلیبەرالیزم دژ بە دەوڵەتی خۆشگوزار خستییە کار.

لە سەردەمی ڕۆشنگەری Enlightenment دا فەیلەسووفان مافی سرووشتەکییان، واتە مافی ژین، ئازادی و موڵکایەتی، دەبردەوە بۆ دۆخێکی خیاڵکرد هێشتا تاکەکەس تێیدا نەگەیشتبوە ئەوەی لە جڤاکدا کۆببێتەوە و دەوڵەت دامەزرێنێت. فەیلەسووفانی ڕۆشنگەری بە خەیاڵ ڕێکەوتنێک - پەیمانێکی جڤاکی - یان دارِشتبوو گۆیا لە نێوان تاکەکەساندا هاتۆتە بەستن و مافگەلی مرۆڤایەتی لەو پەیمانەدا نەخشێنراون.

نوێنەرانی فەلسەفەی نوێلیبەرالیزم، بۆ نموونە Robert Nozick ی ئەمریکایی، ئەم ڕێبازی بیرەیان گرتە بەر. نۆزێک دەگەڕێتەوە بۆ لۆک John Locke ی سەدەی حەڤدەیەم، کە یەکەم فەیلەسووف بوو بەڵگەکاریی بیردۆزەکییانە بۆ داخوازیی ئازادیی لیبەرالانە دارِشت. نۆزیکیش، وەک لۆک، پێی وایە تاکە خاڵ بۆ دروستاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت دەست بدات هەر دابینکردنی مافگەلی تاکەکەسانە. لەبەر ئەوەی هەموو جۆرە ڕێکخستنێکی سیاسی هەر دەکاتەوە پێشێلکردنی مافی خۆبڕیاردانی سروشتەکیی تاکەکەسان، نۆزێک، دەگاتە هەڵسەنگاندنێک، خۆی ناوی ناوە دەوڵەتی ژێرپەڕ Minimum. مەبەستیش لێی بچووکترین ڕێکخستنی سیاسیی دەسەڵاتدارە کە بتوانێت مافگەلی تاکەکەسان بپارێزێت.

نۆزیک لە دۆزێکی دیکەشدا پەیڕەوی لۆک دەکات ئەویش داکۆکییە لە موڵکایەتیی تاکەکەس و وەک مافێکی سروشتەکی و پیرۆز — نابێت پێشێل بکرێت. مەرجی وەدەستهێنانێکی دادپەروەرانەی موڵکایەتیی ئەوەیە مافگەلی کەس نەشکێنرێ و هیچ نارەواییەک ڕوو نەدات. دیسان لە ژێر مەرجی وەهادا گواستنەوەی هەمان موڵکایەتی ڕەوایە. لەبەر ئەوە مافی ئەو موڵکایەتییە مافێکی پیرۆزە - نابێت پێشێل بکرێت. ئەم «گواستنەوە ڕەوا» یە بەڵگەی نۆزیک — ـە دژ بە بیرۆکەی «دادپەروەریی دابەش»، واتە دژ بە دابەشینەوەی موڵکایەتی کە بەڵگەی سەربە سۆسیالیزم یان سەربە لیبەرالی جڤاکی بە دواوەیە. بیرۆکەی «دادپەروەریی دابەش» داکۆکییەکی ڕووپۆشراوە لە بێدادی، لەبەر ئەوەی دەست درێژی دەکاتە سەر مافی تاکەکەس لە موڵکایەتییەک پەیداکردنی ڕەوا بووە.

باوەڕی مافگەلی سروشتەکی باوەڕێکە سەربە نرخاندنی ئۆبژەکتیڤانە. نۆزیک و نوێلیبەرالانی دیکە نایەن ئاشکرا Explicit لافی ئەوە لێ بدەن کە نرخاندنی خۆیان لە ڕووی ئۆبژەکتیڤەوە دروستە، بەڵام داکۆکی دەکەن لەوەی مرۆڤ دەبێت ڕەفتاری بە جۆرێک بێت، بوونی مافگەلی سروشتەکی بۆ تاکەکەس بسەلمێنێت.

بەڵگەی دووەم سەرچاوەی لە لیبەرالیزمی ئابووریی کلاسیک، بەتایبەتی ئادەم سمیت Adam Smith ـەوە، گرتووە. لە ڕووی بیردۆزەوە وردەکاریی کەمترە بەڵام بە کورتی دەڵێت مرۆڤ دەبێت دەرفەتی هەبێت، بێ کۆسپ، ژیانی خۆی دارِێژێ و ئاواتگەلی خۆی بێنێتە دی. بازاڕ، یان سەرمایەداریەتی، ئەو دەرفەتە دەڕەخسێنێت. Henri

Lepage دەنووسێت: «لیبەرالیزم ئەوەی کردووەتە ئامانج کە زۆرترین ژمارەی شیاو لە خەڵک زۆرترین دەرفەتی شیاویان بۆ برەخسێ شێوەی ژیانی خۆیان هەڵبژێرن». ئەمەی گوترا دێتە دی گەر:

1- هەموو ئەندامانی جڤاک بیسەلمێنن کە سامان سنووردارە؛
2- دەرفەت هەبێت هەر مرۆڤێک خواستگەلی تایبەت بە خۆی هەبێ؛
3- خواستگەلی تاکەکەس و گرووپان، لەوەی ئازادانە شێوەژیانی خۆیان هەڵبژێرن - بەو مەرجەی نەبێتە هۆی پێشێلکردنی مافی تاکەکەس و گرووپانی دیکە — بە ڕیسواکردنی ئاکارەکی ڕێبەست نەکرێن.

سەرمایەدارەتی لای Lepage ئامرازێکی بێلایەنە بۆ ڕاستاندنی نرخاندن و ئاواتگەلی خەڵک. جگە لەوەش سەرمایەدارەتی پێوەری نرخاندنی تەواو نوێشی لەلا نامۆ نییە. لیبەرالان بۆ داکۆکی لە ئایدیۆلۆژیی خۆیان دەبێت دەست هەڵگرن لە ئاماژەکردن بە چوستی Efficiency ی ماددیی سەرمایەدارەتی. ئێستا نرخاندنی ماددیی هەتا دێ پێشەمییان دادەبەزێت. «کەواتە گرنگە ڕوونی بکەینەوە کە خەڵک هەر ئامانج و خواستگەلێکیان هەبێت، ماددیی بن یا دونیابەدەر، پارەکی Pecuniary یان ...هتد تەنها سیستەمی سەرمایەدارانەیە دەتوانێت بە کەمترین مەسرەف دەرفەتی ڕاستاندنی شێوە ژیان برەخسێنێت بۆ گەورەترین ژمارەی شیاوی خەڵک».

Lepage دەڵێت، چەمکی «بەرژەوەندی گشتی» بۆ خۆی بێناوەرۆکە و نایەتە ناساندن. ئەوەی بوونی هەیە تەنها بۆچوونی جودایە دەربارەی ماکی بەرژەوەندی گشتی. تاکە بەرژەوەندێکی گشتی گەر هەبێت ئامانجی دۆخێکە میکانیزمی تەواو دروستی ئاڵوگۆڕ تێیدا کارا بن. کەواتە باشترین شێوەی پاراستنی بەرژەوەندی گشتی لەوەدایە هەوڵ بدەین ئەوەندەی دەکرێت میکانیزمی ئاڵوگۆڕ بدەینەوە بە جڤاک، هاوکات لەگەڵ ئەوەی دەزانین کە ناکرێت بگەینە پلەی بێگەردی.

بەڵگەی سەربە سوودخوازەتی کە دەڵێت: «زۆرترین بەختەوەریی شیاو بۆ زۆرترین ژمارەی شیاوی خەڵک» لە بەرهەمی نوێلیبەرالدا بەکار نایەت. لەوە دەچێت هۆی ئەم بەکار نەهێنانە لەوەدابێ سوودخوازەتی بە ئاشکرا لەگەڵ لیبەرالیزمی جڤاکیدا خۆی گونجاندبێت. نوێلیبەرالان سەرگەرمی دەرفەتن بۆ هەموو تاکەکەسێک ئاواتگەلی خۆی تێدا بڕاستێنێت، نەک بۆچوونی سوودخوازەتی کە دەڵێت بەختەوەریی تاکەکەسان و گرووپان دەبێت بەرانبەر یەک بێتە هەڵسەنگاندن.

مرۆڤنۆڕی

نوێلیبەرالیزم دەگەڕێتەوە بۆ لیبەرالیزمی کۆنتر کە دەڵێت مرۆڤ بوونەوەرێکی هۆشەکییە، توانایەکی یەکجار باشی هەیە بەرژەوەندی خۆی هەڵسەنگێنێت و کاری خۆی لە بازاڕدا هەڵسووڕێنێت. لەم ڕووەوە خەڵک بە یەکسان دادەنرێن.

بەڵام بناخەی مرۆڤنۆڕیی نوێلیبەرالیزم ئەوەیە دەڵێت مرۆڤ لە هەموو لایەنێکەوە جودان و وەهایش باشە هەر وا جودا بن. بە دیدی نوێلیبەرالان مەزنایەتیی مۆدێلی بازاڕ لەو خاڵەدایە. ئەمیانە دەبێتە ئەو سیستەمەی خەڵک دەتوانن جوداوازیی خۆیانی تێدا بڕاستێنن. وەک Robert Nozick جەختی لەسەر دەکات، هیچ هۆیەک نییە

وەهامان لێ بکات بڕوا بهێنین نە بەوەی فلانە جڤاک دەشێت بکرێتە نموونە بۆ هەر هەموو، نە بەوەی ئیدیالێک هەیە لای هەموان هاوکۆ بێت.

نوێلیبەرالیزم خەم لەوە ناخوات ئەنجامی میکانیزمی بازاڕ بۆ تاکەکەسان وێکچوو نییە. وەک لە سەرەوە باسمان کرد نۆزێک بەڵگەی سەربە مافی سروشتەکی دەهێنێتەوە دژ بەوەی دەوڵەت بکەوێتە دابەشینەوەیەک لە نێوان تاکەکەساندا. مێتودی دابەشینەوەکە مەرجن. گەرچی پارەکە لەلایەن دەوڵەتەوە دێتە دابەشینەوە دەبێت مەبەستی ئەو هەنگاوانە بۆ ڕاهێزانی میکانیزمی بازاڕ بێت.

لایەکی دیکەی مرۆڤنۆڕی بریتییە لە باسی ئەوەی ئایا دنەدەری ڕەفتاری خەڵک چییە. Milton Friedman پێی وایە بەرژەوەندی خۆ یەکەم بزوێنە، بەڵام ئەمە نابێت بە «خۆپەرستی کورتبینانە Myopic» لێک بدرێتەوە. فریدمان لای ناجۆرە کە وێنەی «مرۆڤی ئابووری» ی نێو باوەڕی ئابووریی سیاسی بشێوێنرێ بەوەی مرۆڤ ببێتە «کەمێک زیاترە لە ماشێنێکی ژمێریار کە تەنها بە دنەدەری پارەکی دەبزوێ». بەرژەوەندی خۆ، بە دیدی فریدمان، دەکاتەوە گشت بەرژەوەند و نرخاندنێکی خەڵک مەبەستیانە گەشە بکات. زانستکار، موژدەکار یان مرۆڤدۆست هەر یەکەیان بەرژەوەندی جودا دەیان بزوێنێت. فریدمانیش وەک Lepage بە توندی جەخت دەکات لەسەر ئەوەی گشت بەرژەوەند و نرخاندنێک دەبێت دەرفەتی دەربڕین و ڕاستاندنیان هەبێت. ئەمەش لە جڤاکێکدا باش سەردەگرێت کەمترین ڕێساکاری و دەست تێوەردانی دەوڵەتی تێدا بێت. بەگشتی فریدمان خۆی تەواو بێلایەن دەگرێت لە نێوان نرخاندن و بەرژەوەندی جودای بزوێنەری خەڵک.

گرینگترین یەکەی جڤاک

ناکۆکیی سەرەکی لە نێوان تاک و دەوڵەتدایە. ئازادیی ڕەفتار و ئازادیی هەڵبژاردنی تاکەکەسان دەبێت لە هەموو بارێکدا ڕێگەی بۆ ساز بکرێت. دەوڵەتی خۆشگوزەرانیی مۆدێرن، بە خۆی و بە بیرۆکراتی و ڕێساکاریی خۆیەوە، لە هەموو بارێکدا دەبێت خەباتی دژ بکرێت. نوێلیبەرالیزم مۆرکی دوژمنایەتیی سازمانگەلی هاوبەرژەوەند و جڤاکی دیکەی پێوەیە. سازمانگەلی هاوبەرژەوەند یەکسەر دەبرێنەوە بۆ دەوڵەتی هاوچەرخی هاوئەرکەتییانە، کە بووەتە هۆی دروست بوونی چینێکی خاوەن سەرماف لە سیاسەتمەدار و کارمەندانی لایەنی فەرمی. Lepage دەڵێت زیادبوونی دەسترۆیی دەوڵەت بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیک هاوئەرکەتی زیاد دەکات. «دیاردەی دەسەڵاتی دەوڵەتیی سەردەست و بەهێز دەبێتە هۆی پەیدابوونی دۆخێکی وەها بەرژەوەندی وەڵاتیان لەوەدا بێ خۆیان بەسەر دەوڵەتدا زاڵ بکەن لە بری ئەوەی هەوڵ بدەن پەیوەندی خۆیان لەسەر بناخەی ئاڵوگۆڕی هاوسەنگ هەڵنێن کە زێدەنرخی بۆ گشت لا تێدایە«.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

نوێلیبەرالیزم دەیەوێت بە پلەی یەکەم شاقانوون، دەستوور، بەکار بهێنێت بۆ ڕاهێزانی پاراستنی تاکەکەس بەرانبەر دەسەڵاتی دەوڵەت. پێرەویکردنی دەستوور دەبێت بخرێتە ژێر چاودێریی دادگەیەکی دەستوورەکیی بەهێز بێلایەنەوە. ئەوجا Milton Friedman دەیەوێت خاڵە گرنگەکانی ئابووری مەنیتارستانە لە دەستووردا

بچەسپێنێت. «مافگەلی ئابووری» بە ڕادەی کەتەلۆگی «مافگەلی وەڵاتی» گرنگە. لەم پێشنیازی دەستووری ئابووریی فریدماندا هاتووە: بنەبان (ئاستی هەرە بەرز) ی باج دیاری بکرێت، باجگرتنی سەرکەوتە قەدەغە بێت، باجگرتنی taxation ی کۆمپانیا قەدەغە بکرێت، سنووربەستنی هەڵکشانی بڕی پارە (کە شاخاڵە لە باوەڕی مەنیتاریزمدا)، گومرگ و ڕێسابەستی هاوردن Import قەدەغە بکرێت، ڕێسابەستی نرخ و مووچە قەدەغە بکرێت.

Lepage دەنووسێت، ئەگەر ئێمە ئێستا سیاسەتێکی لیبەرالی دروست لە فرنسەدا پیادە بکەین «ئەوا دەبێتە هۆێ یان بەرپابوونی شۆڕش یان ناچاربوونی دیکتاتۆریەتی». لەبەر ئەوە نوێلیبەرالان دەبێت ستراتیژێکی دووربیانانە و ڕیفۆرمیستانەیان هەبێت. «بووژانەوەی سەرمایەدارەتی تەنها یەک ڕێگەی هەیە ئەویش فراژووتنێکی خۆڕسکی بیرکردنەوە و هەڵوێستی خەڵکە«. ئامانجی نوێلیبەرالان تەنها پلەپلە لە ڕێی ڕۆشنکردنەوەی سیستەمبەندەوە دێتە دی. یەکسەر گەڕانە بۆ Laissez Faire کارێکی داکەوتنەبین (ناوقیعی) و دژەجڤاکییە. «مەبەست ئەوەیە کاری وەها بکرێت کە جڤاک خۆی وردە وردە داخوازیی خۆی لە چارەسەرکردنی دەوڵەتی کەم بکاتەوە«.

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

سیستەمی نوێنەرەکی لە دیمۆکراتیی ڕۆژاوادا لەسەر ئەم مۆدێلە ساکارەی خوارەوە بونیات نراوە. دەنگدەران لە هەڵبژاردنی گشتیدا خواستگەل Preference ی خۆیان دەردەبڕن، ئەم خواستگەلەش پاشان لەلایەن نوێنەرانی گەل و لەلایەن حکوومەتەوە دەکرێتە بڕیار. ئەوجا سەرەی سازمانی کارگێڕە بڕیارە سیاسییەکان وەها پیادە بکات ئەنجامەکەی لە تەک خواستی دەنگدەراندا یەکانگیر بن.

نوێلیبەرالیزم هەموو تاکە باڵێکی مۆدێلی دیمۆکراتیی نموونە دەخاتە بەرگومان و لە زۆر دۆزیشدا سەرلەبەری مۆدێلەکەش دەخاتە بەرگومان. زۆربەی بەڵگەشیان کە سەرچاوە لە فێرگەی *Public choice* ەوە دەگرن، دەڵێن بازاڕ لە سیستەمی سیاسی چاکتر دەتوانێت ئاواتی تاکەکەسی ڕەچاو بگرێ[58]. ئەو ڕەخنانەی لە دەزگەی بڕیاردانی سیاسی دەگیرێت لەم سێ خاڵەدا کۆ دەبنەوە:

1- لە هەڵبژاردنی گشتیدا، دەنگدەران هەڵوێست تەنها لە سەرلەبەری پاکەتی بڕیار (پرۆگرامی حیزبی) دەگرن. دەنگدەران ناتوانن کار لە ناوەڕۆکی پاکەتەکە بکەن. ئەو دەنگدەرانەی سەربە زۆرینەی سیاسی نین خواستگەلیان ڕەچاو ناگیرێت.
2- دەشێت باری پەرلەمانی و پرۆسەی دەنگدانی پەرلەمانی سەر بنێن بە بڕیاری وەهاوە ڕێک نەکەوێت لەگەڵ ئامانجی دەنگدەراندا (تەنانەت هی زۆرینەش). لێرەدا نوێلیبەرالیزم پەنا دەباتە بەر ڕەخنەی فێرگەی *Public choice* لە ڕێساگەلی ئێستای دەنگدان و پەناش دەباتە بەر ئەوەی پێی دەگوترێت

[58] بۆچوونەکانی فێرگەی *Public Choice* لەلایەن Gordon Tullock ەوە، لە شێوەیەکی گەلێردا، لە کتێبی *Den Politiska marknaden* (تەرجەمەی سوێدی، 1982) بڵاو کردەوە.

پارادۆکس Paradox ی دەنگدان-ی Kenneth Arrow، کە دەڵێت هیچ سیستەمێک جێی دڵنیابوون نییە لەوەی بتوانێت خواستگەلی تاکەکەسان تەرجەمەی بڕیاری کۆگەرا بکات.[59]

3- بۆچونێکی دەڵێت کارگێڕی فەرمی بڕیاری ئۆرگانی فەرمی جێبەجێ دەکەن، ناکرێتە دەرەوە. بەر لە هەر شتێک، لەبەر ئەوەی فەرمانگەکان پاواندارن (مۆنۆپۆلدارن)، بەر ڕکابەری ناکەون. فێرگەی *Public choice* بە پشتیوانی William A. Niskanen ی ئابووریناسی ئەمریکایی، دەڵێت کارگێڕیش وەک هەموو سازمانگەلێکی دیکە لەلایەن بەرژەوەندی خۆیەکیی ئەندامانیەوە دەبرێ بەڕێوە. کۆمپانیای نێو بازاڕ ئامانجی ئەوەیە قازانج بگەیەنێتە ژووریەڕ، فەرمانگەی فەرمیش ئامانجی ئەوەیە بودجە بگەیەنێتە ژووریەڕ. بەرژەوەندی خۆیەکی کارمەندان (پێگە، مووچە، مەودای بەرز بوونەوە) وەها دەخوازێ سازمانەکە گەشە بکات، واتە بودجەی زیاد بکات.

بەڵگەی سێیەم دەڵێت: پێشنیازی ڕیفۆرمیستانە، کە دەخرێتە بەردەم هەڵبژاردن دەنگیان لەسەر بدەن، لایەنی کارگێڕی داڕێژەریێتی. لەبەر ئەوە زۆر چاک دەشێت بڵێین نموونە مۆدێلی دیمۆکراتی ڕێگەیەکی پێچەوانەی گرتووەتە بەر: لایەنی کارگێڕی پێشنیازی ڕیفۆرمیستانە ڕەپێش دەخات، ئەم پێشنیازگەلە لە پارتی و سازمانە سیاسییەکاندا ڕیشەچین دەکرێن و پاشان ئەمان بازاڕی ئەم پێشنیازانە لای دەنگدەران گەرم دەکەن.

هاوسەران Milton و Rose Friedman لەم بەراوردەی خوارەوەدا، لە نێوان دەنگدەر و باری بەرهەمبەردا سیستەمی بڕیاری سیاسی بەرەنگاری میکانیزمی بازاڕ دەکەنەوە:

«حوکومڕانیی زۆرینە شیرازەیەکە هەم پێویست و هەم جێی تەما. بەڵام ئەمیان تەواو جودایە لەو ئازادییەی هەتە لە کاتی کڕیندا.ساڵی جارێک کە دەچیتە ژووری دەنگدانەوە بەگشتی دەنگ بۆ پاکەتێک دەدەیت نەک بۆ دۆزێکی بەرجەستەی تایبەت. ئەگەر سەربە زۆرینە بیت ئەوا لە باشترین باردا دەسکەوتت بریتیە هەم لەوەی پەسەندە بەلاتەوە و هەم لەوەی ناپەسەندە بەڵام پێت وەها بووە کەمسەنگترە. بەگشتی ئەنجامەکەی دەبێتە شتێکی جودا لەوەی پێت وابوو دەنگت بۆ داوە. خۆ ئەگەر سەربە کەمینە بیت ئەوا ناچاری دیدی زۆرینە بسەلمێنی و چاوەڕوانی ڕۆژێکی دیکە بیت بەخت تێیدا یار بێت. بەڵام لە بازاڕکاریدا ڕێک ئەوت دەسکەوت دەبێت کە دەنگی بۆ دەدەیت، بۆ خەڵک دیکەش هەر وەهایە. سندووقی دەنگدان وێکچوون Conformity ی بێ ڕێککەوتن Unanimous دەهێنێتە کایەوە. بازاڕ ڕێککەوتنی بێت وێکچوون دەهێنێتە کایەوە. هەر ئەمەشە دەبێتە هۆی ئەوەی سندووقی دەنگدان هەتا دەکرێت دەبێت بۆ دۆزی وەها بخرێتە کار کە وێکچوونی تێدا پێویستە«.

دەرئەنجامیش لێرەدا ئەوەیە میکانیزمی بڕیاری سیاسی بە پلەی یەکەم دەبێت لە سنووری سێ بوارە کلاسیکەکەی دەسەڵاتی سیاسیدا بمێنێتەوە: بواری دادگەری، ئاسایش و بەرگری. لە بوارەکانی دیکەدا میکانیزمی بازاڕ بخرێتە کار لەبەر ئەوەی لەبارترن بۆهێنانە دی خواستگەلی تاکەکەسان. ئەمەش مانای ئەوە

[59] گریمان سێ بەدیلی ڕکابەری یەک هەن بۆ بڕیار دان: x, y, z. پارادۆکسی دەنگدان، بۆ نموونە دەڵێت تەنانەت ئەگەر بڕیاری x زۆرینەی دەنگی هەبێت بەسەر بڕیاری y دا و y زۆرینەی دەنگی هەبێت بەسەر بڕیاری z، ئەمە بۆ خۆی نابێتە هۆی ئەوەی بڕیاری x زۆرینەی هەبێت بەسەر بڕیاری z دا.

نییە نوێلیبەرالیزم مەبەستیەتی دەوڵەتی «شەوپاسەوان» ی کۆنەلیبەرال تازە بکاتەوە. مەبەست ئەوەیە ئەو بڕە پارە فەرمییەی بۆ لایەنی کارگێڕیی فەرمی تەرخان دەکرێت بگوێزێتەوە بۆ بەرهەمبەران.

سازمانی ئابووری

ئامانجی نوێلیبەرالیزم هەڵوەشاندنەوەی ڕێسادانانە، کەساندنی [ئەهلیکردنی] چالاکی فەرمییە و هەروەها سەپاندنی مێتودی بازاڕاسایە لەو بەشە فەرمییانەی دەمێنن.

هاوسەرانی Friedman، سەرچاوە لە Adam Smith ەوە دەگرن و چوار بواری ڕەوا بۆ چالاکی دەوڵەت دیاری دەکەن.

1- یەکەمیان ئاسایشی کەسەکییە لە نێو وەڵاتەکەدا و بەرگرییە لە ئاست پەلاماردانی وەڵاتی دیکە.
2- دووەمیان سەپاندنی شیرازەی دادگەری و ڕێساگەلی سەرەکیی هەڵکردنی نێو جڤاکە.
3- بواری سێیەم بریتییە لەو چالاکییانەی بۆ سەرانسەری جڤاک بەسوودن بەڵام بۆ تاکەکەس سوودی بازاڕییان نییە تا بیانگرێتە ئەستۆ.
4- بواری چوارەم پاراستنی ئەو کەسانەیە کە ناتوانن خۆیان بپارێزن، بۆ نموونە منداڵ.

بە بۆچوونی هاوسەرانی فریدمان پێوانەی جوداکردنەوەی ئەرکەکانی دەوڵەت لە هی بازاڕ لێرەدا پەیدان.

باشترین نموونە بۆ سیاسەتی نوێلیبەرالانە لە یەکێک لەو بوارانەی ڕەوایە دەوڵەت بیگرێتە ئەستۆ پێشنیازەکەی Milton Friedman ـە دەربارەی کۆپۆنگی خوێندن. لە ڕێی سیستەمی کۆپۆنگی خوێندنەوە هەموو کەسێک بڕێک پارەی بۆ تەرخان دەکرێت بۆ خوێندن. ئەوجا دەکرێت ئەم کۆپۆنگانە لەو فێرگەیە ورد بکرێنەوە و بەکاربهێنرێن کە خوێندکار و خێزان پێیان باشە. ئەم شێوەیە بە پارەی باج مەسرەفی بازاڕێکی خوێندن دەکرێت کە ڕکابەری تێدایە. ڕکابەرییەکەش لێی چاوەڕێ دەکرێت ببێتە مایەی هەم بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندنەکە و هەم ئازادیی هەڵبژاردن بۆ بەرهەمبەران. گەر مەبەستیش ئەوە بێت لە ڕێی سیاسەتەوە جۆرە ژێرپەڕ Minimum ێک دابین بکرێت، ئەوا جۆرە کۆنترۆڵێکی فەرمی فێرگەکان دەشێت پەسەند بکرێت. لیبەرالی دیکە هەیە، بۆ بواری وەک ساخڵەمی (تەندروستی)، پێشنیازی سیستەمیان کردووە لە بابەتی کۆپۆنگ و پێی دەگوترێت «مافی ڕاکێشان».

پێشنیازی سێیەم، کە Lepage ئاماژەی بۆ دەکات، دروستکردنی «مافگەلی موڵکایەتی» ی نوێیە و لەویشەوە بازاڕی نوێیە، بە نموونە بۆ ژینگەپارێزی. لە بری ڕێسابەست دەشێت دەوڵەت «بڕێکی کەسەکی لە هەوا پیسکردن» دابەش بکات بەسەر هەموو کەسێکدا، ئەمانەش دەکرا پاشان بێنە کڕین و فرۆشتن. ئەوجا، لە بری ئەوەی «کارمەندان یان دەستەی گوشاربەر لە پێتەخت» بڕیار بدات، هێزی بازاڕ کارێکی دەکرد جۆری هەوای هەر ناوچەیەک بە گوێرەی خواستی خەڵکی ناوچەکە بێت.

ئوتوپیا

میکانیزمی بازاڕ بە دیدی نوێلیبەرالیزم دەزگەیەکی تەواو بێلایەنە لە ئاست خواستگەلی تاکەکەساندا، هەرچییەک دەبن با ببن. کەواتە بازاڕ بە چێوەیەکی ڕووت دادەنرێت. پڕکردنەوەی ئەم چێوەیە بە ناوەڕۆک ئەرکی تاکەکەسانە. کەواتە ئوتوپیای نوێلیبەرالیزم بەوە دێتە دی دەوڵەت پاشەکشە بکات و دەرفەت بۆ بازاڕی برەخسێنێت.

Henri Lepage دەڵێت، سەرمایەدارەتی تاکە سیستەمە بتوانێت لە نێوان داخوازییەکانی تاکەکەساندا باشترین ڕێگە بدات بەدەستەوە. بەوەش Lepage ئوتوپیای نوێلیبەرالیزم بە سەرمایەدارەتییەکی ڕیفۆرمکراو دیاری دەکات کە دەرفەت دەڕەخسێنێت بۆ ئەوەی «ژمارەیەکی ژووڕپەڕ لە خەڵک برێکی ژووڕپەڕ لە خواستگەلیان براستێنن بە ڕادەیەکی ژێرپەڕ لە خەرجی و کاری زۆرەملێ».

Robert Nozick هەنگاوێکی دیکەش ئەم بۆچوونە سەر دەخات. «دەوڵەتی ژێرپەڕ» کە بە دیدی ئەم لەگەڵ مافگەلی تاکەکەساندا یەک دەگرنەوە، دەبا ببێتە چێوەیەک بۆ ئەزموونگەیەکی مەزن، ئەزموونگەیەک گشت ئوتوپیا سیاسی و جڤاکییەکانی تێدا بەکردەوە بخرێنە ژێر ئەزموونەوە. «وێنادار و خەیاڵباز، شێت و فریشتە، ڕاهب و هەوەسباز، سەرمایەدار، کۆمیونیست و سۆسیال دیمۆکرات» و گشت گرووپانی دیکە دەرفەتیان بۆ برەخسێ وێنای خۆیان براستێنن و نموونەیەکی سەرنج ڕاکێش هەڵبنێن. جڤاک بەو جۆرە دەبێتە ئەزموونگەی پیادە و چاککردنی وێنای بیر سیاسی.

> «بەشێکیان پشت گوێ دەخرێن، بەشێکیان بەردەوام دەکۆشن، بەشێکی دیکە دیسان لەتلەت دەبن، بەشێکیان دەگەشێنەوە، ئەندام پەیدا دەکەن و لە جێگەی دیکە کۆپی دەکرێن. هەموو کۆڕێک دەبێت پشتیوانیی خۆکارانەی ئەندامەکانی ڕابکێشێ و بپارێزێت. هیچ نەخشێک بە زۆر بەسەر کەسدا ناسەپێندرێت و ئەنجامیش دەبێتە یەک نەخشە، ئەگەر و تەنها ئەگەر، هەموو لایەک خۆکارانە ئەو گوزەرانە بسەلمێنن».

Ecologism ئېكولوگىزم

ئێکۆلۆژیزم (ژینگەناسی) ئێستا لە ئاستی فرەمیللیدا زاراوەیەکە بیروڕا و بزاڤی وەها دەگرێتەوە بە ناوی خەباتی ژینگەپارێزیەوە داوای ڕێکخستنەوەیەکی ڕادیکالانەی جڤاکی پیشەسازیی ڕۆژاوا دەکات. ئێکۆلۆژیزم خۆی پێی وایە ڕەهەند Dimension ی نوێی وەهای بە سیاسەت بەخشیوە لەگەڵ پێوەری «ڕاست و چەپ» ی باوی ئێستا ناگونجێت. ئەم گوتەیە لەلایەن توێژکارانی سیاسەتناسییەوە سەلمێنراوە. داخوازیی ئەم ڕەهەندە نوێیە، بە پێچەوانەی هەوڵی جڤاکی پیشەساز کە مەبەستی گەشەندە، بە پلەی یەکەم بریتییە لە داخوازیی هاوسەنگیی ژینگەناسانە. زۆر جاریش دەگوترێت دیسەنتەراڵاندن وەک ڕەهەندێکی نوێی سیاسی زادەی ئێکۆلۆژیزمە. ئەم گوتەیەش لەوەوە هاتووە کە هەموو ئایدیۆلۆژی سیاسییەکانی دیکە، لە چەپەوە بۆ ڕاست، ڕوویان لە پیشەسازی مەزن، گەشەندی ئابووری و دەسەڵاتی سەنتەراڵی دەوڵەتە.

ڕوانگەی سیاسەت- مێژووی بیر ئەمە بە ڕەهەندێکی نوێ دانانێت. وا چاکە بگوترێت داخوازیی هاوسەنگیی ئێکۆلۆژیستانە بووەتە شابەڵگەیەکی دیکە بۆ دیسەنتەراڵاندن، دیمۆکراتیی کۆمپانیا و خۆفەرمانی لە یەکەی جڤاکیی بچووکدا، ئەمەش داخوازیەکە زووتر لە نێو ئەنارکیزم، سەندیکالیزم، سۆسیالیزمی پۆلێر Guild Socialism و تەنانەت لە نێو چەپی نوێشدا هەبووە.

کاریگەریی چەپی نوێ لێرەدا بەرهەستە، تەنانەت بەشێکی گەورەی بەرنامەی فێمینیستانەش تێکهەڵکێشی ئێکۆلۆژیزم کراوە، هەر نەبێت لەو دەمەوە کە ئەم بزووتنەوانە لە 1970 کاندا هاتنە مەیدانی کاری پەرلەمانییەوە. لێرەدا چەند ڕێچکە بیرێکی نوێنەرەکیی نێو ئێکۆلۆژیزم دەخرێنە بەر باس، نموونەکانیش لەلایەک لە فەیلەسووفی نۆروێژی ئارنە نێس Arne Naess و لەلایەک لە پرۆگرامی پارتی ئێکۆلۆژیستانەی ئەڵمانییەوە وەرگیراون. ئارنە نێس سیستەمێکی فەلسەفی سەرلەبەری داڕشتووە و ناوی ناوە ئێکۆسۆفی Ekosofi.

لە سوێد Per Gahrton ی جڤاکناس یەکەم هەنگاوی جیددی هەڵنا بۆ داڕشتنی ئایدیۆلۆژیایەکی حیزبییانەی ئێکۆلۆژیستانەی سوێد[60].

لە نێو پارتگەلی ئێکۆلۆژیستاندا Die Grünen «کەسکەکان» ی ئەڵمانی جێی سیاسیی هەرە بەهێزیان گرتووە. لە یەکگرتنەوەی ئەڵمانیادا، کەسکەکان، لە پەرلەماندا داهێزران، لەبەر ئەوەی ئەمان دژی یەکگرتنەوەکە وەستان و ئومێدیان وابوو بیروڕای ئێکۆلۆژیستانە لە DDR یکی نوێدا جێی خۆی بکاتەوە.

لە فرانسە ئێستا دوو پارتی ڕکابەری ئێکۆلۆژیستانە هەیە. لە سکاندیناڤیا پارتی De gröna «کەسکەکان» ی فینلاند، لە هەموان زووتر جێی خۆی لە پەرلەماندا کردەوە. لە نۆروێژ و دانمارک پارتە چەپە سۆسیالیستەکان بەرنامەی ئێکۆلۆژیستانەیان هەڵگرتەوە.

گەیشتن بە مەیدانی پەرلەمانی بووە هۆی پەیدا بوونی گرژیی سیاسی — تاکتیکی. لە نێو Die Grünen دا دوو ڕێبازی دژ بە یەک دەکۆشن. یەکیان لای وایە پاراستنی ئەمانەتی پرنسیب لە پێشترە و لەبەر ئەوە پێیان

---

[60] ئێکۆسۆفیی ئارنە نێس ساڵی 1973 لە کتێبێکدا کۆکرایەوە بە ناوی *Økologi, samfund* og livsstil، تەرجەمەشی هەیە بە سوێدی *Ekologi, samhälle och Livsstil. Utkast till en ekosofi* (1981). ناوی کتێبەکەی گارتۆن ئەمەیە: *Vad vill de gröna?*

دەگوترێت بنەماگران Fundos. ڕێبازەکەی دیکە، کە بە خۆیان دەڵێن داکەوتبین (واقعی) Realos سیاسەتی ئەنجامبەخش و هاوکاری لە تەک پارتەکانی دیکە دەسەلمێنن.

شانرخاندن

باوەڕی هاوسەنگیی ئێکۆلۆژیستانە بنەمای ئێکۆلۆژیزمە. ئەمیان چەمکێکی سیاسییە نەک زانستی، لە ماوەیەکی زووتری دەمی گفتوگۆی ژینگەپارێزیدا سەری هەڵدا. مەبەستیش لە هاوسەنگیی ئێکۆلۆژیستانە دۆخی سروشتێکە مرۆڤ دەستی لێ نەداوە. بە دیدی ئێکۆلۆژیزم جڤاکی پیشەسازیی مۆدێرن ئەم هاوسەنگییەی تەواو شێواندووە. دەست تێوەردانی مرۆڤ هێند مەزن بووە شیرازەی سروشت خۆی هاتۆتە دەست. بڕوانە سامانی سروشت، کە بە دیدی ئێکۆلۆژیزم خەریکە نابوود دەبێت، بڕوانە ژینگە و بڕوانە سەرلەبەری شێوازی گوزەرانی مرۆڤ. ئەو جڤاکەی دەبێت جێی جڤاکی پیشەساز بگرێتەوە ئارنە نێس ناوی دەنێت جڤاکی هاوسەنگ. لە پرۆگرامی ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانیدا هاتووە. «مرۆڤ گەورەی سروشت نییە، بگرە دەبێت سەرلەنوێ خۆی بە بەشێک لە سروشت بزانێ». ڕەچاوگرتنی ژینگە و ساخڵەمی «ڕەچاوگرتنی ژینی گیانەوەر و ڕوەک» لە بازاڕ، لە شیرازەی گوزەران و بەرهەمبەریی جڤاکی ئێکۆلۆژاندا ڕەنگ دەداتەوە. ئارنە نێس شتێکی دیکەشی دەخاتە سەر و دەنووسێت. «ڕێزگرتنی سەرلەبەری ژیان، لە ڕووی پرنیسیپەوە هاومافیی فراژووتن بۆ گشت ژینێک، هاوشانەتی Egalitarianism لە دونیای ژینداراندا» دەستەبەر دەکات. مەبەستیش لێرەدا ئەوەیە مرۆڤ هیچ مافێکی تایبەتی نییە ببێتە گەورەی ژیانی بوونەوەر، ڕوەک و ئۆرگانیزمی دیکە.

لە بورای گوزەرانی جڤاکیدا گوناهی لاسەنگیی دەخرێتە ئەستۆی نە تەنها پیشەسازیی مەزن بگرە «ئابووریی ڕکابەر» و «چڕکردنەوەی دەسەڵاتی ئابووری» یشەوە. لێرەدا ئیلهام لە سۆسیالیزمەوە ئاشکرایە، بە نموونە ئێکۆلۆژیستەکانی ئەڵمانیا دەڵێن: دادۆشینی مرۆڤ و بەدبەکارهێنانی یەکدی، لەگەڵ سیاسەتی ئێکۆلۆژیانەدا یەک ناگرنەوە.

لە سوێد، پێر گارتۆن Per Gahrton، گوتەبێژی ئایدیۆلۆژیی کەسکەکانە. ئەم ئەوەشی دەخاتە سەر کە جڤاکی پیشەسازی ئەمرۆ بێپێوەری Anomy، واتە هەڵوەشانی جڤاکیشی بەدەمەوەیە. جڤاکێک لە خەمی گەشەنددا بێت ناکرێت خۆی لادا لەوەی مەودای نێوان ئامانجی بەختەوەربوونی خەڵک و دەستاوێژی بۆیان ڕەخساوە، فرەوان بێت. «ئاشکرایە کە تەژەند دەبێتە هۆی ئەوەی بەردەوام، ئامانج دوورتر بخرێتەوە و لە کۆشەشی پێڕاگەیشتن بەو ئامانجانە بە ناچاری خەرەندی جڤاکی، هەراسانی Frustration، دارزان، نارازیبوونی درێژخایەن و پەیدابوونی "دۆڕاوان" ی لێ دەزێتەوە. هەتا گەشەندی ماددی تیژڕەوتر بێت هەڵوەشانی جڤاکی زیاتر بەرهەستە«.

بیردۆزەی جڤاکی دەربارەی جڤاکی پیشەساز سەرچاوەی ئەم ڕەخنانەن. ئەمانە پشتیوانی دەکەن لەو هەوڵەی ئێکۆلۆژیزم دەیدات بۆ دروستکردنەوەی ئەو داوەستان Stagnation و ئاسوودەبوونەی گۆیا لە جڤاکی بەر لە پیشەسازیدا هەبووە.

وەها باشە ئێکۆلۆژیزم بە ئایدیۆلۆژییەکی سەربە نرخاندنی ئۆبژەکتیڤ دابنرێت. چونکە لای وایە چەمکی هاوسەنگیی ئێکۆلۆژییانە ڕیشەی لە دۆخێکدا هەیە زانست سەلماندوویەتی و نایەتە گۆڕین. چەمکی هاوسەنگی دەبێت لە دۆخی هەمەجۆردا لێکبدرێتەوە و بڕاستێنرێ لەبەر ئەوە پتر خەسڵەتی دروشمی وەرگرتووە، تاڕادەیەک وەک ئەوەی «ئازادی» ی نێو لیبەرالیزم و «یەکسانی» ی نێو سۆسیالیزمی دێمۆکرات.

گرنگترین یەکەی جڤاک

ئێکۆلۆژیزم بەگشتی ئایدیۆلۆژییەکی فرەمیللیە. ئەم باوەڕە دەڵێت ڕکابەریی نێو بازاڕی جیهانی بۆ گەشەندی ئابووریی جیهانی ڕۆژاوا، جیهانی هەژاری سێیەمی کردۆتە یەکەم قوربانی. کاتێک مرۆڤ و مرۆڤایەتی بە پلەی یەکەم بە هاوژینی سروشت سەیر بکرێن ئیدی پلەی یەکەی «میللەت - ناسیۆن Nation» دادەبەزێت. سەختانگی ژینگە بە سەختانگێکی هەمەپۆش Global و دونیاپۆش دادەنرێت. بەڵام لەلایەکی دیکەوە ئێکۆلۆژیستان بۆ چارەکردنی سەختانگی ژینگە بە توندی پشتی خۆفەرمانیی میللی دەگرن دژ بە هێزگەلی بازاڕی جیهانی. لە نێو دەوڵەتدا دەسەڵاتی دەوڵەت دەبێتە گرنگترین ئامراز بۆ سەپاندنی قانوونی ڕژد (توند) دەربارەی ژینگە و ڕێسای ئابووری وەک پەرژینێک بەرانبەر کار تێکردنی بازاڕی جیهانی.

لە ئێکۆلۆژیزمدا چەمکی چینایەتی مارکسیستانە بەکار ناهێنرێت. لە بری ئەوە پێکهاتنی دەستەی جڤاکیی سروشتکرد بە یەکەی گرنگتر دادەنرێن. هەر ئەمانەشن دەبنە بنەمای سیاسەتی ئێستای بزاڤەکە و دیدی وی دەربارەی جڤاکی ئایەندە. جێی کار و هاوبەندیی کار نموونەن لە یەکەی سەرەکی. ناوچە، ئاوایی (بەشەشار، گەڕەک، شارۆچکە، شارەدێ و گوند) نموونەی دیکەن. پێر گارتۆن پەنا دەباتە بەر Émile Durkheim کە یەکێکە لە بیردۆزانی کلاسیکی جڤاکناسی. ئەم دەیویست بە لایەنە باشەکانی وێنەیەکی مۆدێرن لە کۆنە جڤاکی جووتیارەتی، بە جێگرێکی خێزانی گەورە، کۆڕی زەویداران، کاسبکاران و کۆڕی کڵێسە - چارەیەکی داوەشانی نێو جڤاکی پیشەساز بکات. گارتۆن ئەم جێگرە لە «جڤاکێکی نێوچەیی بەهێز» دا دەبینێت. ئارنە نێس دەنووسێت: «پەیوەندی مرۆڤانەی نێزیک کە مایەی ئاسودەیی و گەرمی بێت تەنها لە نێو دەستەی تاڕادەیەک بچووکدا پەیدایە«. ئێکۆلۆژیزمی ئەڵمانی بیردۆزەیەکی دەربارەی «تۆڕی بچووکی جڤاکی» ی داڕشتووە و لە سیاسەتی خۆیدا جێگەیەکی گرنگی داوەتێ. ئەم پێکهێنانەی «دەستەی بچووک» بووەتە سەرشار بۆ «دێمۆکراتیی بنەما» کە ئامانجێکی دێمۆکراتیانەی ڕادیکالی ئێکۆلۆژیزمە.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

ئارنە نێس پاش هەڵسەنگاندنێکی وردی نێوان ڕیفۆرم و شۆڕش دەگات بەوەی کە «جێگر (بەدیل) ی داکەوتبین (واقیعی - ڕیالیست) ڕێگەیەکە بە ڕیفۆرمی سەرانسەریدا تێپەڕ دەبێ». دوور نییە «ڕیفۆرمی سەرانسەری» ئیلهامی لە «ڕیفۆرمی ساختارەکی» ی کۆمیونیزمی ئەورووپی و سۆسیالیزمی چەپڕەوەوە گرتبێت. نێس ئەم گریمانەیەی خوارەوەی داڕشتووە گەرچی مەبەستیشی تەنها جڤاکی خۆشگوزەرانی سکاندیناڤیایە:

«چالاکیی ڕیفۆرمیستانەی پلەداری هەتا دێ قووڵتر و بەرینتر، کە هەموو ئامانجێکی تێیدا پلەپلە ڕاوێژی لەسەر کرا بێت، دەرفەتی لە شۆڕش زیاترە دامەزراو بگۆڕێ بە جێگرێکی تەواو باشتر. پێوانەی "باشتر" یش، بە کورتی، دەکاتەوە ژیانی خۆش».

هەروەها ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانیش لایەنی سیاسەتی پلەدار دەگرن، هەڵبەتە بەو مەرجەی گۆڕانکاریی سەرانسەریی نێو سازمانی هەم ئابووری و هەم سیاسی ڕووی لە جڤاکێک بێت لە جۆرێکی نوێ. ئەمانە بەتەماش نین ڕیفۆرمەکانیان لە ڕێی ئاسایی پەرلەمانییەوە جێبەجێ بکەن. کەسکەکان وەک سەندیکالیست و چەپی نوێ لایەنگری «تەکی ڕاستەوخۆ» ن. شێوازی ڕێکخستن و خەباتی لەو بابەتە دەخرێتە پێش کاری پەلەمانییەوە. دەستەی تەک، بایکۆت، پرۆژەی جێگر (بەدیل)، خۆ سازدان و خۆ یاریدەر لە نێو «گرووپانی بێدەرەتان» دا، مانگرتن و داگیرکردنی کۆمپانیا. کاری پەرلەمانەتی لای کەسکەکان دەستاوێژێکە بۆ ئەوەی ویستی دەستەی تەک ببرێتە نێو پەرلەمانەوە.

ئەوجا لای کەسکەکان مەرجێکی گرنگ هەیە بۆ تەک و گرووپی تەک: دەبێت پەیڕەوی بیرۆکەی نا- دڕی بکرێت، وەک ئەوەی لە نێو بزاڤی وەڵاتیی ئەمریکاییدا پەیڕەوی دەکرا. ئارنە نێس بەتایبەتی ورد بۆتەوە لە سیاسەتی لاشەڕ (نا-دڕی) Nonviolence ی گاندی Gandhi کە لە خەباتی سەرخۆبوونی هیندستاندا پەیڕەوی دەکرا و دەگاتە ئەوەی: «تەکی ڕاستەوخۆ ئەگەر تاڕادەیەکی بەرز لاشەڕ نەبێت ناتوانێت بۆ ماوەیەکی درێژخایەن سەرکەوتوو بێ».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

«دێمۆکراتیی بنەما» ی کەسکەکان دەکاتەوە سەپاندنێکی قووڵی دێمۆکراتیی ڕاستەوخۆ لە یەکەی بچووکدا. لە سەر ئاستی میللی، دێمۆکراتیی نوێنەرەکی ڕەت ناکرێتەوە بەڵام دەبێت بە گەلپرسی تەواو بکرێت. گەلپرسی دەبێت بڕیاردەر بێت و دەبێت بە دەستپێشخەری گەل بێت، واتە ژمارەیەکی دیاریکراوی وەڵاتیان بۆیان هەبێت گەلپرسی بسەپێنن. داخوازیی سێیەم دەڵێت گەل دەبێت بتوانێت هەر کاتێک بێت لە دەمی مانداتی نوێنەراندا، نوێنەری هەڵبژاردە لە نوێنەرایەتی بخات، ئەمەش هەر داخوازییەکی کلاسیکی دێمۆکراتی ڕادیکالانەیە.

سازمانی جڤاک دەبێت بگونجێنرێ لەگەڵ شێوازی بڕیارەکانیدا، بە شێوەیەکی وەها کە لە سوودی یەکەی بچووکدا بێت و ژمارەیان زیاد بکات. لەبەر ئەوە دیسەنتەراڵاندن Decentralization دەستاوێژێکی یەکجار گرنگی ژینگەپارێزییە.

جگە لەوە ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانی داخوازییەکی ڕادیکالانەی فێمێنیزمیش دەسەلمێنن کە دەڵێت لە هەموو جێی کار و خوێندندا دەبێت جێی تەرخان بۆ ژن هەبێت. ژنان «دەبێت لە گشت بوار و گشت ئاستێکدا» پێشەمییان بدرێتێ هەتا ئەو دەمەی ڕێژەیان بەلای کەمەوە دەگاتە سەدی پەنجا.

سازمانی ئابووری

تەنانەت بازاڕیش دەبێت سەر بۆ «دیمۆکراتیی بنەما» فروو بێنێت. کە لەم بوارەدا پێی دەگوترێت خۆکاری.

> «زەوی، سامانی سروشتەکی، دەستاوێژی بەرهەمهێنان و بانک دەبێت بگوێزرێنەوە بۆ شێوازی موڵکایەتیی جڤاکیی نوێ. ئێمە ئەو شێوازانەی دەوڵەتاندن کە هەتا ئێستا باو بوون ڕەت دەکەینەوە، چونکە دەرفەت نارەخسێنن بۆ کۆنترۆڵی سەربە دیمۆکراتیی بنەما. مۆدێل و جێگری ڕووەو مافی سەرپەرشتیی خۆکارانەی ئازادی نا-دەوڵەتی تەنها لە لایەن کەسانی پەیوەندیدارەوە هەڵدەنرێ».

ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانی بەم شێوەیەی سەرەوە بەرنامەی خۆیان بۆ داڕشتنەوەی گوزەرانی ئابووری کورت دەکەنەوە. جگە لەوەش یەکەی گەورە دەبێت دابەش بکرێت بەسەر یەکەی بەرکۆنترۆڵ و دیاردا. «کەسانی پەیوەندیدار» بە هاوکاریی بەرهەمبەران دەبێت بڕیاری ئەوە بدەن «چی دێتە بەرهەم، چۆن و لە کوێ دێتە بەرهەم». بەڵام ئەمە مانای ئەوە نییە بازاڕ تەواو ڕەش بکرێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەموو سامانێکی لە تازەکردنەوە نەیەت دەبێت لە دەست بازاڕ دەربهێنرێت. بۆ ئایەندەی دوور، کەسکەکان، نیازیان وایە «داڕشتنی چێوەپلانی دیمۆکراتیانە» بسەپێنن. بە توندیش جەخت دەکەن لەسەر ئەوەی ئەمیان چ پێوەندییەکی نییە لەگەڵ ئابووریی نەخشەداری سەنتەراڵی کۆمیونیزمدا. ئەم پلانەیان دەبێت لە ئەنجامی ڕاوێژێکی دیمۆکراتانەی بەریندا بڕیاری بدرێت.

کەسکەکان لایان وایە بازاڕی خۆفەرمان و ڕزگاربوو لە ساختاری هەرەمی دەبێتە دەستەبەر بۆ ڕێزگرتن لە ئامانجی جڤاکی و ئێکۆلۆژیانە. مێتودێکی دیکە ئەوەیە بازاری خۆفەرمان هێندە وابەستەی بازاڕی جیهانی نەبێت. بەشی هەرە زۆری تاوانی ئەو ڕێبازی بەرهەمهێنانەی بووەتە هۆی شێواندنی هاوسەنگیی ئێکۆلۆژی دەخرێتە ئەستۆی ڕکابەریی بازاڕی جیهانیەوە. لەبەر ئەوە ئێکۆلۆژیستان داوای ئاوتارکی Autarky یەکی سنووربەست دەکەن، مەبەستیش لە ئاوتارکی خۆتەیارکردنی میللییە. ئەمیان دەبێت بەلایەنی کەمەوە خۆراک و بەرهەمی سەرەکیی لەو بابەتە بگرێتەوە.

هەڵبەتە ئەم شیرازە نوێیە ڕێبازێکی نوێی بەرهەمهێنان دەگرێتەوە: هێزی ئاتۆمی دەبێت دەمودەست لە کار بخرێت، «نەرمە تەکنیک» جێی بۆ خۆش بکرێت، بەرهەمی خۆڕاگر، بەکارهێنانەوە، دنەدانی کاری دەستی و بەرهەمی نێوچەیی.

ئوتوپیا

ئێکۆلۆژیزم وشەی «جۆرایەتیی ژیان» ی کردۆتە مۆر بۆ جڤاکی ئایەندەی خۆی. بۆ نموونە ئارنە نێس دەنووسێت: «خۆڕاستاندن نێزیکە لە جۆرایەتیی ژیانەوە. ئەم دوو چەمکە نایسەلمێنن ئاستی گوزەرانی ماددی ببێتە نیشانەی گوزەرانی هەرە بەرز».

ئوتوپیای ئێکۆلۆژیستانی ئەڵمانی تاڕادەیەکی بەرز لە وێنای ئایەندەی مارکسیزم و چەپی نوێوە نێزیکە. کەسانی بەرهەمهێن لە نێو سیستەمێکی هاوسەنگی ئێکۆلۆژی و جڤاکیدا کۆنترۆڵیان هەیە بەسەر بەرهەمی کاری خۆیان و بەو شێوەیە گەورەترین بەشی کاری نامۆبەخش نامێنی (ئەوەی دەمێنێت بە هاوپشکی بەسەر هەمواندا دابەش دەکرێت). کاتی کارکردن تەواو کورت دەکرێتەوە. «لە کاتی ئازاددا دەشێت چالاکییەکی ئازادی وەها گەشە بکات هەر خۆیشی ئامانج بێت«. بیرۆکەیەک هەیە زووزوو ڕەپێش دەخرێ دەڵێت بەرهەمی دروستی کاڵا دەبێت لە سنووری پێداویستییە بنەڕەتییەکاندا بمێنێتەوە، ئەوجا پێداویستی تاکەکەسی لە دەرەوەی ئەو سنوورە لە ڕێی کاری ئەو کەسەوە دابین دەکرێت کە لە ماڵ یان لە کارگەی گەڕەکدا ئەنجام دەدرێت. بە نموونە گوتراوە دەبێت کاتی کار بیست سەعات بێت لە هەفتەیەکدا بۆ ئەوەی دەرفەت بڕەخسێ بۆ بەرهەمێکی خۆیەکیی وەها فراژووتنی بە دەمەوە بێت.

ئارنە نێس لە «ئێکۆسۆفی» ـیەکەی خۆیدا چەند ڕستەیەکی سیستەمبەند کردووە، وێنەیەکی پتر سەرلەبەر دەدەن دەربارەی ئوتوپیای ئێکۆلۆژیانە. ئەمەش کورتەی ڕستەکانە:

- خۆڕاستاندنی ژوورپەڕ Maximum
- خۆڕاستاندنی تاکەکەس بەستەگی هەیە بە خۆڕاستاندنی هەموانەوە.
- خۆڕاستاندنی ژوورپەڕ داوای هاوژینی Symbiosis ی ژوورپەڕ دەکات.
- فرەواندنی فرەڕەنگی دەرفەت دەدات بە فرەواندنی خۆڕاستاندن.
- فرەڕەنگی، فرەفەرهەنگ، فرەمەیدانی ژوورپەڕ!
- خۆڕاستاندنی ژوورپەڕ داوای خۆفەرمانیی ژوورپەڕ دەکات.
- خۆڕاستاندنی ژوورپەڕ داوای فرەڕەنگیی ژوورپەڕ دەکات.
- سامانی ژوورپەڕی جۆرایەتی.

فێمینیزم

فێمینیزم Feminism وەک بزاڤێکی بیرکارانە Intellectual و سیاسەتکارانە لە پێناو ئازادکردنی ژن لە ڕووی جڤاکی و سیاسییەوە، لە شێوەی جۆراوجۆردا، لە سەدەی هەژدەیەمەوە هەیە. Mary Wollstonecraft بە کتێبی «داکۆکی لە مافی ژنان» *A Vindication of the Rights of Women* (1792) بووە یەکەم نووسەری ژنی فێمینیست. ئامانجی Wollstonecraft بریتی بوو لەوەی «جوداوازیی زایەندەکی بە تەواوی لە جڤاکی خۆماندا بسڕینەوە، مەگەر لەو بارانەدا کە خۆشەویستی ڕەفتار بگێڕێت». لای Wollstonecraft ئامرازی گەیشتن بە جڤاکی زایەندیەکسان بریتییە لە بارهێنان و فێرکاریی وەک یەکی کوڕ و کیژ.

لە سەدەی نۆزدەیەمدا نووسەری فێمینیستی ژن و پیاو لە هەموو ڕێبازە سیاسییەکاندا هەبووە، لە لیبەرالیزمەوە بگرە هەتا چەپ. لە نێو لیبەرالاندا دەبێت ئاماژەی تایبەت بە میلل John Stuart Mill بکرێت. بەرهەمەکەی میلل *The Subjection of Women (1869)* ئێستایش شابەرهەمە. میلل وەها باس لە دۆخی ئەو دەمە دەکات: «لە جڤاکی نارۆشناکدا ڕەنگی پێست، ڕەگەز، دین، یان لە وەڵاتی ژێردەستەدا سەربە نەتەوەبوون چی دەگەیەنێت، ژنبوون هەمان شت دەگەیەنێت بۆ هەموو ژنان: "هەتاهەتایە دوورخستنەوە لە هەموو پیشەیەکی بەرز"» وێڕای بێدادیی دژ بە ژن و کۆسپ خستنە ڕێی فراژووتنی کەسایەتییانەوە، ئەم داگرتنی پێگەیەی ژنان دەبێتە هۆی زیانێکی گەورە لە سەرلەبەری جڤاک. لە سیاسەتدا جڤاک چەندین بەهرەداری لە کیس دەچێت وێڕای کاریگەری ئەو خێرخوازییەی بەرهەمی خەسڵەتگەلی تایبەتی ژنانە. کەواتە میلل وەک سوودخوازێک دەیویست بەڵگەی مافگەلی سیاسی ژنان لەوەدا پێشان بدات کە سوودی هەیە بۆ جڤاک: جڤاک سەدی پەنجای ئەو توانایەی خۆی لە کیس دەچێت کە دەشیان بۆ چاککردنی جڤاک بخرێنە کار.

خەبات لە پێناوی مافی دەنگدانی ژنان لە ئەورووپای ڕۆژاوا و کۆوەڵاتی ئەمەریکا USA بە خەسڵەتی لیبەرالانەوە پیادە کرا. هەڵبەتە سوفراگێت Suffragette ـەکان: ئەندامە چالاکە دەستوەشێنەکان، ناچاربوون پەنا بەرنە بەر مێتودی پەلەمانبەدەر بۆ سەرخستنی کەمپێنەکانی خۆیان. سوفراگێتەکان بەڵگەی میلل – یان توندتر دەکرد و دەیان گوت ژنان خاوەنی خەسڵەتی ئاکارەکیی بەرزترن. ئەم خەسڵەتانە، پاش پیادەکردنی مافی دەنگدانی ژنان، دەبنە هۆی گۆڕینی جڤاک. Elizabeth Cady Stanton بیردۆزی هەرە گرنگی بزاڤی سوفراگێت بوو، دەیگوت هۆکاری بەڵای ئەم دونیایە لەوەدایە هەتا ئێستا لە بواری سیاسەت و جڤاکدا پیاو سەردەستە:

> «ڕیشاڵی پیاوانە هێزێکی ڕووخێنەرە، توندە، خۆپەرست و پەلهاوێژە. شەڕخوازە، درە، داگیرگەرە. هەم لە دونیای ماددی و هەم لە دونیای ئاکارەکیدا ناتەبایی، نارێکی، نەخۆشی و مەرگی لێ دەزێتەوە. ئەوەی لەم دونیایەدا پێویستە بریتی نییە لە ناوچە، زێرکان (کانیی زێڕ)، ئاسنەڕێ و زرەی پارە بەڵکوو بەرزەپەیامی نوێی ژنانەیە کە پاکی، ئاکار، دینی دروست بەرز دەنرخێنێت و پیاو بڵند دەکاتەوە ڕووەو دونیای بەرزی بیر و کردەوە».

لە بەرەی سۆسیالیست و کۆمیونیست Friedrich Engels و August Bebel (سەرۆک پارتی سۆسیال دێمۆکراتی ئەڵمانیا هەتا شەڕی جیهانی یەکەم) و Alexandra Kollontay ی شۆڕشگێری ڕووس بە نووسەری هەرە لەپێش دادەنرێن. هاوبەش لای ئەمانە لەوەدایە دەڵێت پێگەی وەپشت خراوی ژنان زادەی سەرمایەدارەتییە، شۆڕشی سۆسیالیستانە دەرفەت بۆ ژنان دەڕەخسێنێت بەشداری بەرهەمهێنان بن و بەوەش بنەمای ئابووریيان دەبێت بۆ هاوشانیی تەواو. ئەنگیلز پەرە دەدا بە بیرۆکەی هەڵوەشانی خێزانی نەرێتەکی و دەڵێت، کاتێک جڤاک

بەرپرسایەتیی بارهێنان و خوێندنی منداڵ بگرێتە ئەستۆ ئیدی خێزان هەڵدەوەشێتەوە، بەڵام نەک بە مانای ئەوەی مارەبڕین نامێنێت، بەڵکوو ئەو دەمە دەبێتە یەکگرتنێکی خۆخواستانەی وەها بنەماکەی تەنها خۆشەویستی بێت.

Simone de Beauvoir یش بە نووسەرێکی ئەم نەریتە دەناسرێت، بەرهەمەکەی *Le deuxième sexe* (1949) بە یەکێک لە بەرهەمە بنەڕەتییەکانی فێمینیزمی مۆدێرن دادەنرێت.

پاشان فێمینیزم لە کۆتای 1960 ـەکاندا سەری هەڵدا، ئەمیان پەیوەندی هەبوو بە بیروڕای شۆڕشگێڕانەی خوێندکاران و چەپی نوێوە. لە 1970 کاندا فێمینیزم خرایە قاڵبی وێنەیەکی تاڕادەیەک تایبەتی ڕادیکالیزمی نوێوە. بەرهەمی فێمینیستانە وێنەیەکی تەواو نایەکگرتوو دەدات بە دەستەوە. وێڕای ئەوەش ئێستا دەشێت فێمینیزم ڕادیکال بە ئایدیۆلۆژییەکی سیاسی تەواو دابنرێت. بیردۆزەی داڕشتن هەوڵی دامەزراندنی سازمانی سیاسی بە دوادا هات. لە ئەمەریکا بە پلەی یەکەم بووە خەبات لە پێناوی *Equal Rights Amendment*، کە وەک پاشکۆیەک دەربارەی هاوشانی بخرێتە سەر شادەستووری ئەمەریکا. لەوە دەچێت ئەم هەوڵە هەتا ئێستا بێبەر بووبێت. ساڵی 1983 بزاڤی ژنانی ئەورووپا لە بواری سیاسەتی پارتیایەتیدا سەرکەوتنێکی وەدەست هێنا. لە ئایسلاند لیستی ژنان Kvennalistinn، یەکەم ماندانی خۆی لە پەرلەمان Alltinget دا گرت. ئەمەش یەکەم جار بوو پارتێکی تەواو ژنانە بێتە نێو کاری پەرلەمانییەوە. ئەم پارتە لەو دەمەوە جێی خۆی لە سیاسەتی ئایسلاندیدا پاراستووە و توند کردووە. لە دانماک و سوێدیش نەمامی پارتی ژنانەی لەو بابەتەی ئایسلاند هەیە. بەڵام پارتی ژنانی ڕووسی، کە لە هەڵبژاردنی 1993 دا ماندانی لە دومان (پەرلەمان) ی وەڵاتدا گرت، پارتێکی فێمینیستانە نییە. ئەمیان لە پارتی کۆمیونیستی ڕیفۆرمکراوەوە نێزیکە و داوای نۆرەیەکی خێزانبەندی نەریتەکی بۆ ژنان دەکات.

بیروڕای ڕادیکالی فێمینیستانە جێگەیەکی بەهێزی لە نێو بزاڤی کەسکی ئێکۆلۆژیستانەدا گرتووە. ئەم دیاردەیە لە ئەڵمانیا تەواو ئاشکرایە، Die Grünen لە چەندین هەرێم تەنها ناودێری ژن لە لیستیاندا هەبووە.

لەم بەشەدا ڕاگواستەی چەند نووسەرێکی هەرە ناوداری ڕادیکالی فێمینیست دەهێنینەوە:

Kate Millett, *Sexual Politics* (1977)

لەم بەرهەمەدا نووسەر بیردۆزەی باوکسالاری داڕشت.

Germaine Greer, *The Female Eunuch* (1970)
Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex* (1970)

Juliet Mitchell نووسەری کتێبێکە دەربارەی شیکاریی دەروونناسی و فێمینیزم (1974)[61].

لێرەدا دوو بەرهەمی لیستی ژنانی ئایسلاندی دەکەینە نموونەی سیاسەتاندنی فێمینیزم. درەنگەکەیان هی کاتی هەڵبژاردنی 1991 ـە. پارتی ئایسلاندی، بۆ ڕاستاندنی بیری فێمینیستانەی خۆی، ڕێبازی ڕیفۆرمیستانە و پەرلەمانەتی گرتە بەر.

---

[61] لەم بەشەدا بەتایبەتی سوود لە دوو تۆژینەوە وەرگیراوە:

John Charvet: *Feminism*, London 1982.
Valerie Bryson: *Feminist Political Theories*, London 1992.

شانرخاندن

داخوازیی ئازادبوون و یەکسانی بناخەی فێمینیزمن. لەلاشەوە بۆچوونێک هەیە دەڵێت لەبەر ئەوەی ژنان خاوەنی خەسڵەتی تایبەت بە خۆیانن دەبێت وەک گرووپ سەیر بکرێن. لەبەر ئەوەش پێویست ناکات باس لەوە بکەین ئایە ڕیشەی ئەم خەسڵەتانە دەگەڕێنەوە بۆ جینی زگماگ (واتە سروشت) یان بۆ دەوروبەر (واتە: بارهێنان، فێرکاری). لە نێو فێمینیستانە ڕای باو دەڵێت دەوروبەرە سەرچاوەی نۆرەی زایەندەکی (واتە بارهێنان و فێرکارییە پیاو پێش دەخات و ژن وەلا دەنێت). وێڕای ئەوەش خەسڵەتگەلی بایۆلۆژییانەی ژنانە بە گرنگ دادەنرێن. ئەمانەن دەبنە بناخەی هەم ڕەخنە لە جڤاکی پیاوسالار و هەم داخوازیی گۆڕانکاری. لێرەدا وێکچوونی ئاشکرا هەیە لەگەڵ بۆچوونەکانی Elizabeth Cady Stantonی کۆتای سەدەی نۆزدەیەم.

لە بیردۆزەی فێمینیستانەدا، بەتایبەتی لە ئەمەریکا، باس لە «ڕێنیسانسی دایکایەتی» دەکرێت. «ئێکۆفێمینیزم» دەڵێت هەڕەشەی هەژەندی ئێکۆلۆژیانە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەستیی نرخاندنی پیاوانە. ئەمانە دەڵێن دایکایەتی و منداڵ بارهێنان نرخاندنی ژنانەی تایبەتیان لێ دەزێ دژ بە خۆپەرستی، ڕکابەری و شەڕخوازیی پیاو. Andree Collard ی ئێکۆفێمینیست دەڵێت: «لەبەر ئەوەیە خەباتی دژ بە چەوساندنەوەی ژن دەبێتە خەباتیش دژ بە چەوساندنەوەی سروشت،».

پارتی ژنانی ئایسلاندی شابیری خۆی ناوناوە «ئازادیی ژنان»، مەبەستیش لێی ئەوەیە «ژن مافی هەبێت لە دەراوی هەلومەرجی خۆیەوە و بە هاوشانیی پیاو بنرخێنرێ» لە پرۆگرامی پارتەکەدا هاتووە «ئەزموون و فەرهەنگی هاوکۆی هەموو ژنان، کە دارِشتەی سەدان ساڵە و ڕەنگدانەوەی بە نموونە نۆرەی بایۆلۆژیان و ناسنامەیانە» دەبێتە بنەمای ئامانجی پارتەکە.

> «ئێمە ئەو ڕامانە ڕەت دەکەینەوە کە دەربارەی هاوشانییە و دەڵێت ژن مافی هەیە وەک پیاو بێت. نۆرەی منداڵ خستنەوە و بەخێوکردنیان مۆرکێکی ژنانە. ئێمە خۆمان بە جۆرێکی دیکەی کارەوە خەریک دەکەین و بووینەتە خاوەن شارەزاییەکی جودا لەوەی پیاو هەیەتی. شارەزاییەکی ژنان دید و نرخاندنی سەر بە ژیانی وەهای لێ دەزێتەوە جودا لەوەی لە دونیای پیاواندا زاڵە».

لیستی ژنان نرخاندنی ژنانەی خۆی دەکاتە پێشنیازی دیایکراو، بەتایبەتی بۆ بواری ژینگە و ئابووری. ئەم بۆچوونە دەڵێت ژن لە پیاو ئاشتیخوازترە، پتر پەرۆشداری خەڵکی دیکەیە، پتر ئامادەی هاوکارییە و لەبەر ئەوەش، لەچاو پیاودا، کەمتر شەڕانی و کەمتر دەسەڵاتخوازە. مەبەستیش ئەوەیە ئەم خەسڵەتانە جڤاک و سیاسەتی ئایەندە ڕەنگرێژ بکەن.

مرۆڤنۆڕی

لە دێرەکانی سەرەوەدا ئاشکرا بوو کە نۆڕینی فێمینیستانەی ڕادیکال بەرانبەر مرۆڤ دوو لایەنە. بناخەی دابەشینەکەش زایەندە. پیاو بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی، لە بواری سیاسەت، ئابووری و ژیانی کەسەکیشدا

زاڵ بوون بەسەر ژندا. Kate Millett لە 1970 کاندا ئەم شیرازەیەی ناو نا باوکسالاری *Patriarchate*. ئەم چەمکە لەو دەمەوە لە بیردۆزەی فێمینیستی ڕادیکالدا بەگشتی سەلمێنراوە. باوکسالاری دەچێتەوە سەر وێکچوونی هەرە کۆنی نێوان خێزان و دەوڵەت. دەسەڵاتی پاشا لە دەوڵەتدا ڕیشەی دەبرایەوە سەر دەسەڵاتی باوکی، پاتریاکی، نێو خێزان و هەر بەویش بەروارد دەکرا.

ئەم وێکچوونە کۆنە بۆ بیردۆزەی باوکسالاریی فێمینیستانە تەواو لەبار بوو چونکە ئەمیش ئاماژەی بۆ جووتە پەیوەندیی دەسەڵاتی دەوڵەت - جڤاک و خێزان دەکرد.

بەشێکی بیردۆزان دەڵێن باوکسالاری بنەمای قووڵی دەگەڕێتەوە سەر دڕی و بەتایبەتی پەلاماردانی زایەندەکی. لە باسی چۆنیەتیی پاراستنی باوکسالاریدا ئاماژە بە چەند ساختارێکی شاراوە و نافەرمیی دەسەڵات دەکرێت: زمان و چەمکەکانی ئامرازی دەسەڵاتن و لە خزمەت باوکسالاریدان. زمان سەردەستیی پیاو هەم دەچەسپێنی و هەم دەشارێتەوە. ئینگلیزی و فرانسی بۆ «مرۆڤ» و «پیاو» یەک وشەیان هەیە. لە زماندا پیاو و پیاوانە پێوەری نەدرکێنراون. هەر زووش لە شیکاریی Simone de Beauvoir دا ئەمیان بووە شاخاڵ. ئەوەی پیاوانەیە پێوەرە، ئەوەی ژنانەیە ڕیزپەڕە، «ئەوەی دیکەیە«.

هەر وەک چەپی نوێ، ئەمانیش دەڵێن جڤاکاندن Socialisation ئامرازێکە بۆ پاراستن و هێشتنەوەی ستەمی دامەزراو. بە دیدی Millett پێوەری باوکسالاری لە ڕێی جڤاکاندنی نێو خێزان دەگوێزرێتەوە بۆ منداڵ. پاشان لەلایەن فێرگە، ئەدەب و دینەوە دێنە ڕاهێزان هەتا لە پیاو و ژنیشدا «دەروونچێن» Internalization دەکرێن. سیستەمی پێوەرەکە دەبێتە بەشێک لە کەسایەتی، بەشێکی ئاشکرا بەڵام ئاگابەدەر. ئەوەی ڕوو دەدات «داگیرکردنی نێوەکی» یە. دەگاتە ئەوەی ژنان فرووەدەستی Inferiority ی خۆیان بە «سروشتەکی» بزانن. لەبەر ئەوەیە کە گفتوگۆی «هوشیارکردنەوە» بووەتە دەستاوێژێکی گرنگ لە نێو گرووپانی فێمینیستی ژناندا.

گرنگترین یەکەی جڤاک

بە دیدی Kate Millett باوکسالاری دوو شاپرنسیپی هەیە. «پیاو دەبێت زاڵ بێت بەسەر ژندا» و «پیاوی تەمەندار دەبێت زاڵ بێت بەسەر پیاوی لاودا» هەڵبەتە فێمینیستان لە خەمی پرنسیپی یەکەمدان.

نایەکسانیی نێو باوکسالاری هێندە مەزنە کە بە دیدی Millett دابەشینی زایەندەکی بووەتە گرنگترین دابەشینی چینایەتیی جڤاک. نیشانەی فێمینیزمیش هەر لەوەدایە ژن بە چینی چەوساوە دادەنێت. هەموو دابەشینێکی دیکەی چینایەتی بە لاوەکی دادەنرێت. ئەمەیشە سنووری نێوان فێمینیزمی ڕادیکال و فێمینیزمی سۆسیالیستانە (ی سەربە مارکسیزم).

ئەم شیکارییە دەگات بەوەی لە هەنگاوی دووەمدا دەڵێت، ژنان لە دیدی فێمینیزمی ڕادیکاڵدا یەکەیەک پێک دێنن هاوسەنگی چینێکی جڤاکی بێت. چینێک لە نموونەی پرۆلیتاریای نێو بیردۆزەی مارکسیستانە. کەواتە وا باشە ژنان بە کۆڕێکی وەها دابنرێن خاوەن بەرژەوەندی هاوکۆ. ئەمەش خاڵێکی دابڕە لە ستراتیژی سیاسیی فێمینیزمدا.

شیکاریی پارتی ژنانی ئایسلاندیش هەر لەو بابەتەیە بەڵام ئاماژەش دەکات بۆ ئەوەی ژنان لە نێو خۆشیاندا خاوەن هەلومەرج و ئەزموونی یەکجار جۆراوجۆرن. لیستی ژنان لە پرۆگرامەکەیدا دەڵێت ڕێزگرتن لەم فرەڕەنگییە سەرەتایەکی بنەڕەتییە بۆ بزاڤی ئازادیی ژنان.

خێزانی نێوەکی وەک یەکەیەکی جڤاکی دەکەوێتە بەر هێرشی هەرە توندی فێمینیزمی ڕادیکال و بە شائامرازی ستەمی جڤاکی باوکسالار دادەنرێت. خێزانە نۆرەی جڤاکی و نۆرەی زایەندەکی لە منداڵدا دەچێنێت. لە خێزاندا جوداکردنەوەی ئەرکی ژن و پیاو دەست پێ دەکات و دەپارێزرێت.

کەواتە خێزان، پاش زایەند، یەکەی هەرە گرنگە لە بیردۆزەی فێمینیستانەدا و بە سەنگەری دەسەڵاتی باوکسالاری دادەنرێت. هەڵوەشانی خێزانی ناوەکی بووەتە مەرج بۆ ئازادکردنی ژنان. یەکێک لە دەستاویژەکانی ئەم ئازادکردنە ئەوەیە بارهێنانی منداڵ بدرێتە دەست لایەنی فەرمی. ئەمەش وەک باسمان کرد بیرۆکەیەک بوو زوو لای ئەنگیلز Friedrich Engels سەری هەڵدا.

گەورەخێزان کە بریتییە لە چەندین نەوە، جێگری خێزانی نێوەکییە و بە گەشتر دادەنرێت. زۆر کەسیش، بە نموونە Germaine Greer بە شێوازێکی هەمواری دەبینن بۆ گوزەرانی خێزانی ئایەندە. بەڵگەش لێرەدا ئەوەیە دەڵێت لە چێوەی گەورەخێزاندا دەکرێت هاوبەندیی ژنانە و «خوشکایەتی» ی یاریدەرانە بێتە فراژووتن.

مێتودی گۆڕانکاریی جڤاک

وشەی «شۆڕش» لە نووسینی فێمینیستانەدا دەگمەن نییە. لای ئەو فێمینیستانەی سەربە سۆسیالیزمی شۆڕشگێڕ یان چەپی نوێ بوون وشەی «شۆڕش» مانایەکی کۆنکرێت، مانایەکی سیاسی هەبوو. شۆڕشی سۆسیالیستانە هەر خۆی شۆڕشی فێمینیستانەیش بوو. ئەمەی دووەمیان بە پرۆسەیەکی هاوتەریب، یان وەک Juliet Mitchell دەڵێت، بە شۆڕشێکی فەرهەنگی دادەنرێت. ئەم چەمکەیان تەواو گرێدراوی بیردۆزەی شۆڕشی چەپی نوێیە. هەڵبەتە گریمانەیەکی گرنگ لەم بیردۆزەیەدا ئەوەیە بیر (واتە دونیای ئایدیۆلۆژی) ئۆتۆنۆمییەکی ڕێژەکی هەیە و لەبەر ئەوە ڕەنگدانەوەیەکی ڕاستەوخۆی پەیوەستی ئابووری نییە. لەبەر ئەوە شۆڕشی ئابووری دەبێت شۆڕشی ئایدیۆلۆژی بەدوادا بێت. Mitchell پێی وابوو، چۆن کرێکاران و خوێندکاران دەبا ڕێبەرایەتی شۆڕشی سۆسیالیستانە بکەن هەروەها ژنانیش دەبا ڕێبەرایەتی شۆڕشی فەرهەنگی بکەن.

جگە لەوە ستراتیژێکی تەواو جوداخوازانەش هەیە بە ئاشکرا بەرتاوی ئەنارکیزمە. ئەمیان دەڵێت ژنان دەبێت تەواو خۆیان دابڕن لەو جڤاکەی پیاو تێیدا سەردەستە، لە دامودەزگە و سازمانگەلی ئەو جڤاکە. ئەم ستراتیژە فێمینیستە ڕادیکالە دابڕانی هەموو پەیوەندییەکی هێترۆسێکسوەل Heterosexual یش دەگرێتەوە. ژنان دەبێت ناسنامەی خۆیان بدۆزنەوە و پشتیوانیی تایبەت بە خۆیان هەڵبەستن. دەبێت فەرهەنگێکی نوێی ژنانە پێک بێنن، بە بنگە،کۆمپانیا و سازمانگەلی خۆیانەوە، ئەمیش دەبێتە هۆی دروستبوونی دونیایەکی جێگری ژنانەی وەها هێزێک بێت هێندە ڕووخێنەر و شۆڕگێڕانە، باوکسالاری هەڵتەکێنی و بڕمێنێت.

شۆڕش لای فێمینیستی دیکە دەکاتە گۆڕینی ڕادیکالانەی ساختاری دەسەڵاتی دامەزراو، واتە پرۆسەیەکی وەها زۆر چاک دەشێت پلەدار بێت و مێتودی ڕیفۆرمیستانەش بگرێت یان نەگرێتە بەر. لای Kate Millett ئامانج بریتیە لە ڕمانی ئایدیۆلۆژییەکی داوای باڵادەستیی پیاوان بکات و ڕمانی ئەو دەستاوێژەیش کە لە نێوان وەچەکاندا ئەم ئایدیۆلۆژییە دەگوێزێتەوە، واتە خێزان. کەواتە شۆڕش بە پلەی یەکەم گۆڕانکارییەکی ئایدیۆلۆژییە، گۆڕانکارییەکە لە ئاگای مرۆڤایەتیدا. لە بیردۆزەی باوکسالاریدا وردەکاریی وەها هەیە دەرفەت دەدات ڕێگە بۆ ستراتیژێکی ڕادیکالی ڕیفۆرمیستانە خۆش بکرێت. پێویست ناکات دەسەڵاتی دامەزراوی دەوڵەت بە دەستاوێژێکی چەسپیو و نەگۆڕی ستەم دابنرێت. Valerie Bryson ی سیاسەتناس دەڵێت دەشێت دەوڵەت بە «مەیدانێکی وەهای ناکۆکی دابنرێت کە شێوەیەکی سیستەمبەندی لایەنگرە دژ بە ژن بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەکرێت سەرکەوتنی سیاسی تێدا وەدەست بهێنرێ». گەر دەوڵەت بەم شێوە پڕ وردەکارییە سەیر نەکرێ جوداخوازی دەبێتە چارەیەکی لۆژیکانە[62].

فێمینیستی ڕادیکال بە توندی دژ بە سیاسەتی هاوسەنگاندنی فەرمیی ڕۆژاوان. شارەخنەیەک لە سیاسەتی هاوسەنگاندن بگیرێت ئەوەیە دەڵێت سیاسەتێکە پێوەری پیاوانەی کردووەتە دەراو. پارتی ژنانی ئایسلاندی دەڵێت، ژنان ناچار دەکرێن «بە مەرجی پیاوان» هاوشان بن. بەڵگەی دووەم دەڵێت سیاسەتی هاوسەنگاندن، ژنان وەک تاکەکەس دەسەلمێنێت، بەڵام نایسەلمێنێت وەک کۆیەک مامەڵەتیان لەگەڵ بکرێت.

پارتی ژنانی ئایسلاندی، کە هەڵگری ڕێبازی ڕیفۆرمیستانەیە، بە مێتودی سیاسیی نەریتەکی داکۆکی لە پرۆگرامی خۆی دەکات. پارتە سیاسییە ئاساییەکان لە ئاست دۆزی ژناندا پەیمانشکێن بوون. «بۆ ئەوەی گۆڕانێک لەمەدا بکرێت تەنها یەک چارە هەیە ئەویش لەوەدایە ئەو ژنانەی لە نێو خۆیاندا کۆکن خۆیان ناودێری پەرلەمان بکەن و لە یەک گرووپیشدا خۆیان بگرنەوە«.

ئامانجی خەباتی سیاسی لە پرۆگرامە ئایسلاندییەکەدا بە پیتی گەورە چاپکراوە بۆ ئەوەی هێزی پتر بێت: «شۆڕشێکی هزریمان دەوێ». تا ڕادەیەکیش هەر ئەو ئامانجەیە Kate Millett باسی لێ دەکات. دەبێت بشڵێین ئەم شۆڕشی هزرە هەموو ڕووکارێکی گوزەرانی جڤاکی دەگرێتەوە. لە پرۆگرامی پارتی ژنانی ئایسلاندیدا هاتووە: «گشت دۆزێک دۆزی ژنانەیە. ئێمە دەمانەوێ دونیا لە ڕوانگەی هەلومەرجی خۆمانەوە تێبگەین و بناسێنین».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

بیردۆزەی باوکسالاری بەهێزترین لایەنە لەو شیکارییەی فێمینیزم دەیکات دەربارەی پەیوەندیی دەسەڵات لە جڤاکدا. پەیوەستگەلی نێوان ژن و پیاو بە پەیوەستگەلی دەسەڵات دەناسرێن. لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ئێستا

---

[62] چارەیەکی دیکە، چارەی ئەنارکیستانە، کە داوای ڕمانی دەوڵەت دەکات. ڕێبازێک هەیە لە نێو بزاڤی ژنانی ئەمریکاییدا بە خۆیان دەڵێن «ئەنارکا-فێمینیزم»، ئەمانە پێڕەوی ئەم بۆچوونە دەکەن: «ڕووخاندنی دەوڵەت دەکاتەوە ڕووخاندنی باوکسالاری، واتە زاڵبوونی پیاوان بەسەر ژناندا لە ڕێی لەشەکی و بنکەبەندی Institutionalization سەلماندنی باڵادەستیی پیاوانە«. بڕوانە *Reinventing Anarchy*, London 1979 .

بیردۆزەیەکی ڕوون دەربارەی شێوازی حوکومڕانیی سیاسی ئایەندە لە ئارادا نییە. هەوڵدانی سەرەتایی جۆراوجۆر هەیە کە تارادەیەکی بەرز خەتوخاڵی وەک یەکیان هەیە.

بە بۆچوونی بیردۆزەی باوکسالاری دەسەڵاتی دەوڵەت بەرهەمێکی پیاوکردە، دەربڕینێکە لە سەردەستی و دەسەڵاتخوازیی پیاوانە. فێمینیستان هەوڵیان داوە پێشانی بدەن کە شێوەی سازمانیش دیسان زایەندبەندە. دەبێت شێوەگەلی سازمانی تایبەت بە ژنان پەیدا بێت. بەگشتی وەک جوداوازیی نێوان «سازمانی هەرەمی» و «تۆڕ» باسیان لێ دەکرێت. تەنانەت پارتی ژنانی ئایسلاندی پێی وایە سازمانەکەی خۆی «بە شێوەی سیستەمی دەسەڵاتی پیاوانەی نەریتی» نا، لەسەر «گریمانەی ژنانە» هەڵبەستوە. ئەمیان دەکاتەوە دابەشینی دەسەڵات و بەرپرسایەتی بەسەر زۆر کەساندا.

فێمینیزمی نوێ ڕیشەی لە شۆڕشی دژەسالارپەرستی Antiauthoritarian ی 1960 ـەکاندا هەیە. لەبەر ئەوەیشە لایەنی هاوکۆ زۆرە لە نێوان فێمینیزمی ڕادیکال و چەپی نوێ و هەروەها بزاڤی ئێکۆلۆژیستانەدا. فێمینیستانی ڕادیکال یەکەی بچووکی خۆفەرمان دەسەلمێنن دژ بە سەنترالیزم Centralism، بیرۆکراتی و نیشانەکانی دیکەی دەسەڵاتی دەوڵەتی مۆدێرن.

پارتی ژنان لە ئایسلاند لەلای خۆیەوە داوای کەمکردنەوەی تەواوی فەرمانڕەوایی سەنتەراڵ دەکات و بەوەش دژ دەوەستێت بەرانبەر ئەوەی سیاسەتی حیزبایەتی لە لایەنە هەمەجۆرەکانی جڤاکدا فەرمانڕەوا بێت. لە هەموو بنگەکانی دەوڵەتدا کۆڕ و کۆمیتەی سەربە سیاسەتی حیزبی زاڵە «کەچی فەرمانبەران. بەکارهێنەران، خۆزیار (کلایەنت) Client ـان لە بڕیاری گرنگدا دەستیان ناڕوا». لێرەدا ئەو بیرە ڕەپێش دەخرێ کە دەڵێت ئۆرگانی سەربە سیاسەتی حیزبایەتی نابنە نوێنەری خواستی گەل لەبەر ئەوە خۆزیاران و بەکارهێنەران خۆیان، لە تەک فەرمانبەراندا، دەبێت ببنە خاوەن بڕیار. لە بواری فێرکاری، فەرهەنگ، ساخلەمی و هەروەها سیاسەتی جڤاکیدا وەها باشە «یەکەی بچووکی خۆفەرمان». بێتە هەڵبەستن بۆ ئەوەی «هەر هەموو دەرفەتیان هەبێت دەستڕۆ بن» لە بڕیارداندا.

لە کۆڕی سیاسەتدا، فێمینیستان بەشی تەرخان (تەرخان بە خانمان) بە تەکنیکێکی ئاسایی دەزانن بۆ هاوسەنگاندنی پەیوەستگەلی دەسەڵات. فێمینیستانی نێو پارتی Die Grünen ی ئەڵمانی تەکنیکێکی تازەیان لە بواری بەشی تەرخاندا دۆزیوەتەوە: ژنان لە لیستی کەسانی ناودێردا هەموو ژمارە »تاک» ـەکان بگرن. واتە یەکەم جێ هەردەم دەبێت بۆ ژن تەرخان بێت. لە بەرهەمی نووسراوی فێمینیستانە ڕادیکالی 1970 کاندا بیردۆزەی دایکسالاری Matriarchy (واتە ژنسالاری) نۆرەیەکی گرنگی هەیە. ئەم بۆچوونە دەڵێت دایکسالاری دۆخی سەرەتا بووە، باوکسالاری جێی گرتووە. کەواتە کاری لۆژیکانە ئەوەیە دامەزراندنەوەی دایکسالاری بکرێتە ئامانجێکی سیاسی، بەو ڕەنگەی مارکسیزم، لە دیکتارتۆریەتیی پرۆلیتاریادا، پرۆلیتاریا سەر دەخات بەرەو چینێکی فەرمانڕەوا.

ئەم بۆچوونە لای هیچ بیردۆزێکی فێمینیستی ئەمریکایی ناودار بەدیار نییە، بەڵام لەلایەن فێمینیستانی ڕادیکالی ئەڵمانییەوە هاتۆتە ئاراوە. Per Gahrton ی ئایدیولۆژیستی کەسکەکانی سوێد هەمان بۆچوون بەم ڕستەیە دەدرکێنێت: «لەوانەیە نەکرێ هاوسەنگیی جڤاکی و ئێکۆلۆژیانە دابین بکەین بێ ئەوەی بۆ ماوەیەک ژن ببێتە تاکە دیکتاتۆر وەک پارسەنگێگ بۆ ئەو هەزاران ساڵەی دیکتاتۆریی پیاو».

سازمانی ئابووری

لە بورای ئابووریشدا فێمینیزمی ڕادیکال تاڕادەیەک نێزیکی چەپی نوێ و ئێکۆلۆژیزم دەبێتەوە. Shulamith Firestone کە لە نێو فێمینیستانی 1970 کاندا لە هەموان وێنادارتر بوو، لە جڤاکێک دەدوا سۆسیالیستانە بێت. تەکنیکی نوێ تێیدا مۆرکی فێمینیزمی پێوە بێت و مرۆڤ لە کارکردن ڕزگار بکات. لە جڤاکی وەهادا گەورەخێزان و خێزانی کۆگەرا نۆرەیەکی گرنگیان هەیە.

ڕاوێژی سەربە ئابووری خەریکی شرۆڤەی باری ژنانە لە جڤاکدا. Valerie Bryson ی سیاسەتناس لە ڕاپۆرتێکی وەڵاتە یەکگرتووەکان UN ئەم ڕاگواستەیە دەهێنێتەوە:

> «ژنان نیوەی دانیشتوانی جیهان پێک دێنن. نێزیکەی دوو لە سێ بەشی کاتی کار لای ئەوانە. یەک لە دە بەشی داهاتی جیهانیان بەر دەکەوێت و کەمتر لە یەک لە سەد بەشی سامانی جیهان موڵکی ژنانە».

کاری بێمزەی نێوماڵ لایەکی گەورەی ئەو دوو لە سێ بەشەی کاتی کار دەگرێتەوە کە ڕاپۆرتەکەی UN باسی دەکات. فێمینیستانی فرانسی لەسەر ئەم بناخەیە دەڵێن کاری نێوماڵ بنەمای ئابووریی ڕاستینەی باوکسالارییە. پارتی ژنانی ئایسلاندی ئاماژە دەکات بەوەی بەشێکی گەورەی بەرهەمی دەستی ژنان لە ئاماری ئابوورییدا دیار نییە.

پارتی ژنانی ئایسلاندی لە هەموان ڕوونتر دژایەتی پیشەسازیی مەزن دەکات. لای ئەمان کۆمپانیای بچووک و بەتایبەتی کۆمپانیای هەرەوەزی Cooperative جێگرە بۆ پیشەسازیی مەزن.

بەڵگەی ئێکۆلۆژیستانە نۆرەی گەورەیان هەیە. لێرەدا مەبەست گەیشتنە بە هاوسەنگیی نێوان مرۆڤ و سروشت، بەتایبەت لە بواری ماسیستان (دونیای ماسی)، ڕووەک،گەرمیی زەوی و تاڤگە. ڕیشاڵی بنەڕەتی لە پرۆگرامی ئابووریی فێمینیستانەدا بریتییە لە «پرنسیپی کەیبانووی ماڵداریزان» کە دەکاتەوە ئەوەی هەتا دەشێت خۆتەیار و خۆبژێو بێت (بە بەرهەمی خۆی بژی) و کەسی نێزیک لە پێشتر بێت وەک لە دوور. خەرجی و داهات دەبێت هاوسەنگ بن. کاتێک پارتی ژنان دەڵێت میللەتی ئایسلاند دەبێت هەتا دەکرێت بە بەرهەمی خۆیان بژین مەبەستیان خۆتەیارکردنی میللییە. ئەم داخوازییە لای ئێکۆلۆژیستانی کەسکیش هەیە.

ئوتوپیا

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا Elizabeth Cady Stanton ی سوفراگێت دەیگوت هەم دونیا و هەم پیاویش، تەواو چاکتر دەبن گەر پێوەری ئاکارەکیی بەرزی ژنان لە سیاسەتدا ڕەنگ بداتەوە. هەمان بڕوا لە ئوتوپیستانی فێمینیستی ئەم سەردەمەشدا هەیە.

Beatrice Halsaa ی بیردۆزی نۆروێژی دەنووسێ ئوتوپیای فێمینیستانە دەبێت تەرازووی نرخاندنی ژنانە بکاتە بناخەی خۆی. وێنای ئایەندەی ئەم دەست دەدەن بنە کۆکردنەوەیەکی بیرۆکەکانی فێمینیستی ڕادیکال:

«سکوزا و بارهێنانی منداڵ، خۆ ئامادەکردن لە ئاست زان و مەرگدا، بونیات نانی ژیان لە دەوروبەری پرۆسەی کۆنکرێتی ژیان، بناخەی ئەم تەرازووی نرخاندنەن. نرخاندنێکی لە جوداوازیی نێوان ژن و پیاودا هەیە بۆتە بناخەی ئەم تەرازووە... لە جێی ئەوەی تەرازووی نرخاندنی پیاوانە بۆ ژنان "ئاواڵە" بێت، کە ستراتیژی سیاسەتی هاوسەنگاندنە، فێمینیزم باس لەوە دەکات پێشەمی بدرێت بە تەرازووی نرخاندنی ژنانە و بە ڕووی پیاواندا ئاواڵە بێ».

A Feminist Utopia, SPS 1988

Halsaa جگە لەوەی بڕوای بە نرخاندنی تایبەتی ژنانە هەیە بڕوای بە شێوە بیر کرنەوەیەکی ژنانەش هەیە.ئەم خەون بە دونیایەکەوە دەبینێ «نە تەنها ئاوەز بەڵکوو سۆسە Intuition یش وەک بنەمایەک بۆ زانین و ڕەفتاری کردەکی بسەلمێنرێ».

Halsaa دەڵێت یەکەم خاڵی تەرازووی فێمینیستانە بریتییە لە «بەرهەمهێنانەوە» Reproduction وەک پرنسیپێکی نوێی ئاکارەکی. ئەمیان لە بورای ئابووریدا دەکاتەوە «جڤاکێکی پارێزەر»، کە تێیدا بەرهەمهێنانەوە پێش بەرهەمهێنان دەکەوێتەوە. لە بورای جڤاکیدا دەکاتەوە ئەوەی پێداویستیی منداڵ دەبێتە ڕێبەر، ئەمیش بە دیدی Halsaa دونیای کار، کاری نێوماڵ و بارهێنانی منداڵ، دەگۆڕێت. Halsaa دەیەوێت هۆشەکیەتیی سوودخوازانەی پیاوانە، کە سوود و ژمێرکاری کردووەتە بنەما، بگۆڕێت بە هۆشەکیەتیی پەرۆشدارانە، کە هەستی سۆسەکرد Intuitive و پەرۆشداریی ئاکارەکی و خۆشەویستی کردووەتە بنەما.

ڕەهەندی سێیەم لە ئوتوپیای Halsaa ڕەهەندی جوانیناسییە. ئەم دەیەوێت چەمکی ئێستای کات بگۆڕێ بە کاتژمێرێکی «سروشتەکی» کە لە سەر بناخەی وەرزەکانی ساڵ و تەمەن هەڵنرابێت. دەیەوێت دەرفەت بڕەخسێنێت بۆ بەخۆدا چوونەوە و ئافراندن بەوەی کە دوو ڕۆژی هەفتە لە تەلەڤیزیۆن و ڕادیۆ و «و تەنانەت لە ڕۆژنامەش» دوور بکەوینەوە. هەر نەبێت یەک ڕۆژیش ئۆتۆمۆبێلی کەسەکی تێیدا نەگەڕێت. هەر نەبێت دوو ڕۆژ لە مانگێکدا کارەبا خامۆش بێت بۆ ئەوەی چاومان لە ئەستێرە بێت و لە دەوری ئاگر کۆ ببینەوە. «دوور نییە ئەو دەمە هەستی ونبووی داستانخوێنی لامان زیندوو ببێتەوە«.

لە ئوتوپیای Shulamith Firestone دا نرخاندنێکی تەواو جودا هەیە دەربارەی ئەوەی تەکنیک هێزی پێشکەوتن بێت. ئەمیان خەونێکە بەوەی لە ڕێی تەکنیکەوە بتوانین مرۆڤ و بەتایبەتی ژنان ڕزگار بکەین. تەکنیکی «لوولەی ئەزموونگە» ژنان هەم لە سکوزا و هەم لەو کار دابەشینە لەشبەندەی نێوان ژن و پیاو ڕزگار دەکات. «ئەو دەمە دەکرێت نۆرەی سکوزا و بارهێنانی منداڵ دابەشی سەرلەبەری جڤاک بێت، هەم ژن و هەم پیاو».

لە ئوتوپیای دیکەی فێمینیستانەدا دەگوترێت سڕینەوەی باوکسالاری، هاوئاهەنگیی جڤاکیی نێوان ژن و پیاوی لێ دەزێتەوە، ئەمیش دەبێتە مایەی ڕزگاربوونی ژن و پیاو.

بۆچوونێکیش هەیە، دەگەڕێتەوە بۆ Marcuse، دەڵێت ڕەهەندی ئێرۆتیکانە لە ژیاندا جۆش دەدرێت و خۆشەویستیش بەڕاستی ئازاد دەبێت. نووسەری فێمینیست هەیە دەڵێن مرۆڤ لە ڕووی دەروونییەوە، پاش ئەوەی لە چنگ نۆرەی زایەندەکی ڕزگار دەبێت، دەبێتە دووزایەند، «نێرامێ» Androgyne.

ئیسلامیزم

لایەنی کەم ئێستا [1990 ـەکان] هەشت سەد ملیۆن موسڵمان لە جیهاندا هەیە و ژمارەشیان تیژڕەوانە زیاد دەکات. موژدەکاری Mission ی ئیسلام بەتایبەتی لە ئەفریقا سەرکەوتنی گەورەی وەدەست هێناوە و نێزیکەی نیوەی دانیشتوانی موسوڵمانن. لە ئەورووپاش، لە ڕێی کۆچەوە، ئیسلام بڵاوبۆتەوە و ئێستا دووەم گەورە دینی ئەورووپایە.

ئیسلامیش وەک مەسیحایەتی دەشێت بە مەبەستی سیاسیی جۆراوجۆر ڕوون بکرێتەوە و بەکار بهێنرێت. لە میسر ناسیۆنالیزمی عارەبی، لەسەر دەستی جەمال عەبدولناسر، بووە ئایدیۆلۆژییەکی شۆڕشگێڕ و داوای دەوڵەتی سێکولار، سۆسیالیزمی دەوڵەتی، سیستەمی تاکپارتایەتی و هاوچەرخاندنی دەکرد. سەرەڕای ئەوەش ناسر لافی ئەوەی لێ دەدا گۆیا ئایدیۆلۆژیکەی خۆی ئیسلام دەراستێنێت. بە کردەوە دین خرایە ژێر کۆنترۆڵی حکوومەتی شۆڕشگێڕەوە. لە عێراق و سووریاش هەر هەمان باسە. ئەم دوو دەوڵەتەش لەمێژە لەلایەن حیزبی سۆسیالستی – عارەبی (حیزبی بەعس) دەبرێن بەڕێوە [1990 ـەکان].

موعممەر ئەلقەززافی لە «کتێبی کەسک» دا (کەسک ڕەنگێکی پیرۆزە لای ئیسلام) وێنەیەکی تەواو تایبەتی لە ئایدیۆلۆژیی ئیسلامی هێناوەتە پێش. قەززافی پێی وایە ئیسلامێک دەراستێنێت کە پەیامێکی نوێیە بۆ گشت مرۆڤایەتی. شابیری ئەم لەوەدایە کە «ئاپۆرە» لە ڕێی کۆمیتەی شۆڕشگێڕەوە ڕاستەوخۆ بازاڕی دەوڵەتێنراو ببات بەڕێوە. قەززافی لە «کتێبی کەسک» دا تێزێکی هەیە دەڵێت زەویوزار نابێت ببێتە موڵکی کەسەکی. ئەم تێزە بووە هۆی ناکۆکی لە تەک ڕێبەرانی دیندا. بەڵام قەززافی لەو دەمەوە «شەریعەت» ی لە لیبیا سەپاند. مەبەست لە «شەریعەت» شیرازەیەکی دادپەروەرییە سەرچاوە لە قورئانەوە دەگرێت.

ئیسلامیزمی شۆڕشگێڕ دیاردەیەکی تەواو جودایە. ئەمیان بزاڤێکی سیاسی و شۆڕشگێڕە لەسەر بناخەی لێکدانەوەیەکی تایبەتی قورئان هەڵنراوە. ئامانجیشی دامەزراندنی دەوڵەتێکە بناخەکەی تەواو ئیسلامی بێت. 1979 شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران بە یەکەم ئامانج گەییشت. ئەمیش شێوازێکی حوکومڕانیی نوێی دینسالاری Theocratic پێکهێنا. بە بیردۆزەی خودا، لە ڕێی نوێنەرانییەوە کە «ڕێبەر»ی دینەکی و فەقیهانن، حوکومڕانە.

لە سەرەتادا بەم ئایدیۆلۆژییە نوێیە دەگوترا «بنەماگەری Fundamentalism ی ئیسلامی» لەبەر ئەوەی دەگەڕایەوە بۆ لێکدانەوەیەکی پیتەکیی (حەرفی Literal) ئەوەی قورئان دەیڵێ دەربارەی حوکومڕانیی دەوڵەت. بەڵام لەوەتەی ئایدیۆلۆژییەکە جگە لە ئێران لە وەڵاتانی دیکەش بڵاوبۆتەوە ناوی «ئیسلامیزم Islamism» ی لێ نراوە.

خورساد ئەحمەد Khursad Ahmad ی جڤانتاس و ئیسلامیستی پاکستانی بووژانەوەی سیاسیی ئیسلامیستانەی وەڵاتان بەم جۆرە لێک دەداتەوە: بەر لە هەر شتێک بەرتەکە بەرانبەر ئەو فەرهەنگە سێکولارەی ڕۆژاوا کە وەڵاتانی موسڵمانی گرتۆتەوە، تەنانەت ئەو وەڵاتانەش کە ڕژێمی مۆدێرنیان پەنا دەباتە بەر ئیسلام.

بواری فێرکاریی سێکولار جڤاکی دوو لەت کردووە: سەرتەڵی مۆدێرنی ڕۆژاوایانە لە لایەک و سەرتەڵی نەریتپارێزی دینی لە لایەک. مۆدێلی جڤاکی ڕۆژاوایانە بەر لە هەر شتێک سەختانگێکی قووڵی ئاکارەکی لە وەڵاتانی موسوڵماندا بەرپا کردووە. کاتێک نرخاندنی دینی نەریتپارێز وەلا دەنرێن، دارِزانی سیاسی، خۆجەختاندن

Self-assertion و دادۆشینی بێبەزەییانە دەبێتە بەشێک لە گوزەران. بزاڤی ئیسلامی لە بنەڕەتدا بووژانەوەیەکی دینییە دژ بە فەرهەنگی سێکولار و مەتێریالیستانەی ڕۆژاوا[63].

لەم بەشەدا باس لە ئیسلامیزمی شۆڕشگێڕی ئێران دەکەین، بەتایبەتی لەو شێوەیەی ڕێبەری بێڕکابەری شۆڕشەکە، ئایەتوڵا خومەینی، دەری دەبڕی. لە نێو بزاڤەکانی دیکەی ئیسلامدا دەبێت ناوی «الاخوان المسلمین» ی میسر بێنین کە سازمانێکی نهێنیی دینەکی – سیاسییە. لە میسر ئیسلامیستەکان، بە چالاکیی نهێنی و تەکی تێرۆر، دژایەتی ڕژێم دەکەن. لە پاکستان، کە لەم ساڵانەی دواییەدا چەندین هەنگاوی ڕووەو ئیسلامیزم هەڵناوە، «جەماعەتی ئیسلامی» وەک پارتێکی سیاسی ئیسلامی کار دەکات.

لە جەزائیر چەند جارێک نێزیک بوو ئیسلامیستان حوکوم بگرنە دەست. لە یەکەم هەڵبژاردنی ئازادی ناوچەییدا ئیسلامیستان زۆرینەیان هێنا. نێزیک بوو لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی 1992 دا ئیسلامیستان سەر بکەون، بەڵام کودەتایەک ڕێی لە حوکومڕانیی چاوەڕوانکراوی ئەوان گرت. لەو دەمەوە ئیسلامیستان لە بەرەی ڕزگاریخوازی ئیسلامی FIS دا خەباتی چەکدارییان بەرانبەر ڕژێم بەرپا کردووە.

هەروەها لە تورکیای سێکولاریشدا ئیسلامیستان لە هەڵبژاردندا سەرکەوتنیان وەدەست هێنا. لە ئەندەنووسیا، کە بە ژمارەی دانیشتوان گەورەترین دەوڵەتی موسڵمانە، پارتی مەسجومی Masjumi و جێگرانی گرێدراوی ئیسلامیزمن.

بەشێک لە تایبەتمەندیی شۆڕشی ئێران بەندە بەوەی ڕێبازی شیعەگەری لە ئێراندا زاڵە. لە وەڵاتی دیکە ڕێبازی سوننەگەری زاڵە. لە شیعەگەریدا «عولەما» مەلایانی فەقیە، پلەیان بەرزترە.

شانرخاندن

گشت شارەزایان جەخت دەکەن لەسەر ئەوەی ناشێت ئیسلام بە مانای ڕۆژاوایانەی «دین» تێبگەین. واتە دینێک بێت بە پلەی یەکەم بەند بێت بە ژیانی کەسەکی و ئاکارەکی تاکەوە. ئیسلام باوەڕێکە هەمەپۆشە، چەند لە تاک دەدوێ ئەوەندەش لە سازمانی جڤاکی، دادپەروەری و سەرلەبەری شێوەژیانی مرۆڤ دەدوێت. ئەم خاڵەش لە لایەن ئیسلامیستەکانی ئێرانەوە بەردەوام ڕەپێش دەخرێن. ئامانجیشیان ئەوەیە سەرلەبەر جڤاک: شیرازەی داد، شێوازی حوکومڕانی، گوزەرانی ئابووری، گوزەرانی خێزان، بارهێنان و فەرهەنگ بگۆڕدرێت بە شێوەیەک تەواو لەگەڵ فەرمانی نێو قورئانی خودا بگونجێت.

دۆزی ئەوەی ئیسلام هەمەپۆشە و لە گشت سەروکارێکی گوزەرانی مرۆڤدا، لە جڤاک و دەوڵەتدا، بڕیاردەرە، دۆزێکە خومەینی هەر زوو لە یەکەم بەرهەمی سیاسی – دینەکیی خۆیدا، 1944، بە بەڵگە دەیهێنێتەوە. خومەینی هێرش دەکاتە سەر سیاسەتی سێکولاری ئەو دەمەی شای ئێران:

[63] بڕوانە: Voice of Resurgent Islam, New York & Oxford, 1983

«ئەوەی دەستووری ڕێنوێنە لە هەموو بوارێکدا، لە بچووکترین گرفتی گشت وەڵاتانەوە هەتا وردەکاریی نێو گوزەرانی خێزان، لە گوزەرانی جڤاکیی سەرلەبەری مرۆڤایەتییەوە هەتا ژیانی کەسەکیی ئەو مرۆڤەی بە تەنیا لە ئەشکەوتێکدا دەژی، لە دەمی بەر لە پەیدابوونی مرۆڤ لە پزدان (ڕەحم) دا هەتا پاش ناشتنی لە گۆڕدا — تەنها دەستووری خودایە، ئیسلامە. ئێمە بەڵگەی گومانبەدەر دەهێنینەوە کە دەستووری ئیسلام لە حوکومڕانیی دەوڵەتدا بێ کەموکووڕییە. باجگرتن، قانوونی مەدەنی و قانوونی سزا و هەموو سەروکارێکی حوکومڕانیی دەوڵەت، لە ئەرتەشسازییەوە هەتا دیاریکردنی وەزیران بەسەر دەکاتەوە«[64].

کەواتە ئیسلامیزم نموونەیەکی ڕوون و زیندووە لە نرخاندنی ئۆبژەکتیڤانە. ویستی خودایە بەو شێوەیەی لە شیرازەی جیهانیدا، لە دەستوورگەلی سروشتەکیدا، لە ویستی خویا (ئاشکرا) ی خودادا و لە دەستووری خوداکرددا دێتە دەربڕین، ڕێبەرە. لەو باسکردنە سالارخوازانەی خومەینی دەربارەی پرنسیپەکانی شێوازی حوکومڕانیی ئیسلامی جێی هیچ ڕیزپەڕییەکی سۆبژەکتیڤانە نابێتەوە:

«حوکومڕانیی ئیسلامی ناکرێت حوکومڕانییەکی گشتگیر (تۆتالیتار) و تاکفەرمان بێت بەڵکوو دەبێت دەستوورەکی و دیمۆکرات بێت. بەڵام لەم دیمۆکراتییەدا قانوون بە گوێرەی ویستی گەل دانانرێن بەڵکوو تەنها بە گوێرەی قورئان و سوننەتی پەیامبەری ئیسلامە. دەراوی شادەستوور، قانوونی مەدەنی و سزا تەنها دەستووری ئیسلامییە کە لە قورئاندا هەن و پەیامبەری ئیسلام پێشانی داون. حوکومڕانیی ئیسلامی ڕەنگدانەوەی میهرەبانی و دەستوورەکانی خودایە. نە دێنە گۆڕین، نە دەستکاری دەکرێن و نە دەکەونە بەر گومان».

Sayings of the Ayatollah Khomeini, 1980

لە شادەستووری کۆماری ئیسلامیی ئێرانی 1980 دا هاتووە کە مەبەستی ئیسلام هەمەکی Universal یە و لە ئایەندەدا هەموو مرۆڤایەتی دەگرێتەوە. «میللەت ئێستا سەرگەرمی دامەزراندنی جڤاکێکی نموونەیە بە گوێرەی پرنسیپەکانی ئیسلام. لەسەر بنەمای ئەم پرنسیپانە ئامانجی شادەستوور دەبێتە ڕوونکردنەوەی بناخەی ئایدیۆلۆژیی بزاڤەکان و دروستکردنی ئەو هەلومەرجانەی تێیدا مرۆڤایەتی لە ڕێی نرخاندنی بەرز و هەمەکیی ئیسلامەوە دێتە فراژووتن» ئەوپەڕی ئاواتیش دامەزراندنی «هاوبەندییەکی جیهانپۆشی یەکگرتووە«.

مرۆڤنۆڕی

ئەگەرچی هەموو ئادەمیزاد بە شێوەیەکی ئەبستراکت لەبەر دەست خودادا یەکسانن، وشەی «یەکسانی» لە نووسراوەی ئیسلامیستانی ئێرانیدا بەکار ناهێنرێت.

لە ڕووی سیاسییەوە جوداوازییەکی توند هەیە لە نێوان فەقیهان، کە سەرتەڵی ئایدیۆلۆژی پێک دەهێنن، لە لایەک و موسڵمانانی دیکە لە لایەک. هەڵبەت ئەمەش تەواو ڕێک دێت لەگەڵ ئەو ڕامانەی دەڵێت شائەرک

[64] ڕاگواستەیە لە: Religion and Politics in Iran, New Haven & London, 1983

بریتییە لە سەپاندنی ویستی خودا، بەو شێوەیەی لە قورئان وسوننەتی کردەوەکانی پەیامبەری ئیسلام داوای دەکەن. کەواتە ئەرکی لێک دانەوەی فەرمانەکانی خودا دەبێت بخرێتە ئەستۆی شارەزاکانی قورئان و ئەو دەستوورەی سەرچاوەی لە قورئانەوە گرتووە.

دەستووری شۆڕشی ئێران بە ڕاشکاوی دەڵێت: حوکومڕانی دەبێت بدرێتە دەست «ئەوانەی پاکژ و کارامەن». «چاودێرییەکی ورد و قووڵ لە لایەن شارەزایانی ئیسلامەوە» هەم پێویستە و هەم بەسوودە. ئایەتوڵا خومەینی هەروا بە ڕاشکاوی دەربارەی توانای سیاسیی گەل و ڕێبەران دەنووسێت:

> «لە دۆزی کارکرد و پێگەدا هیچ جیاوازییەک نییە لە نێوان گەورەی منداڵ و گەورەی سەرلەبەری گەل. ڕێبەرایەتیی دەوڵەت، یان بەگشتی، هەر پێگەیەکی فەرمی بۆ ئیمام و ئەوانەی ئیمام ناودێریان دەکات وەک ئەوەیە بەرپرسایەتیی منداڵ بگرێتە ئەستۆ».

ڕێبازی ئیسلامی هەن داوا دەکەن نۆرەی چاودێر بدرێتە عولەما، فەقیهان. بەڵام شادەستووری ئێرانی چەند هەنگاوێک لەوەشی تێپەڕاندووە و دەڵێت یەکێک لە ئەندامانی «عولەمای دروست» دەبێتە تاکە ڕێبەر و چاودێری باڵا. ئەو کەسە لە زۆر شوێنی شادەستووردا بە «ڕێبەر» ناو دەبرێت. هەڵبەتە لە سەرەتادا ئایەتوڵا خومەینی هەر خۆی ڕێبەر بوو. پاش مردنی ساڵی 1989، عەلی خامەنەئی کرایە جێگری وی، بەڵام ئەم کارە بێ ململانێی نێوخۆ نەبوو.

ئاشکرایە کە ئایدیۆلۆژیی شۆڕشی ئێران سەرتەڵایەتی پێوە دیارە. ئەمیش وەک ئایدیۆلۆژیی دیکەی دیکتاتۆر - مرۆڤپەرستییەک لە دەوری مرۆڤ دەنەخشێنێت.

لایەنێکی دیکەی زۆر باسکراوی مرۆڤنۆڕیی ئیسلامی دۆزی ژنە. بە گوێرەی دیدی ئاشکرای شەرعی ئیسلام کە قورئان بناخەیەتی، لە مارە بڕیندا ژن پلەی لە ژێر پلەی پیاوەوە دێت. تەڵاق تەنها بە دەستپێشخەری پیاو دەبێت. لە میراتدا پیاو بەشێکی بەردەکەوێت ژن نیوبەش. ئەم بڕیارانە لە هەموو دەستوورێکدا، قورئان بناخەی بێت، دەبێت کارا بن.

هەموو دەزانین شۆڕشی ئێران بەرانبەر سەرفرازیی ژنان - بەو مانایەی ڕۆژاوا باسی لێ دەکات — توند وەستا. بەردەوام جەخت دەکرێت لەسەر ئەوەی شائەرکی ژن لە نێو خێزاندایە. «بە دامەزراندنەوەی ئەرکی بەرز و ڕێزداری دایکایەتی، کە بارهێنانی پیاوی خاوەن باوەڕە، ژن دەچێتە ڕیزی پێشەوە و بەڕاستی دەبێتە هەڤاڵی پیاو لە هەموو بوارەکانی ژیانی چالاکدا. بەوەش ژنان بەرپرسایەتییەکی گەورەتریان بەر دەکەوێت و لە ڕوانگەی ئیسلامییەوە ڕێزێکی بەرزیان دەبێ».

گرنگترین یەکەی جڤاک

شۆڕشی ئیسلامی بە ڕاشکاوی چین و خەباتی چینایەتی، وەک بناخەیەک بۆ دابەشینی جڤاک، ڕەت دەکاتەوە. تەنانەت میللەتیش یەکەیەکی لەپێش نییە لای ئیسلامیزمی ئێران. کاتێک وشەی «میللەت» بەکار دێت مەبەست لێی موسڵمانانی هاوبڕوایە. وەک باسمان کرد دامەزراندنی کۆماری ئێرانی بە هەنگاوێک دادەنرێ

ڕووەو هاوبەندییەکی فرەوانتری جیهانپۆش. لایەنی دژەتەوەر و دژەهێز بریتین لە پەیڕەوانی شەیتان و ئامرازەکانیان. لە پێش هەموانەوە ئیمپێریالیزمە، بەڵام کۆمیونیزمیش هەر یەکێکە لەوان و هەروەها چەندین حکوومەتی بەناو ئیسلامیش.

لە ئاستی ژێرەوە خێزان بە «یەکەی بنەڕەتیی جڤاکی و یەکەم بنگەی فراژووتن و گەشەندی مرۆڤایەتی» دادەنرێت. جگە لەوەش ئامانج ئەوەیە خێزان «ببێتە بناخەی ڕووەو کەماڵی ڕێی مرۆڤایەتی». ئاشکرایە کە مەبەست لە نموونادندن Idealization ی خێزان بەرزکردنەوە و دنەدانی ئادیدیۆلۆژیانەی پلەی دوورەپەرێزانەی ژنانە لە جڤاکدا.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

لە خوداناسیی ئیسلامیدا شەڕی پیرۆز: «جیهاد»، پێگەی تایبەتی هەیە. ئەوەی خەباتی چەکداری لە پێناوی فرەواندنی باوەڕدا بکات دەمودەست جێگەیەک بۆ خۆی لە بەهەشتدا دەگرێت. ئەم جیهادە بووەتە بناخەیەکی ئایدیۆلۆژی بۆ شۆڕشی ئێران، کە شۆڕش و خەباتی چەکداری دژ بە هێزگەلی شەیتان بە یەکەم دەستاوێژی گۆڕینی جڤاک دادەنێت. ئەم مەبەستە هەڵمەتکارە تاڕادەیەک بە ڕوونی دیارە لەوەدا کە شادەستوور باس لە ئەرکی ئەرتەش و ئەنجومەنی شۆڕش دەکات. ئەرکی ئەمانە هەر ئەوە نییە سنووری وەڵات بپارێزن بەڵکوو خاوەن پەیامێکی ئایدیۆلۆژییشن،کە دەکاتەوە جیهاد لە پێناوی خودادا «و خەباتکردن بۆ فرەواندنی ڕێگەی سەرەوەریی گوتەی خودا بەسەر گشت جیهاندا».

ئایەتوڵا خومەینی هەر زوو بەر لەوەی حوکوم بگرێتە دەست بەیانی کردووە کە جیهاد دەکاتەوە: «گرتنی هەموو ناوچەیەکی نائیسلامی». ئەم جەنگە کاتێک هەڵدەگیرسێ «فەرمانڕەواییەکی ئیسلامیی وەها کە شایانی ئەم ناوە بێت بە فەرمانی ئیمام و لە ژێر سایەی ویدا دامەزرێت». دوا ئامانجیش ئەوەیە دەستووری قورئان «لەم سەری دونیاوە هەتا ئەوسەری دونیا» سەروەر بێت.

لەگەڵ ئەوەشدا خومەینی ڕوونی دەکاتەوە کە داگیرکردنەکانی ئەمجارەی ئیسلامیزم لە هەموو داگیرکردنەکانی دیکە پێشووتر جودا دەبێت، ئەوان «ناڕەوا و ستەمکارانە بوون و ڕێزیان لە پرنسیپیە ئاکارەکی و ژیارییەکانی ئیسلام نەدەگرت».

شێوازی حوکومڕانی سیاسی

بەر لە هاتنە سەر حوکوم ئایەتوڵا خومەینی شێوازی حوکومڕانیی دینسالاری بەیان کرد:

> «دەیسا فەقیهان فەرمانڕەوایانی دروستن و لەبەر ئەوە کاری ڕەوا لەوەدایە فەرمانڕەوایی بدرێت بە مرۆڤی فەقیه نەک بەوانەی لەبەر ئەوەی شارەزای دەستوور نین دەبێت پەیڕەوی ڕێزانیی فەقیه بکەن». خومەینی لە کتێبی ویلایەتی فەقیە، کە دەربارەی دەوڵەتی ئیسلامییە، دەنووسێت: فەقیهان (عولەما) دەبێت «سەرلەبەری کاری حکوومەت، دۆزی بەڕێوەبەرایەتی و پلان دانان، بخەنە ژێر چاودێرییەوە».

خومەینی بە وشەی «چاودێری» پرنسیپی سەرەکی دەردەبڕێت. ئێران دەستەیەکی تەواوی لە بنگە سیاسییەکان هەیە: پەرلەمان، حکوومەت بە سەرەکوەزیران و سەرکۆماروە کە سەرۆکی دەوڵەتە. بەڵام لە ژوور ئەوانەوە چەند ئۆرگانێکی بەهێزی چاودێری باڵایان کێشاوە و لە ژوور ئەمانیشەوە ڕێبەر هەیە. هەر ڕێبەریشە ئەندامانی ئۆرگانی چاودێری دەستنیشان دەکات. ئۆرگانی چاودێری هەرە لە پێش پێی دەگوترێت ئەنجومەنی پاسداران. ئەرکی سەرەکی ئەمیان چاودێریی پەرلەمانە نەکا بڕیارێک دەرکات دژ بە پرنسیپەکانی ئیسلام و شادەستوور. ئەم ئەنجومەنە بریتییە لە شەش مەلا و شەش قانوونناس. ئەنجومەنی پاسداران دەبێت یەکەیەکەی بڕیارەکانی پەرلەمان پەسەند بکات دەنا پەرلەمان هیچ دەسەڵاتێکی دەستوور دانانی نامێنێت.

ڕێبەر تەواو دەستڕۆیە. ئەم نەک تەنها ئەندامانی ئەنجومەنی پاسداران بەڵکوو دادوەر (قازی) ی باڵا، سوپاسالار و سەرۆکایەتیی سیاسیی جەنگیش دەست نیشان دەکات. ڕێبەر بۆی هەیە فەرمانی هەڵگیرسانی شەڕ بدات. سەلماندن و لابردنی سەرکۆماریش هەر بە دەست ئەمە.

پرۆسەی دیاریکردنی ڕێبەری نوێ زۆر سەرنج ڕاکێشە. بە پلەی یەکەم «نموونە و ڕێبەر» دەبێت هەر خۆڕسک هەڵ بکەوێت و لێی بسەلمێنرێت. دەنا ئەنجومەنی شارەزایان کۆ دەبنەوە، ئەمانیش بە گوێرەی ڕێساگەلێکی تایبەت دیاری دەکرێن و ڕێبەری کارا دوا بڕیاریان دەدا. ئەم ئەنجومەنی شارەزایانە کاری ئەوەیە لە خەسڵەتەکانی ئەو کەسانە وردبێتەوە کە دەشێت بۆ ڕێبەرایەتی دەست بدەن. «هەر ئەوەندەی ناودێرێک بدۆزنەوە خاوەن خەسڵەتی بەرزی ڕێبەرایەتی بێت دەبێت بە ڕێبەری گەلی دابنێن. دەنا سێ تا پێنج ناودێر کە مەرجی ڕێبەرایەتییان تێدابێ دەکرێنە ئەندامی ئەنجومەنی ڕێبەران و لای گەل ئاشکرا دەکرێن».

ئەم بڕیارانە پێشانی دەدەن کە ئیسلامیستانی ئێران مەبەستیانە ڕێبەرایەتییەکی خاوەن کاریزما Charismatic دروست بکەن. لە نێو کۆڕی فەقیهاندا لە کاتی پێویستدا دەبێت کەسایەتییەکی ڕێبەرانەی ئاشکرا بێتە پێش و ببێتە ڕێبەر. ئەگەر ئەو ڕێبەرە ئاشکرایە پەیدا نەبوو، پرۆسەی ئەنجومەنی شارەزایان دەبێتە چارەی ناچاری، بەمەش ئاشکرا دەبێت کە نە گەل نە پەرلەمان پشکیان لە دیاریکردنی ڕێبەردا نییە.

شادەستووری ئێرانی مافگەلی وەڵاتی بەرفرەوان بۆ دانیشتوان دەستەبەر دەکات، بەڵام بە لێ داشکانێکی وەها کە ناوەڕۆکی ئەو مافگەلە تەواو دەخاتە گومانەوە. بە نموونە ئازادیی دەربڕین و بڵاوکردنەوە «بە گوێرەی پرنسیپەکانی ئیسلام» بۆ ماسمێدیا Mass media دەستەبەر کراوە. لە سەرەتای شادەستوورەکەدا ئەم پرنسیپانە ڕوون دەکرێنەوە. ماسمێدیا بەکار دەهێنرێ بۆ گەشەکردن و لەویشەوە بۆ «یاریدەی شۆڕشی ئیسلامییە لەو ڕێگەیەی گرتوویەتی ڕووەو بێگەردی». پارتی و سازمان ڕێیان پێ دەدرێت بەو مەرجەی دژ نەوەستن بەرانبەر «پرنسیپەکانی ئیسلام و کۆماری ئیسلامی».

بەر لە شۆڕش خومەینی لە نووسینەکانیدا نەیاریی خۆی بەرانبەر دەزگەی بیرۆکراتییانە دەربڕیوە. تەنانەت لە شادەستووریشدا «سیستەمی بیرۆکراتی» ڕەت دەکرێتەوە بە بیانووی ئەوەی «ئافەریدەی هێزی بەدە». لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ئێستا باس لەوە نەکراوە دەزگەی کارگێڕیی ئیسلامی دەبێت چۆن هەڵبەسترێت.

سازمانی ئابووری

پرۆگرامی ئابووری شۆڕشی ئێران ڕەنگی نەریتپارێزی پێوە دیارە. لە زۆر ڕووەوە لەو ڕێبازانە دەکات کە لە وەڵاتانی ناپیشەسازدا هەیە. سەنگی هەرە گەورە دەدرێت بەوەی وەڵاتەکە لە ڕووی ئابوورییەوە سەربەخۆ بێت. ئابووری دەبێت، بە شێوەیەکی کە تەواو ورد نەکراوەتەوە، لەلایەن دەوڵەتەوە پلانرێژ بکرێت. نەفرەت لە هەردوو سیستەمی سەرمایەدارانە و کۆمیونیستانە دەکرێت. سیستەمی ئابووریی ئێران دەبێت ڕێگە بگرێت لەوەی سامان لای تاک یان دەستە چڕ بێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەت نابێت بکرێتە «کاربەخش Employer یکی مۆنۆپۆڵدار».. سامانی سروشت، بانک و دەزگەی ڕاگەیاندن Communication دەبێت موڵکی دەوڵەت بن. شێوە موڵکایەتیی پەسەند شێوەی هەرەوەزیی بەرهەم هێنەرانە. هەم لە شار و هەم لە گوند «بە گوێرەی پرنسیپەکانی ئیسلام» دەبێت ڕێ بۆ ئەم شێوەی موڵکایەتییە خۆش بکرێت، لابەشی کەسەکی لەوە دەچێت بە بچووکترین لابەش و بە تەواوکەری لابەشی چالاکیی دەوڵەتی و هەرەوەزانە دابنرێت.

ڕژێمی ئێران هەتا ئێستا فورموڵ Formula یکی نەدۆزیوەتەوە بۆ ڕەشکردنەوەی فائیزی پارە لە سیستەمی ئابووریدا. قورئان فائیز، یان بەپێی لێکدانەوەی دیکە: سەرانەی قەدەغە کردووە. شاخاڵێکی ئیسلامیستی دیکە ڕاستاندنی ئەم فەرمانەی قورئانە. ڕێساکانی میرات لە شەرعدا بە هۆکارێکی ڕێکخستنی سامان دادەنرێن. مافی میرات دەبێتە هۆی دابەشبوونی سامانی مەزن بەسەر چەندین کەسدا.

زەکات ئامرازێکی سێیەمی تایبەت بە ئیسلامە، ئەمیان باجێکی خێرخوازانەیە لە قورئاندا فەرمانی هاتووە و دەبێت بۆ دەستکورت و هەژاران بخرێتە کار. زەکات دەچێت بۆ کۆڕی موسڵمانان نەک بۆ دەوڵەت زۆر جار دەگوترێت گۆیا زەکات مێتودی ئیسلامە بۆ چارەکردنی گرفتی جڤاکی. بڕی ئەم زەکاتە چەندە لە قورئاندا نەنووسراوە بەڵام ڕژێمی ئیسلامیستی پاکستان بە لە سەدا دوو و نیو هەتا پێنجی داهاتی داناوە.

ئوتوپیا

بێگەردی، وەک باسکرا چەمکێکی ئاساییە لە باسی ئەو ئامانجەی شۆڕشی ئێرانی ڕەچاوی گرتوون بۆ ئەو «جڤاکە نموونە» یەی دەبێت بونیات بنرێت. هەڵبەت ئەوپەڕی بێگەردی لەوەدایە کە ئەو شیرازەیەی خودا فەرمانی داوە و ئەو شێوە گوزەرانەی خودا پێشانی داوە زۆر بە وردی پەیڕەوی بکرێت. ئەم بۆچوونە دەڵێت بە ڕاستاندنی وردەوردەی شیرازەی خوداکرد هەر جڤاکی بێچینی لێ دەزێتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا بە گوێرەی ڕێبازی شیعەگەری، کە دینی فەرمیی ئێرانە، بێگەردیی دروست تەنها ئەو دەمە پەیدا دەبێت کە ئەلمەهدی، ڕێبەری بێگەردی دینەکی، دەگەڕێتەوە سەر زەوی. ئەم ڕێبەرە دەبێت زادەی نەوەی دروستی پێغەمبەر بێت. ئەلمەهدی بە گوێرەی خوداناسیی شیعەگەری ژیانێکی دونیابەدەر «لە دونیای شاراوەدا» دەباتە سەر، بەڵام ڕۆژێک دێت دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەوڵەتی خودا لەسەر زەوی دابمەزرێنێت. لە شادەستووری ئێراندا هاتووە کە ئەم شیرازەیەی ئێستا تەنها چاوەڕوانییە لەو چرکە مەزنەی «صاحب الزمان» تێیدا دەردەکەوێت. لە کۆپلەی پێنجەمی شادەستووردا نزا (دۆعا) یەک بەرز دەبێتەوە دەڵێت: «خودایە پەلە لە گەڕانەوەی بکە«.

ناسيۆناليزم

بە ڕمانی کۆمیونیزم لە سۆڤیەت و ئەورووپای ڕۆژهەڵات بۆشاییەکی ئایدیۆلۆژی پەیدا بوو. سەرەتا بە لیبەرالیزمێکی هاوردەی ڕۆژاوا پڕ کرایەوە، دوو خاڵی مەبەست بوو: ئازادیی سیاسی و ئابووریی بازاڕ. بەڵام ناسیۆنالیزم بە هێزێکی زۆرترەوە خۆی ڕەپێش خست، ئەم ناسیۆنالیزمە لە زۆربەی وەڵاتان لە نیوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمەوە وەک ئایدیۆلۆژییەکی داڕێژراو هەبوو.

داوای میللی کە دەیان ساڵ بوو خەفێنرابوو، لە پشتارەوە [هێڵی پشتەوە] دەرپەڕییە پێشار [هێڵی پێشەوە]. یەکیەتیی سۆڤیەتی فرەنەتەوە بەسەر پازدە دەوڵەتی نوێدا دابەش کرا. چەکوسلۆڤاکیا بوو بە چەکستان و سلۆڤاکیا. یوگۆسلاڤیا شەڕێکی نێوخۆی تێدا هەڵگیرسا کۆتای دیار نییە. هەر نەبێت شەش نەتەوەی گەورە، کە سنووری نێوچەیی نێوانیان تەواو دیار نییە، تەمایان وایە دەوڵەتی خۆیان دروست بکەن. «پاکتاوی ڕەگەزی» بووە دەربڕینێکی سەرپەڕانە لە پرنسیپی ناسیۆنالیستانە. دەرکردنی «گەلی بیانی» کرایە پاساو بۆ فرەواندنی ناوچەی خۆ، ناوچەی «ڕەچەڵەک خاوێن». ئەم سیاسەتەی سەرب و کروات دەگەڕێتەوە بۆ بیرگەلی »سەربیای مەزن» و «کرواتیای مەزن» ی سەدەی نۆزدەیەم[65].

لە جێیەکی ئابووریی بازار دووچاری سەختیی بوو بێت ناسیۆنالیزم لەوێ بووەتە هێزێکی سیاسیی دژەلیبەرال. ناسیۆنالیزم خرایە خزمەت حکوومەتی سالارپەرستی نوێ و دژ بە ئایدیۆلۆژیی ئابووریی بازاڕ. ناسیۆنالیزم بووە چەک، لە دەرەوە دژ بە دەوڵەتانی دەراوسێ، لە نێوخۆدا دژ بە کەمینەی میللی ڕیزپەڕ.

هەڵوەشانی دوا ئیمپراتۆریی مەزن، یەکیەتیی سۆڤیەت، بە خۆی و دەوڵەتانی سەتەلایت Satellite State ژێر چەتری خۆییەوە – واتە دەوڵەتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات –نەدەبا لای کەس ڕووداوێکی سەیر بێت. ئیمپراتۆرییەکانی دیکەش لە سەدەی بیستەمدا وەهایان بەسەر هات. پاش شەڕی جیهانیی یەکەم ئیمپراتۆریی عوسمانی - تورکی و ئیمپراتۆریی نەمسا (ئوتریش) – هەنگاریا پارچەپارچە کران و چەندین دەوڵەتی ناسیۆنالیان لێ زا. پاش شەڕی جیهانیی دووەم ئیمپراتۆریی بریتانی و فرانسی هەڵوەشێنرانەوە. دەشێت بڵێین ناسیۆنالیزم لە دوو سەدەی ڕابوردوودا بەهێزترین وزەی سیاسی بووە لە جیهاندا.

ناسیۆنالیزم وەک بزاڤ و ئایدیۆلۆژیی سیاسی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم، لە ئەورووپادا زا. ئەوجا خزمایەتیشی هەبوو لەگەڵ شۆڕشی فرانسی و بیروڕاکانی شۆڕشەکە دەربارەی سەروەریی گەل لە دۆزی بڕیار دانی شێوازی حوکومڕانیی خۆی. فەیلەسووفی شۆڕشەکە ژان ژاک ڕوسو Jean-Jacques Rousseau پێشنیازی هەبوو دەربارەی دروستکردنی دەوڵەتێکی میللی (ناسیۆنال) لە پۆلۆنیا (لەهستان) ی لەتلەتکراو، بەوەش بووە یەکێک لە پێشەنگەکانی ئەم باسە. لە ڕێی بارهێنان، دروشم و هێماگەلی ورووژێنەری میللییەوە دەبا گەل بەرەو هاوهۆگری و یەکبوون و هەستی میللییەوە ببرێت. دیدی ڕوسو بەرانبەر دێمۆکراتیش دیدێک بوو زۆر چاک لە تەک ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیستانە دەگونجا. ڕوسو پێی وەها بوو سەرلەبەری وەڵاتیان لە دۆزە گرنگەکانی جڤاکدا هاوبەرژەوەندن. بەم بەرژەوەندەی دەگوت «ویستی گشتی». لەبەر ئەوە یەکگرتن و سەرلەبەربوون لای ڕوسو باری نموونە بوو. فرەبەرەکی، لەتلەتبوون و پارتیگەلی سیاسی لای ئەم نیشانەی داڕووخان و ڕمانی دەوڵەتە.

---

[65] بڕوانە W. D. Behschnitt, Nationalismus bei Serben und Kroatien 1830-1914, München 1980. هەم لە بەرەی سەربیای مەزن و هەم لە بەرەی کرواتیای مەزن موسڵمانانی بۆسنە بە خاینی میللی دادەنران، لەبەر ئەوەی ئەمانە چوونەتە سەر دینی داگیرکەری عوسمانی (تورکی).

ئەگەر ویستی گشتی بە ویستی هاوکۆی ناسیۆنەکە دیاری بکرێت دەبێتە هۆی داخوازیی کۆبوونەوە لە دەوری ئامانجی میللی.

ڕووداوی هەرە گرنگ لە مێژووی ناسیۆنالیزمدا ئەوەیە هەر یەک لە ئەڵمانیا و ئیتالیا دەوڵەتی میللی (ناسیۆنال) ی خۆیان پێک هێنا و بوونە زلهێزی ئەورووپی. یەکگرتنی ئیتالیا ساڵی 1861 بەیان کرا. پاش دە ساڵ، 1871، قەیسەرنشینیی ئەڵمانیا جاڕی درا. بیری ناسیۆنالیستانە لە خەباتی دروستکردنی ئەم دوو دەوڵەتەدا زان. بیریارە گرنگەکانی ناسیۆنالیزم لەم چەند لاپەڕەیەدا باس دەکرێن. Johann Gottfried von Herder ی فەیلەسووفی ئەڵمانیی پێشەنگ یەکێک بوو لە کەسایەتییە مەزنەکانی ڕۆمانتیک (مردەی ساڵی 1803). چەمکی سەربە ناسیۆنالیزم دەگەڕێنەوە بۆ ئەم. شێوەی سیاسییانەی ناسیۆنالیزمی زووی ئەورووپی لەلایەن ئەڵمانییەک و ئیتالیاییەکەوە داڕێژراوە. فیختە Johann Gottlieb Fichte ی فەیلەسووف (مردەی ساڵی 1814) و ماتزینی Giuseppe Mazzini (ساڵی 1872) ی شۆڕشگێڕ بوون. بیروڕاکانیان ناونراون «بووژانەوەی میللی» Risorgimento-Nationalism. مەبەستی ئەم بۆچوونانە دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆناڵە. «بووژانەوە» Risorgimento ناوی بزاڤی یەکگرتنەوەی ئیتالیا بوو[66]

ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ

بناخەی دەوڵەت دەبێت میللەت (ناسیۆن) بێت. ئەمە لە گشت دیدێکی ناسیۆنالیستانەدا شابیرە. لەبەر ئەوە پێوانەی دابڕ بۆ ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیستانە لەوەدایە میللەت (ناسیۆن) بە یەکەیەکی سیاسیی بنەڕەتی و بە بەها هەرە بەرز و ڕەها دابنێت.

ناسیۆنالیزم هەم زادەی ڕۆمانتیکی سیاسییە، لێرەدا ژان ژاک ڕوسو سەرچاوەیە، و هەم زادەی فەلسەفەی مێژووی ئایدیالیستانەی ئەڵمانییە. مێژوو بە دیدی ئایدیالیزم ڕاستاندنی پلانێکە هێزی باڵا دایناوە بە مەبەستی گەییشتن بە دۆخێکی بێگەرد لە جیهاندا. نموونەیەکی ناودار لێرەدا خشتە ئایدیالیستانەکەی هێگل Hegel ـە دەربارەی ئەوەی چۆن لە مێژوودا «گیانی جیهان» (خودا) پلەدار لە ڕێی پەیامی گەلە جۆراوجۆرەکانەوە پلانی خۆی دەڕاستێنێت. ناسیۆنالیزمی ڕۆمانتیک و گەلێر مۆرکی دینەکی تەواو پێوە دیارە و بۆ خۆیشی تاڕادەیەک وەک دینێکی نوێ خۆی ڕەپێش دەخات.

میللەت (نەتەوە) بە یەکەیەکی کۆگەرای باڵا دادەنرێت. میللەت بە تاکەکەسێکی مێژووکردی خاوەن خەسڵەتی ناسیۆنالانەی تایبەت بە خۆ دادەنرێ[67]. ئەم خەسڵەتە «گیانی گەل» ـە. بە بۆچوونی Herder ی فەیلەسووف

[66] بڕوانە Otto Vossler, Mazzinis politisches Denken und Wollen (München-Berlin 1927).

[67] پێشەنگی ئەم بوارە Giambattista Vico ی ئیتالییە بەو باسەی 1725 نووسی دەربارەی «سروشتی هاوکۆی گەلان».

ئەو خەسڵەتە لە «گەل» دا، لە زمان و ئەدەبدا، لە فەرهەنگی سەرەتایی گەلدا دێتە دەربڕین. هەر ئەمیشە هۆی ئەو بایەخە بەرزەی ڕابوونی ناسیۆنالانەی سەدەی نۆزدەیەم دەیدا بە تۆژینەوەی زمان و ئەدەبی گەلان[68].

کەواتە لای هێردەر Herder و پەیڕەوانی وی گەل هەڵگری خەسڵەتگەلی ناسیۆنالانەیە. لەبەر ئەوەی خەسڵەتگەلی ناسیۆنالانە هەمەجۆرن دەبێت هەر میللەتێک دەوڵەتی خۆی دروست بکات. دەوڵەتی میللی خەسڵەت و پەیامی ئەو میللەتە لە مێژوودا بەرجەستە دەکات.

هێردەر، فیختە و ماتزینی لە خاڵێکی دابڕدا لە ناسیۆنالیستانی سالارپەرستی درەنگتردا جودا دەکرێنەوە. ڕاستە میللەتی خۆیان بە گوتەی هەرە شکۆمەند پەسن دەدەن، ئەڵمانیا لای فیختە و ئیتالیا لای ماتزینی ڕێبەری مرۆڤایەتین ڕووەو دۆخی بێگەرد. بەڵام ئەمە مانای وا نییە میللەتی دیکەیان بە نزم دانابێت. هەموو میللەتێک دەبێت سەرگەرمی فراژووتنی میللی خۆی بێت. هەر گەلێک خەڵاتێکی تایبەتی هەیە بیبەخشێ بە مرۆڤایەتی. هەموو گەلێک مافی دروستکردنی دەوڵەتی خۆی هەیە.

بە نموونە هێردەر بە شێوەیەک باس لە گەلانی سلاڤیی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی کردووە بووەتە مایەی نارەزاییەکی توند لای ئەڵمانەکانی هاوزەمانی خۆی. بە بۆچوونی هێردەر ئەڵمان سەدان ساڵ گەلانی سلاڤییان چەوساندۆتەوە و ڕێی فراژووتنی لێ بەستوون، گەلانی سلاڤی دەبا خۆیان لە ژێردەستیی ئەڵمان ڕزگار بکەن. مێژوونووسان دەڵێن گوتەکانی هێردەر بوونە «پەیام» لای چەندین ناسیۆنالیستی سلاڤیی سەدەی نۆزدەیەم.

ناسیۆنالیزم ئایدیۆلۆژییەکی شۆڕشگێڕ بووە. دوژمنی هەم دەرەکی و هەم نێوەکیی هەبوو خەباتیان دژ بکات. فیختە بە گوتەی ئاگرین داوای یەکیەتیی میللی و خەباتی دەکرد دژ بە لەشکری ناپولیۆن Napoleon ی داگیرکەر[69]. ماتزینی نەمسا (ئوتریش) ی بە دوژمنی دەرەکی دادەنا، ئەو دەمە نەمسا باکووری ئیتالیای داگیر کردبوو. بەڵام گەورەترین کۆسپی ڕێگەی یەکگرتن، پاشا و میری خۆماڵی بوون. دروشمی دیمۆکراتییانە و شۆڕشگێڕانە ئاراستەی ئەوان دەکرا. لای ماتزینی جەنگی گەلێر، جەنگی پارتیزانی، لە خەباتی میللیدا یەکەم چەکە. هەم لای ماتزینی و هەم لای فیختە بۆچوونێک هەیە دەیگوت گەل لە ڕێی شەڕەوە، شەڕی ڕزگاریخوازیی میللییەوە، لە یەکیەتیی میللیدا جۆش دەبن.

فیختە و ماتزینی خۆیان بە پەیڕەوانی دیمۆکراتی دەزانی. ئەمەش بۆچوونێکی تەواو لۆژیکانە بوو چونکە بە دیدی ئەوان گەل هەڵگری نرخاندنی میللییە. ئازادیی میللی دەیکردەوە ئازادیی گەل. دەوڵەتی میللی دەبا دەوڵەتێکی دیمۆکرات بێت. هەم فیختە و هەم ماتزینی پەیڕەوی باوەڕی «سەروەریی گەل» — ی ڕوسو بوون، کە دەیگوت لە دەوڵەتدا گەل سەرچاوەی دەسەڵاتە. بەڵام ڕوسو باوەڕی بە دیدێکی کۆگەرایانە Collectivistic بوو دەربارەی دیمۆکراتی، ئەمان لەوەشدا هەر پەیڕەوی ڕوسو بوون. تاکەکەس نا بەڵکوو میللەت وەک کۆیەک، یەکەی

---

[68] لە سکاندیناڤیا دوو نموونەی گەش هەیە. لە نۆرویژ، لە کۆی چەند زاراوەیەکەوە زمانی «ڕەسەن» ی نۆرویژیی نوێ داڕێژرا. لە فینلاند داستانی گەلێری «Kalevala»، کە لەلایەن Lönnrot Elias کۆکرابۆوە، کرایە بەیانکردنێکی زمان و خەسڵەتی گەلێری فینلاندی.

[69] فیختە لە بەرلین 1808-1807 گوتارێکی ناوداری دا بە ناوی «گوتارێک بۆ میللەتی ئەڵمان». ئەو دەمە لەشکری فرانسی بەشێکی گەورەی ئەڵمانیای داگیر کردبوو. ئەم گوتارەی فیختە هەر زوو کرا بە کتێب و بووە یەکێک لە بەرهەمە کلاسیکەکانی ناسیۆنالیزم.

لەپێشی جڤاکیی پێک دەهێنا. یەکەم ئەرکی وەڵاتیان لەوەدا بوو ببنە بەشێک لە کۆگەرای میللی و سەر فرووی بن. فیختە ئەم شیرازەیەی ناونابوو «ئازادیی ئایەتی». تاکەکەس تەنها بەوە «ئازاد» دەبێت کە خەریکی ئامانجی بەرز بێت: خزمەتی گەل و دەوڵەتی میللی بکات[70]. ماتزینی-یش لەسەر هەمان ڕێباز دەیگوت تاکەکەس لە دەرەوەی کۆگەرای میللی بوونێکی ڕێزداری نییە: تاکەکەس دەبێت لەلایەن «هێزێکی کۆگەراوە کە کردەی دەستی چەندین ملیۆن کەسی خاوەن یەک مەیل، نەریت و زمانن» پشتیوانی لێ بکرێت، دەنا تاکەکەس لە خۆویستی و خۆپەرستیدا دەخنکێت.

ئەم تێگەیشتنە لە دیمۆکراتی نەدەگونجا لەگەڵ دیدی تاکگەرا Individualistic ی لیبەرالیزم لە دیمۆکراتی. مازینی دەیگوت: تاکگەرایی لیبەرالانە کاتی بەسەر چووە، ئێستا سەردەمی هاوبەندیی «زیندەڵ» بەرێوەیە. ماتزینی و فیختە هیچ پەیوەندییەکیان بە لیبەرالیزمی ئابووریشەوە نەبوو. پتر دەشیا بە سۆسیالیستی نامارکسیست وەسف بکرێن. دەوڵەتی میللی لای ئەوان دەبا چالاک و بەهێز بێت، دەبا بازاڕ هەڵسووڕێنێت و خەریکی دابەشینەوەی داهات بێت. فیختە داوای دەکرد دەوڵەت ببێتە دەستەبەری مافی کار و بەخێوکردنی وەڵاتیان. دەوڵەت دەبا بڕیاری نرخی نێو بازاڕ بدات و ببێتە پارێزەر بەرانبەر ڕکابەریی، بەتایبەتی ڕکابەری بیانی. شاخاڵێکی ماتزینی لەوەدا بوو کە پیشەسازی نابێت پرۆلیتاریای لێ پەیدا ببێت. لەبەر ئەوە بەرهەم دەبا لەلایەن کۆمەڵەی هەرەوەزییەوە ببرێن بەڕێوە، ئەم کۆمەڵانەش دەوڵەت پشتگیرییان دەکات و کرێکاران بۆ خۆیان دەیبەن بەڕێوە.

زمان و سنووری سروشتەکی

پرسیاری گرنگ ئەوە بوو «میللەتگەری» [سەر بە میللەت بوون] چۆن بناسێنرێ و دەوڵەتی ناسیۆنال چۆن سنووررێژ بکرێت. فیختە و ماتزینی دوو کێشانە بەکار دێنن: زمان و «سنووری سروشتەکی». مەبەستیش لە سنووری سروشتەکی سنووری جیۆگرافیی وەک ڕووبار، زەریا و زنجیرەچیایە. لەوەش بترازێت مەبەست سنووری خۆتەیار Self-Sufficiency ی ئابوورییە. لێرەدا بە ئاشکرا دەردەکەوێت پێوەر نادیار و لە تەک یەکیشدا ناکۆک بوون. مەیدانێکی فرەوانی بۆ لێکدانەوەی هەمەجۆر و لەویشەوە بۆ داواکردنی ناوچەی دەوڵەتانی دیکە ئاواڵە کرا. کاتێک هیچ چارەیەکی دیکە نەما ئەوا دەبێت بە جەنگ ناوچەی پێویست داگیر بکرێت.

ماتزینی پێی وەها بوو خودا بە زەریا و زنجیرەچیا سنووری سروشتەکیی ئیتالیای کێشاوە، بەڵام هاوکات دەشیگوت هەر جێیەک زمانی ئیتالی تێدا بەکار بێت ئەوە ئیتالیایە. لەبەر ئەوە ئیتالیای یەکگرتوو دەبێت کۆرسیکا و ناوچەی دیکەی باشووری فرانسە بگرێتەوە[71]. لەلایەکی دیکەوە دەکرا دۆزی زمان وەها لێک بدرێتەوە کەوا ناوچەی ئەڵمانیزمانی باشووری ئەلپەکان بخرێنە سەر ئوتریش (نەمسا) یان ئەڵمانیا. لە بری ئەوە

---

[70] بڕوانە:

H. S. Reiss, *The Political Thought of the German Romantics,* Oxford 1955

Zwi Batscha, *Gesellschaft und Staat in der Philosophie,* Europa¨ische Verlagsanstalt, Frankfurt.1970.

[71] بە هەمان شێوە، ساڵانی 1990، زمان کرایە بەڵگەی شەڕی پەلهاوێژی سەربستان: هەر جێیەک زمانی سەربی بەکار بهێنێت ئەوە سەربستانە«.

ماتزینی داوای دەکرد دانیشتوانی ئەڵمانیزمان «بکرێنە ئیتالی». بەم شێوەیە پرنسیپی زمان: «یەک زمان – یەک دەوڵەت»، دەکرا بەرەواژ بکرێتەوە بۆ داخوازی «یەک دەوڵەت – یەک زمان». ئەوەی بە زمانی دەوڵەت نایەتە گۆ دەبێت بتوێنەوە و زمان بگۆڕن[72].

سەیر ئەوەیە فیختە خۆی لەم دۆزە بواردووە بەڵام بە ڕوونی پێشبینی ئەوەی کردووە کە داخوازیی سنووری سروشتەکی دەبێتە هۆی هەڵگیرسانی شەڕ، بەڵام شەڕێک کە بە بۆچوونی ئەو دەبووە دوا شەڕ. فیختە بەمەی نەدەگوت شەڕ بەڵکوو ناوی نابوو «داگیرکردن». چونکە دەوڵەتی نوێ هاوکات لەگەڵ ئەوەی گشت ناوچەی نێو سنووری سروشتەکیی خۆی «داگیر دەکات» ئاشکرایشی دەکات کە چی دی، هەتاهەتایە، نێزیکی شەڕ ناکەوێت. کاتێک گشت دەوڵەتان سنووری سروشتەکیی خۆیان دابین کرد شەڕ نامێنێت.

فیختە و ماتزینی پێیان وەها بوو پرنسیپی میللی دونیایەکی ئاشتەوا و هاوئاهەنگی لێ دەزێت. بەڵام ڕێگەیان بۆ ئەو مەبەستە تەواو لەیەک جودا بوو. فیختە دەیگوت دەوڵەتان دەبێت خۆیان تەواو لە یەکتر دابڕن. هەرچی ماتزینییە داوای شێوەیەکی بەرزی هاوکاری دەکرد لە نێوان دەوڵەتانی ناسیۆنالدا.

پێشنیازی فیختە ئەوە بوو دەوڵەتی خۆتەیار بەرانبەر وەڵاتانی دەرەوە پەرژینبەست بکرێت. سەفەر بۆ دەرەوەی وەڵات، بازرگانی و بەگشتی هەڵسوکەوت لەگەڵ بیانیدا نەک هەر ناپێویستە بگرە بەرانبەر خەسڵەتگەلی میللی زیانبەخشیشە[73]. فیختە دەنووسێت، لە نێو چێوەی هاوبەندیی میللی سنووربەستدا، کە ئەندامانی تەنها لەگەڵ یەک دەژین و یەکجار بە دەگمەن تووشی بیانی دێن: «زۆر زوو شکۆی میللی و خەسڵەتی تایبەتی میللی دروست دەبێ». نە تەنها ئەڵمانیا دەبێت خۆی لە دونیای دەرەوە جودا بکاتەوە، بەڵکوو گشت میللەتان دەبا پەرە بە ڕیشاڵی میللی خۆیان بدەن، ئاشتی و هاوئاهەنگی لە جیهاندا بەوە دێتە دی کە گشت دەوڵەتان خۆتەیار و دوورەپەرێز بن، لە نێو چێوەی سنووری سروشتەکیی خۆیاندا بژین[74].

ماتزینی بڕوای بە ناسیۆنالیزمی دوورەپەرێزانەی فیختە نەبوو. دەوڵەتانی میللیی ئازاد دەبا، لەسەر ئاستێکی بەرز کە ناوی نابوو «ئاستی مرۆڤایەتی»، هاوکاری یەک بن (بەڵام نەک یەک بگرن). بە پلەی یەکەم کاری بۆ ئەورووپایەکی نوێ دەکرد، کە دەبا بریتیی بێت لە دەوڵەتان میللیی دێمۆکراتی هاوکار. «وەک چۆن بڕوامان بە ئازادی و یەکسانی، برایەتی و هاوکاری هەیە بۆ تاکەکەسانی نێو دەوڵەت، هەر وەهایش بڕوامان هەیە بە ئازادی

[72] دەکرێت لە سکاندیناڤیا نموونەی سنێلمان Johan Vilhelm Snellman بهێنینەوە کە داوای دەکرد تەنها زمانی فینلاندی لە فینلاند بکرێتە زمانی دەوڵەت. سنێلمان گرنگترین بیردۆزی ناسیۆنالیستە فینلاندخوازەکان «فێنۆمان Fennoman» بوو. چەمکێکی دیکەی ناسیۆنالیستانە چەمکی «فینلاندی مەزن Suur-Suomi» بوو کە لە 1850 کاندا پەیدا بوو. مەبەستیش لێی ئەوە بوو، بە پلەی یەکەم لە ڕووی فەرهەنگییەوە و پاشان لە ڕووی سیاسیشەوە، هەموو وەڵاتانی فینلاندیزمان (وەک کارێلێن Karelen و هەرێمانی فینلایزمانی سوێد و نۆرویژ) لە »فینلاندی مەزن» دا کۆ بکاتەوە. باوەڕی فینلاندی مەزن لە سەدەی بیستەمدا لەلایەن ناسیۆنالیستە پەڕگیرەکانی نێو بزاڤی Lappo و IKL پەیڕەوی دەکرا. سوێد بە سیاسەتی سوێداندنی ناوچەی Tornedalen بەرەنگاری ئەو مەبەستە بۆوە.

[73] فیختە لێرەدا، زانستکار و هونەرکاران لە سەفەربەستی دەبوورێت بۆ ئەوەی دەرفەتیان هەبێت ئاشنای بیرگەلی نوێ بن.

[74] فیختە پێی وەها بوو لە ئایەندەیەکی دوورەدەستدا دەوڵەتی میللی (ناسیۆنال) دەبێتە دیاردەیەکی ناپێویست. ئەو دەمە سەرلەبەری مرۆڤایەتی لە دەوڵەتێکی هۆشیارانەی مەسیحیدا کۆ دەبنەوە.

و یەکسانی، برایەتی و هاوکاریی میللەتان». ماتزینی خەونی بەوەشەوە دەبینی کە ڕۆم ببێتە بارەگای ئەنجومەنی جیهانیی دەوڵەتانی میللی.

ناسیۆنالیزمی پاش 1848

ساڵی 1848 ی شۆڕشگرتوو ساڵی شکستێکی مەزن بوو بۆ ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ. هەوڵدان بۆ یەکگرتنی ئەڵمانیا لە ڕێی شۆڕشەوە هەرەسی هێنا. لە هەنگاریا بە یاریدەی لەشکری ڕووس ڕاپەڕینی ناسیۆنالیستانەی Lajos Kossuth شکێنرا. پاش ئەو دەمە هێزی سیاسیی دیکە جڵەویان گرتە دەست. لە ئەڵمانیا و لە ئیتالیا پرۆسەی یەکبوون ڕێگەی فیختە و ماتزینی – یان نەگرتە بەر. یەکگرتن لەم دوو دەوڵەتەدا «لە سەرەوە«، بە دەستاوێژی دیپلۆماسی و ئەرتەشی، جێبەجێ کرا. لە ئەڵمانیا بیسمارک Bismarck ی دەوڵەتسازی کۆنەوار و لە ئیتالیا Cavour دەوڵەتسازی لیبەراڵ لە پشت پرۆسەی یەکگرتن بوون.

لە سەدەی بیستەمدا ئەوجا وێنەی نوێ لە ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕ سەری هەڵدا. بزاڤی زایۆنیزم (سەهیۆنی) نموونەیەکی ساڵانی زووی ئەم سەدەیەیە و مەبەستی دامەزراندنی دەوڵەتێکی میللی (ناسیۆنال) بوو بۆ جوو. تیۆدۆر هێرزل Theodor Herzl بە کتێبی *Der Judenstaat,* 1896 بووە بیردۆزی زایۆنیزم.

بزاڤی ناسیۆنالیستانەی ئیرلاندی نموونەیەکی دیکەیە. نموونەی سێیەم هەموو بزاڤی ڕزگاریخوازی میللی پاش 1945 ی سەرلەبەری جیهان دەگرێتەوە کە دەکرێت بە بەردەوامبوونێکی ناسیۆنالیزمی شۆڕشگێڕی ئەورووپی دابنرێت. ئەوەی لەمەدا نوێکاری بوو سیستەمی تاکپارتایەتیی جیهانی سێیەم بوو. بزاڤی ڕزگاریخوازی جیهانی سێیەم، پاش سەرکەوتن، خۆیان کردە شاپارتی یەکبوون. سیستەمی تاکپارتایەتی کرایە دەربڕینێک لە «ویستی گەل» لەم تازەدەوڵەتانەدا[75].

دەمەو سەرەتای سەدەی بیستەم لە زۆر جێ پارتی نەرێتپارێز پرنسیپی میللی تێهەڵکێشی ئایدیۆلۆژیی خۆی کرد. داخوازیی سەروەریی میللی بووە داوایەکی لیبەراڵ، کۆنەوار و سۆسیالیستەکان. ئیدی جێێ بۆ پارتی تایبەتی ناسیۆنالیست نەمایەوە. نۆروێژ، فینلاند و ئایسلاند نموونەی نێزیکی سکاندیناڤین. بەڵام لە ئەڵمانیا، فرانسە و ڕووسیا لە سەرپەڕی سیاسیی ڕاسترەوانە، بزاڤی ناسیۆنالیستانەی بەهێز و ئایدیۆلۆژیی ناسیۆنالیستانەی سالارپەرستی نوێ پەیدا بوون.

---

[75] ناسیۆنالیزمی Boer ی باشووری ئەفەریقا شاخێکی تایبەتە لە بیروراکانی فیختە دەربارەی دوورەپەرێزی ناسیۆنالیستانە. لە ساڵانی 1930 دا باوەڕی ئەپارتیاید، Apartheid واتە جوداکردنەوەی نەتەوەی جیاواز لە یەکدی، شێوەڕێژ کرا. ئێستا، پاش چەندین ساڵ لە سیاسەتی ئەپارتیاید، پارتی ناسیۆنالیست سەلماندی کە باشووری ئەفەریقا فرەنەتەوە -Multi National بێت. لەوەی پێی دەگوترێت فیختەیەتیی نوێ تەنها ئەوە ماوە کە ناسیۆنالیستانی پەڕگیر داوای «دەوڵەتێکی گەلێر» ی تایبەت دەکەن بۆ Boer ـەکان.

ناسیۆنالیزمی سالارپەرست

یەکێک لە نیشانەکانی ناسیۆنالیزمی نوێی سالارپەرست دژوەستان بوو بەرانبەر دیمۆکراتی و لیبەرالیزم. لەبەر ئەوەیشە کالآیەکی فیکریی زۆری لە کۆنەوارەتیی سالارپەرستی سەرەتای سەدەی نۆزدەیەم وەرگرتووە، بۆ نموونە ئەو ڕامانەی دەڵێت دەوڵەت هەڵگری پەیامێکی مێژووکردە، نموونەیەکی دیکە ئەوەیە دەوڵەت بە زیندەڵ ڕادەنوێنێت، پاشا تێیدا نوێنەری ویستی دەوڵەتە. لە بەرهەمی زانستکارانەدا ناوی »ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی» و «ناسیۆنالیزمی تێهەڵکێش» Integral ی لێ نراوە، لێرەشدا Integral بە واتای ئەوەی تاکەکەس و گرووپ دەبێت تەواو سەر فرووی بەرژەوەندی میللی بن. ئەم بەرژەوەندەش لەلایەن گەلەوە نایەتە دەربڕین وەک فیختە و ماتزینی دەیانگوت، بەڵکوو دەوڵەت دەبێتە نوێنەری پەیامی مێژووکردی میللەت. دەوڵەت دەبێت ڕووەو ناخ حوکومڕانییەکی بەهێز و سالارپەرست بێت، ڕووەو دەر دەبێت بەهێز، دەسەڵاتدار و پەلهاوێژ بێت. لە پەرەسەندندا ئیمپیریالیزمی لێ دەزێت. ئەمیان ناسیۆنالیزمێکە هیچ سنوورێک بۆ پەلهاویشتنی دەوڵەتی خۆی ناسەلمێنێت.

ناسیۆنالیزمی سالارپەرست، لە دەمەو سەرەتای سەدەی بیستەمدا، لە ئەڵمانیا، فرانسە و ڕووسیا دارێژرا. بیردۆزانی پێشەنگ لە ئەڵمانیا بریتی بوون لە: Heinrich von Treitschke ی مێژوونووس (مردەی ساڵی (1936، Oswald Spengler ی فەیلەسووف (مردەی ساڵی 1936) و Carl Schmitt ی سیاسەتناس (مردەی ساڵی 1985). لە فرانسە نووسەران: Maurice Barres (مردەی ساڵی 1924) و Maurras Charles (مردەی ساڵی 1953) ناسیۆنالیزمی نوێیان دامەزراند. Maurras ڕێبەری بیرکاری بزاڤی شاخوازانەی Action francaise [76] بوو.

ناسیۆنالیزم دژی دیمۆکراتی و پەرلەمانەتی بوو چونکە ئەم سیستەمە لەسەر فرەبەرەکی، ڕێک نەکەوتن و دژایەتیی حیزبایەتی هەڵنرابوو. ئەمەش دەبووە کۆسپ لە ڕێی دەربڕینی ویستی بەرزی میللیدا. ڕامانی «جڤاکی زیندەڵ» کرایە پارسەنگی یەکسانیی سیاسیی نێو سیستەمی دیمۆکراتی. جڤاک بە هەرمێکی سروشتکرد دادەنرا کە بریتییە لە گرووپی ژێروژوور. بەرژەوەندی دەوڵەت دەبێت لەلایەن پاشایەک – یان Barres و Carl Schmitt گوتەنی: ڕێبەرێکی هەڵبژاردەی گەل – ی بێلایەن نوێنەرایەتی بکات. پەرلەمان دەبا لایەنێک بێت تەنها ئامۆژگار.

Treitschke بیرۆکەی «دەوڵەتی دەسەڵات» ی دارشت کە دەڵێت ماکی ئەم دەولەتە لەوەدایە لە ناوەوە بەهێز و سەربەخۆ بێت و لە دەرەوە دەسەڵاتدار بێت. جەنگ و ئەرتەش دەربڕینێکن لە ماکی دەسەڵات. Treitschke پێی وەهابوو تەنها دەوڵەتی مەزن، دەسەڵاتی مەزن، ماکی ژیانیان پێوەیە. دروستکردنی دەسەڵاتی کۆلۆنیال دەربڕینێک بوو لەم هێزە. جگە لەوەش دەربڕینێک بوو لە سەردەستیی گەلانی سپیپێست بەسەر گەلانی دیکەدا.

---

[76] لە بەرهەمەکانی H. Tingsten و لە کتێبی: *The Historical Evolution of Modern Nationalism* ی Carlton Hayes (نیویۆرک 1931) دا باسی Treitschke, Barres و Maurras شی دەکەنەوە. باسی بیری ناسیۆنالیستانەی سالارپەرستی ئەڵمانیا لەم کتێبەدا هاتووە:

K. Sontheimer, *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*. München 1962

جوو تاکە ڕیزپەڕی نێو گەلانی سپیپێست بوون. Treitschke دەیگوت جوو لە ئازایەتی، زێدپەرستی و بەهرەی سیاسی بێبەشن، جوونەیاری (ئەنتیسەمیتیزم Antisemitism) لەگەڵ بەسووک دانانی «بیانی» ی ڕەچەڵەک جودا، جووت دەهاتن. ناسیۆنالیزمی فرانسی لە ناوەوە دژ بە «بیانی» دەوەستا کە جووشی دەگرتەوە، لە دەرەوە دژ بە ئەڵمانیای کۆنەدوژمن بوو.

ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی سالارپەرست، هەم لە فرانسەی نێوان دوو شەڕی جیهانی و هەم لە کۆماری Weimar ی ئەڵمانی بزاڤێکی سیاسیی جودا بوون، ناشێت لەگەڵ ناسیۆنالیزم و فاشیزمدا تێکەڵ بکرێن. وێڕای هەڵوێستی جوونەیاریی ئاشکرایان ناسیۆنالیزمەکەیان لەسەر بیردۆزەیەکی سەربە ڕەگەز دانەمەزرابوون. پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی داوای دەسەڵاتێکی دەوڵەتیی بەهێز و سالارپەرستیان دەکرد. بەڵام داوای نەدەکرد دەوڵەتێک دامەزرێ تۆتالیتار و دیکتاتۆرانە بێت و «ڕێبەر» ێک بیبات بەڕێوە. بیرۆکەیەکی گرنگ هەم لە فرانسە و هەم لە ئەڵمانیا ئەوە بوو دەیگوت دەسەڵاتی سەنتەراڵی دەوڵەت دەبێت تەنها لە سنووری کارکردی دەسەڵاتدا بمێنێتەوە. لایەنەکانی دیکە بۆ هەرێمی خۆفەرمان و سازمانی هاوئەرک (کۆرپۆراسیۆن) دەمێننەوە.

لە فرانسە، حکوومەتی مارشاڵفەرمانی Petain ی سالارپەرست، لە ڕۆژگاری شەڕی جیهانیدا، دۆزی پاشایەتی لێ دەرچێت، بەشێکی فرەوان لە ئیدیالی ناسیۆنالیستی فرانسی ڕاستێنرا. ناسیۆنالیستانی ئەڵمانایا لە پشت Hindenburg ی سەرکۆمار کۆبوونەوە. ئەمانە ساڵی 1933 بە هاوپەیمانیی نازیستەکان حکوومەتیان دامەزراند و بەوەش ڕێی دەسەڵاتیان بۆ هیتلەر خۆش کرد و ئەمەش بووە هۆی هەڵوەشانەوەی گشت سازمانەکانیان.

ناسیۆنالیزم لە ڕووسیای تسارنشیندا

هاوکات لەگەڵ بەشەکانی دیکەی ئەورووپا، ڕووسیاش ئاشنای بیری ناسیۆنالیستانە بوو. شەڕی 1812 ی دژ بە ناپولیۆن دنەی بەهێزی بەدەمەوە بوو. هەر زوو دوو شارێباز لە ڕاوێژی جڤاکیی ڕووسیدا سەریان هەڵدا و هەتا ئێستایش هەر ماون. یەکیان سلاڤۆفیل Slavophile (سلاڤپەرست) و ئەوەی دیکە Zapadniki ی ڕۆژاواخواز. دیدی ڕۆژاواخواز لە ڕووی سیاسییەوە لیبەرال بوون و دەیانویست گۆڕینی ڕووسیا جێپێی ئەورووپای ڕۆژاوا هەڵگرێتەوە. سلاڤۆفیلان بڕوایان بە پەیامی مێژووکردی تایبەت و جودای ڕووسیا هەبوو. ڕووسیا دەبا مرۆڤایەتی بخاتە سەر ڕێگەیەکی فراژووتنی جودا لەوەی ڕۆژاوا[77].

لە نێو سلاڤۆفیلاندا هەم ڕێبازی شۆڕشگێڕانە و هەم ڕێبازی پاراستنی نرخاندنی نەریتپارێزی «ڕووسیای پیرۆز» هەبوون. شۆڕشگێڕان خۆیان ناونابوو «نارۆدنیک Narodnics»، سۆسیالیستانی گەلێر. بەرنامەی ئەمان دەیگوت ڕووسیا، لەبەر تایبەتمەندی و دواکەوتوویی خۆی، دەتوانێت شێوەیەکی خۆماڵی لە سۆسیالیزم داڕێژێ. ئەمانە بۆچوونیان وەها بوو کە سیستەمی موڵکایەتیی هاوکۆی زەوی لە جڤاکی کشتوکاڵی ڕووسیا بۆتە هۆی دروست

---

[77] ئەم دوو کتێبەی خوارەوە باسێکی سەرانسەری و بەنرخ دەربارەی ناسیۆنالیزمی کۆن و نوێی ڕووسیا پێشکەش دەکەن:
Thomas Parland, *The Rejection in Russia of Totalitarian Socialism and Liberal Democracy,* 1993. بڵاوکراوەی کۆڕی زانستیی فینلاند، هێلسنکی.
A. Kappeler, *Die Russen. Ihr National Bewusstsein in Geschichte und Gegenwart*. Koln 1990.

بوونی مەیلێکی «غەریزەکرد» ڕووەو کۆگەرایی و سۆسیالیستی لای گەلی ڕووس[78]. تەنانەت کارل مارکس – یش بڕوای وا بوو ڕووسیا دەبا ڕێگەیەکی تایبەت بگرێتە بەر.

سلاڤۆفیلانی ناشۆڕشگێڕ

لە بەرەی ناشۆڕگێڕدا ناوی وەک Aleksej Chomjakov و Konstantin Aksakov دێنە پێش. لە نووسەرانی گەورەی ڕووسیاش دۆستۆیەڤیسکی Dostojevskij یان لەگەڵە. ئەمانە تایبەتمەندیی ڕووسیایان لە ڕۆشنایی تیشکێکی دیکەدا دەدی. گرنگ لایان ئەوە بوو ژیاری ئەورووپای ڕۆژاوا دزە بۆ نێو ڕووسیا نەکات. جڤاکی ڕۆژاوا لە ژێر ڕکێفی هۆشەکی، بێخودایی Atheism، تاکگەرایی و خۆپەرستی Egoism دایە. ئانارکی جڤاکیی تێدا بڵاوە. سلاڤۆفیل ئاماژە بە لایەنی ترسێنەری ڕۆژاوا دەکەن: موڵکایەتی کەسەکی، لیبەرالیزمی ئابووری، پرۆلیتاریای پیشەسازی، ناکۆکیی جڤاکی، فرەبەرکیی حیزبایەتی و پەرلەمانەتی. وەک پارسەنگێکی ئەم لایەنانە، سلاڤۆفیل سێ کۆچکەی هاوئاهەنگی ڕووسییان دەهێنایەوە کە بریتی بوون لە: مەسیحایەتیی ئۆرتۆدۆکس، ئۆتۆکراتی (تاکفەرمانی) Autocracy و خەسڵەتی گەلێری تایبەتی ڕووس.

سلاڤۆفیلانی سەرەتا، بەرانبەر تساری ئەو زەمانە، نۆکەرێکی ناسەربەخۆی ئایدیۆلۆژی نەبوون. بەڵکوو دەگەڕانەوە بۆ ڕووسیای «کۆن» ی بەر لە سەردەمی ڕیفۆرمی ڕۆژاواخوازانەی پێتەری مەزن، ئەو سەردەمەیان کردبۆوە سەرچاوەی بیری خۆیان. ئەو دەمە کڵێسەی ئۆرتۆدۆکسیش بەرانبەر دەوڵەت سەروەریی خۆی هەبووە، پەرلەمانێکی ئامۆژگاریش هەبوو: *Zemskij sobor* بە گوێرەی بیردۆزەی سلاڤۆفیلان، گەل لە ڕێی پەرلەمانەوە خۆویستانە دەسەڵاتی بۆ قەیسەر بەجێ هێشتبوو. کەواتە گوتەی «پاشا خەڵاتی خودایە» نەدەسەلمێنرا. کڵێسە و دین دەبا ببنە لایەنێکی ئامۆژگار و چاودێر بەسەر قەیسەرەوە. سلاڤۆفیلان داوایان دەکرد پەرلەمانی ئامۆژگار بێتەوە دامەزراندن و تەواو دوژمنی جڤاکی ڕەشەجووتیار Villain بوون.

سلاڤۆفیل، هاوکات لەگەڵ ڕەتکردنەوەی ئازادیی سیاسیی ڕۆژاوا، داوای ئازادیی «دەروونی» و «گیانەکی» یان دەکرد. مەبەستیشیان ئەوە بوو ئازادیی چاپەمەنی هەبێت و لە پەرلەمانی ئامۆژگار *Zemskij sobor* دا دۆزگەلی جڤاکی بخرێنە بەر باس. ئەمەیش بووەتە هۆی شینبوونی چەمکێکی ناسیۆنالیستانەی ڕووسی: «گیانی هاوبەندی» سۆبۆرنۆست *Sobornost*. ئەوەی پێی دەگوترا تایبەتمەندیی ناوازی نێو خەسڵەتی گەلێری ڕووس دەبا لە پەرلەماندا ببێتە هۆی دروست بوونی بڕیاری هەمووسەلمێن لە نێوان فەرمانڕەوا و گەلدا.

ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی فەرمی

دەمەو کۆتای سەدەی نۆزدەیەم ناسیۆنالیزمێکی دەوڵەتیی پتر فەرمی هاتە داڕشتن. ئەمیان شێوەیەکی یەکجار درشتی بیردۆزەی سلاڤۆفیلان بوو. Konstantin Leontiev ئایدیۆلۆژیستی ڕێبەر بوو. لەمیاندا تاکفەرمانی و تاکسەروەریی قەیسەرانەی خەڵاتی خودا پەسن [مەدح] دەکرا. بەرانبەر «پاشانشینی» ی دیمۆکراتی ئەورووپای

---

[78] بڕوانە باکونین Bakunin ی بەشی هەفتەمی ئەم کتێبە: ئەنارکیزم و سەندیکالیزم.

ڕۆژاوا هەرەمی نەریتەکیی جڤاکیی ڕووسی ڕاست کرایەوە. پانسلاڤیزم Panslavism، واتە یەکگرتنی گەلانی سلاڤی لە ژێر سەروەریی ڕووسدا، بووە دەستاوێژێک بۆ فرەواندن ڕووەو ڕۆژاوای وەڵات[79]. ئەوجا بە توندی جەخت دەکرا لەسەر ئەوەی ئەو ئیمپراتۆرییە وەڵاتی ڕووسە. سیاسەتی ڕووساندنی هەموو گەلانی ناڕووس خرایە گەڕ. هەتا دەهات جوونەیاری ئاشکراتر دەبوو. دۆکیومێنتی هەرە ناوداری جوونەیارانە: «پرۆتۆکۆلی زانایانی سەهیۆن»، ساختەنامەیەک بوو پۆلیسی نهێنیی ڕووس دایڕشتبوو. گۆیا ئەم پرۆتۆکۆلە پیلانی ماسۆنی و جوو بۆ داگیرکردنی دونیا، دەخاتە ڕوو.

پاش شۆڕشی 1905 ی ڕووسیا یەکەم پەرلەمانی دەوڵەتی: «دوما» دامەزرا. هەتا شۆڕشی دووەم، 1917، دوو پارتی بەهێزی ناسیۆنالیست لە دومادا هەبوون. سەرپەڕەکەیان سەرگەرمی تێرۆر بوو دژ بە شۆڕشگێڕان و جوو، لای ئەمانە ئەو دوو لایەنە یەک شت بوون. ئەم پارتە دومای بە پەرلەمان نەدەناسی. داوایان دەکرد دوما داشکێنرێ بۆ Zemskij sobor یێکی ئامۆژگار.

پارتە ناسیۆنالیستە میانڕەو Moderate ەکەیان پانسلاڤیزمی ڕەت دەکردەوە و دژ بە تێرۆر بوو. ئەمانە داوایان دەکرد ڕێ ببەسترێ لەوەی «بیانی» ی ناڕووس و خەڵکی دەرەوەی وەڵات ببنە خاوەن کۆمپانیا لە وەڵاتەکەدا. لەگەڵ ئەوەشدا لە نێو ئەم ناسیۆنالیستە میانڕەوانەدا نیشانەی فراژووتنی دێمۆکراتانە هەبوو. تەنانەت لە ڕیفۆرمی وەهادا هاوکارییان دەکرد کە دەبوونە مایەی هەڕەشە لە دەزگەی «ڕووسیی ڕەسەن». بۆ نموونە ئەمانە ڕیفۆرمی زەویی سەرەکوەزیرانیان Stolypin یان سەلماند کە مەبەست لێی دروستکردنی چینێکی جووتیاری زەویدار بوو لە ڕووسیا. بەوەش دەبا کۆمیونی جووتیارانی کۆن ڕەش بکرێنەوە.

ئەم جوداوازییەی نێوان بزاڤە ناسیۆنالیستەکانی ڕووسیا لە ڕمانی یەکیەتیی سۆڤیەتیشدا دیسان سەری هەڵدایەوە. لە نێوەڕاستی 1980 کانەوە باڵێکی ناسیۆنالیستی پەڕگیر سەرلەنوێ پەیدا بۆوە، لە نێو ئەمانەدا گرووپی وەها هەبوون لە سنووری فاشیزمەوە نێزیک دەبوونەوە. جگە لەوان، لە ڕووسیا، ناسیۆنالیزمی وەهایش پەیدا بوو لە ڕووی بیرکارییەوە گەشە کردوو، هەوڵی داوە بیرگەلی سلاڤۆفیل لەگەڵ ڕووسیایەکی پۆست – سۆڤیەتانە بگونجێنێت. ئەلیکساندەر سۆلژەنیتسین Alexander Solzjenitsyn ی نووسەر یەکێک بوو لە هەرە ناودارەکانی ئەم ڕێبازە. سۆلژنیتسین ساڵی 1994، پاش ساڵانێکی دوورودرێژ لە هەندەران، گەڕایەوە ڕووسیا.

ناسیۆنالیزم لە ڕووسیای نوێ

گرووپی سیاسی و ڕێبازی ئایدیۆلۆژیانە هەتا ئێستاش یەکجار بەرگۆڕ و شلە. هەم لە ڕووسیا وەهایە و هەم لە دەوڵەتە تازەکانی وەک ئوکراینا. بەردەوام گرووپ و پارتی نوێ دروست دەبن و هەر زووش بەشبەش دەبن و هاوپەیمانی نوێ بۆ خۆیان پەیدا دەکەن. پارتی «لیبەرال دێمۆکرات» ی ژرینۆڤسکی Zjirinovskij نموونەیەکی ئەم بارەیە. ئەم پارتە بە گوێرەی پرۆگرامی خۆی دەیەوێت دەوڵەتێکی قانوون دامەزرێنێت دێمۆکرات بێت و

---

[79] Nikolaj Danilevskij ئایدیۆلۆژیستی پانسلاڤیزم بوو. ئەم دەیگوت ڕووسیا سەر بە ئەورووپا نییە بەڵکوو دەبێت ئیمپراتۆریی سلاڤی دامەزرێنێت، کۆستەنتینە داگیر بکاتەوە و بیکاتە «ڕۆمای سێیەم».

سیستەمی فرەپارتیایەتی هەبێت. بەڵام هاوکات سەرۆکی پارتەکە خەڵکی هان دەدات بۆ کودەتا و دیکتاتۆری لە پێناوی پاراستنی کۆنە ئیمپراتۆریی سۆڤیەت. جاری وەها هەیە داوای فرەواندنی سنوور دەکات هەتا دەگاتەوە کۆنە ئیمپراتۆریی قەیسەری، کە پۆڵۆنیا و فینلاندیشی دەگرتەوە.

بەگشتی لەم باسە سەرانسەرییەدا مەودای باس بەرتەسک دەکەینەوە و تەنها دوو شادەستەی بیرکاری پەندیار بەسەر دەکەینەوە، سۆلژەنیتسین دەبێتە نوێنەری ناسیۆنالیزمی میانرەو، کە نەریتی بیری سلاڤۆفیل دەکاتە بناخە. چەندین ئادگاریشی لە کۆنەوارەتیی فەرهەنگییەوە وەرگرتووە. دەستەی دووەم دەستەی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی سالارپەرستە. ئەمیان بە ئاشکرا خزمایەتی هەیە هەم لەگەڵ ئەو ناسیۆنالیزمە دەوڵەتییە فەرمییەی ڕووسیای سەرەتای سەدەی بیستەم و هەم لەگەڵ ناسیۆنالیزمی سالارپەرستی ئەڵمانیا و فرانسە.

کەسانی سەربە ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی زۆر جار خۆیان ناودەنێن «نیشتیمانپەروەری میللی». بەشێکیان خۆیان بە پەیڕەوی ئەو ڕێبازە دادەنێن کە پێی دەگوترێت بۆلشەڤیزمی میللی. ئەمیان مەیلێکە لە سەرەتای 1980 کانەوە پەیدا بووە[80]. بۆلشەڤیزمی میللی بۆ داکۆکی لە ئیمپراتۆری و لە دەوڵەتی بەهێزی سالارپەرست ناچێت پەنا بەرێتە بەر بەڵگەی مارکسیستانەی – لێنینستانە، بگرە دژایەتی دەکات وەک چۆن دژایەتی ڕۆژاواش دەکات و بە دەربڕینی دەزانێت لە نەریتی میللی ڕووس.

شانرخاندن

ساڵی 1973، هێشتا ڕمانی سیستەمی سۆڤیەت دوورەدەست بوو، سۆلژەنیتسین مانیفێستێکی ئاڕاستەی ڕێبەرانی وەڵات کرد. تێیدا پەنای بردە بەر وەڵاتپارێزی و ڕەچەڵەکپارێزیی ڕووسانەیان، «باب، باوەگەورە، باپیران و بە نیشتیمان». ئەم نووسەرە ناودارە دەنووسێت: سیاسەتی ڕووسیا دەبی لە خزمەتی بەرژەوەندی گەلانی ڕووسیا و ئوکراینادا بێت نەک ژێردەستەی ڕوانگەی ئایدیۆلۆژیی نامۆ. بۆ ئەوەی مرۆڤ بتوانێت ڕێبەرایەتیی وەڵاتێکی وەک ڕووسیا بکات «دەبێت ڕێچکەیەکی میللی هەبێت و بەردەوام سەرلەبەری ئەو هەزار و سەد ساڵەی مێژووی ڕووسیا ڕەچاو بگرێت نەک تەنها پەنجا و پێنج ساڵ، کە دەکاتەوە پێنج لە سەدی ئەو مێژووە«.

ڕێبەرانی سۆڤیەت گوێبیستی سۆلژەنیتسین نەبوون و ساڵی 1974 وەڵاتبەدەریان کرد. ساڵی 1990 گەڕایەوە و دەربارەی چۆنیەتیی دروستکردنەوەی ڕووسیا خاوەن بیروڕا بوو[81]. ئەمجارەشیان «بەرژەوەندی میللی» لە تەک

---

[80] بەشێکی زۆری پەیڕەوانی بۆلشەڤیزمی میللی نووسەرانێکن پەسنی گوزەرانی گوند و جووتیارەتی دەکەن.

[81] دەربارەی نامەکەی 1973 ی سۆلژەنیتسین بڕوانە:

Letter to the Soviet Leaders, New York 1975.

دەربارەی دروستکردنەوەی ڕووسیا بڕوانە:

Kak nam obustroit Rossiju? (Paris 1990)

ئەمیان تەرجەمەی ئینگلیزی هەیە بە ناوی:. *Rebuilding Russia*, London, 1991.

کڵێسەی ئۆرتۆدۆکسدا بوونە بناخەی پاک کرنەوەی گیانەکی. ڕامانی تایبەتمەندیی ڕووسیاش هاتەوە پێش: «ئێمە دەبێت بۆ ڕێگەیەک بگەڕێین تایبەت بێت بە خۆمان».

ئەم بۆچوونە لە لایەن ناسیۆنالیستی مەسیحی Viktor Aksiutjits یشەوە پەرەی پێ درا. ئەم سەرلەنوێ ململانێی نێوان سلاڤۆفیل و ڕۆژاواخوازان دەهێنێتەوە بەر باس. Aksiutjits ڕێگەی ڕۆژاواخوازان ناسەلمێنێت: «ڕێگەی ڕووەو باپیران»، «ڕێگەی بونیاتنانەوەی فەرهەنگی ئۆرتۆدۆکسی و لەسەر بناخەی ئەو فەرهەنگەش بونیاتنانی ئاگایەکی جڤاکی، سیستەمێکی ئابووری و دەوڵەتێکی زیندەڵ لە تەک ئەم فەرهەنگە هەزار ساڵەیە»، «ڕێگەیەکی ڕووەو پاش نییە، ڕووەو پێشە»[82].

ناسیۆنالیستانی میانڕەو پێیان وایە ڕووسیا، بۆ دروستکردنەوەی ئەوەی لە سەردەمی کۆمیونیزمدا بە زیان چوو دەبێت ڕوو لە «ناخ» بکاتەوە. ئەمانە بیری ئیمپراتۆری و وێنای نوێ لێی، کە دەکاتەوە خەونی بوون بە زلهێز، ڕەت دەکەنەوە. بەڵام لای پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی پاراستنی ئیمپراتۆرییەکە شامەبەستە. ئەمان یەکیەتیی سۆڤیەتیش هەر بە نەریتی میللی ڕووسی دەژمێرن. ئەمان لە مانیفێستێکی ناسیۆنالیستانەدا خەڵک هان دەدەن بۆ خەبات و شۆڕش لە پێناوی پاراستنی «یەکیەتی و نەبەشیی نیشتیمان». دوازدە ناسیۆنالیستی ناوداری هاوڕێباز لە پشت ئەم مانیفێستە بوون، لەمانە نووسەرانی وەک Valentin Rasputin و Alexander Prokhanov. لەبەر ئەوەی پرۆچانۆڤ ڕۆمانسییانە باس لە شەڕ دەکات، ڕەخنەگران ناویان ناوە «بولبولەکەی سوپاسالار».

لیمۆنۆڤ Eduard Limonov لە هەموان ڕوونتر و یەکنەوازتر نوێنەرایەتی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی دەکات. ئەمیان نووسەری «مانیفێستی ناسیۆنالیزمی ڕووسانە»یە کە ساڵی 1992 بڵاوکرایەوە و سەرنجێکی زۆری ڕاکێشاوە[83]. لیمۆنۆڤ دەنووسێت، مەبەستی مرۆڤی ناسیۆنالیستی ڕووس ئەوەیە: «دەوڵەتێکی بەهێزی یەکگرتوو لە چێوەی ژیاری ڕووسیدا» بێتە دامەزراندن. بە دیدی ئەم ڕووسیا و یەکیەتیی سۆڤیەت دەوڵەتی کۆلۆنیالیست نەبوون. ئەم ئیمپراتۆرییە لە ڕێی شەڕەوە پێک نەهێنراوە بەڵکوو بەرهەمی «ژیاری ڕووسی» یە. لیمۆنۆڤ بەم شێوەیەی خوارەوە باوەڕی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی دەدەربڕێت: «هەرچی بۆ دەوڵەتەکەم باش بێت بۆ منیش باشە. هەرچی هەیە لە نێو دەوڵەتدا هەیە، هیچ شتێک لە دەرەوەی دەوڵەت نییە».

لیمۆنۆڤ دەڵێت سنووری ئێستای ڕووسیا لە تەک «سنووری سروشتەکی» ی ژیاری ڕووسی یەک ناگرنەوە. لەبەر ئەوە، سنوورە کۆمیونیستانە کۆنەکان دەبێت «دەستبەجێ دەستکاری بکرێن». تەنانەت سۆلژەنیتسین ـ یش دەڵێت ئەو هەرێمانەی زۆرینەیەکی زۆری ڕووسییان هەیە دەبێت بخرێنە سەر ڕووسیا. بەڵام ئەم کارە دەبێت لە ئەنجامی گەلپرسی و ڕێککەوتنی دەوڵەتانی بەرباس بێت.

---

82 *Westerners and Nativists Today*. Russian Studies in Philosophy, 1993.

83 ئەم مانیفێستە لە Sovetskaja Rossija 27.7.1991, 12.6.1992 بڵاوکرایەوە. ئەم گۆڤارە جاران ئۆرگانی کۆمیونیستانی ڕووس بوو بەڵام ئێستا خۆی بە »میللیی گەلێر» دەزانێت.

گرنگترین یەکەی جڤاک

لای سلاڤۆفیلی میانڕەو، دەوڵەت نا، میللەتی ڕووس گرنگترین یەکەیە. دەیسا میللەتی ڕووس چی دەگریتەوە؟ سۆلژەنیتسین دەڵێت ڕووس، ئوکراینی و ڕووسی سپی دەگریتەوە. ئەمانە هاوبەندییەکی مێژووکرد و زمانەکی پێک دێنن. گشت کۆمارە جوداکانی دیکە، هەر لە بالتیکەوە هەتا قەفقاس و نیوەندی ئاسیا، تەنانەت ئەگەر بۆخۆیشیان دوودڵ بن، دەبێت دەستبەجێ ئازاد بکرێن [«جودا بکرێنەوە«]. لەوەش بترازێ ئەگەر ئوکراینا و ڕووسیای سپیش، پێ لەسەر سەرخۆبوون داگرن، بێ گفتوگۆ دەبێت لێیان بسەلمێنرێت.

کەواتە ڕووسیا یەک لایەنانە دەبا «جودا بێتەوە«. تەنانەت لەو کۆمارانەش کە لەوانەیە بیانەوێت لە یەکیەتییەکەدا بمێننەوە. ڕووسیا دەسەڵاتی ئابووری و گیانەکیی زیادەی نییە بۆ وەڵاتانی دەراوسێی خەرج بکات. دەوڵەتکارێکی سەرەتای سەدەی بیستەم گوتبوی ئیمپراتۆریەکە «ناخی میللی ڕووس سیس دەکات». هاودەنگ لەگەڵ ئەمدا سۆلژەنیتسین دەڵێت: «ئێمە دەروەستی ئیمپراتۆری نادێین». کەواتە بەڵگەی ناسیۆنالیستانە هەیە دژ بە بیری ئیمپراتۆری. کە باس هاتە سەر داخوازیی سیاسی ئەم بۆچوونە دەڵێت ڕووسیا، بۆ بەرژەوەندی خۆی، دەبێت لە یەکیەتیی سۆڤیەت دەرچێت.

یەکەی بنەڕەتیی دووەم خێزانە. سۆلژەنیتسین دەڵێت خێزان «ئاڵقەی هەرە گرنگە بۆ ڕزگارکردنی ئایەندەمان»، لە ڕووسیادا خێزانی «ئاسایی» تاڕادەیەک ڕوو لە نەمانە. سۆلژەنیتسین وەک کۆنەوارێکی خاس دەڵێت ژن دەبێت دەرفەتی بۆ برەخسێ لە ماڵ دانیشێ بۆ منداڵ بەخێوکردن. وەها نەبێت خێزانی ژێر دروست نابێت.

پەیڕەوانی ئیمپراتۆری ناچارن میللەت بە شێوەیەکی جودا لەوەی سۆلژەنیتسین سەیر بکەن. ئەمان جەخت لەسەر لایەنی فرەمیللی وەڵاتەکە دەکەن نەک لەسەر لایەنی ڕووسیی ڕەسەن، گەلی ئەم دەوڵەتە بە «ڕووسیایی» ناو دەبەن نەک «ڕووس». (بەراوردی بکە بە «فینلاندی» و «فینی»).

ئیمپراتۆریخوازان پەنا دەبەنە بەر کڵێسەی ئۆرتۆدۆکس، هاوکات هانا بۆ «موسڵمان، بودایی و پرۆتێستانت» ی وەڵاتیش دەبەن. ئەمان نایانەوێت ڕووسیا بە وەڵاتێکی ئەورووپی دابنێن. هەر وەک لیمۆنۆڤ، ئەمانیش دەڵێن ڕووسیا وەڵاتێکی «یوراسیا Eurasia» یە و بەرژەوەندی میللی ڕووسیا پتر لە ئاسیا جێی دەبێتەوە. ئەم باوەڕە هێندە بەربڵاوە چەمکی «یوراسیزم Eurasism» ی جێ خستووە. ئەمە وێنەیەکە لە ناسیۆنالیزمی دەوڵەتیی سەرەتای سەدەی بیستەم. تایبەتمەندیی ڕووسیا، تاکفەرمانی (ئۆتۆکراتی) و پەیامی مێژووکردی ڕووسیا دەبێت لە ئیمپراتۆرییەکی «یوراسیایی» دا براستێنرێ و بەرانبەر «ئیمپراتۆری ئەتلانتی» ی ئەمەریکا بوەستێت.

کەواتە دوژمن لە «ڕۆژاوا»یە. ڕۆژاوایە خەریکە وەڵاتەکە لە ڕووی ئابووری و فەرهەنگییەوە دەکاتە کۆیلە. ڕۆژاوایە دەیەوێت ئیمپراتۆرییە کۆنەکە لەتلەت بکات بۆ ئەوەی بەسەریدا زاڵ بێت. تاوانکاری و فەرهەنگی نزمی گەلێر زادەی بازاڕی ئازادە کە هاوردەی ڕۆژاوایە.

گەر دوژمن لە ڕۆژاوا بێت ئەدی دۆست لە کوێیە؟ پشتیوانیی ناسیۆنالیستانی ڕووس لە سەربیا بیری کۆنی پانسلاڤیزمی بووژانەوە. سەربە هەم سلاڤی و هەم ئۆرتۆدۆکسن. لیمۆنۆڤ هێڵێکی دیکە دادەڕێژێت: ڕووسیا دەبێت لەگەڵ جیهانی موسڵماندا هاوپەیمان بێت. (خۆ پەڕاندنەوە لە شەڕی نێوان سەرب و موسڵمانانی بۆسنە، بۆ لیمۆنۆڤ کۆسپێکی گەورەیە). دەبێت لە ئاسیا، «لە زێدی دێرینمان»، بۆ دۆست بگەڕێن. «ئەوا هەزار

ساڵە» هەم کڵێسەی ئۆرتۆدۆکس و هەم ئیسلام دووچاری پەلاماردانی ڕۆژاوان. لەبەر ئەوە وەڵاتانی موسڵمان هاوپەیمانی سروشتەکیی ڕووسیان. تومەز لیمۆنۆف بڕوای بەو گوتە کۆنە هەیە کە دەڵێت: «دوژمنی دوژمنم دۆستمە».

جوونەیاریی ئاشکرا و شەڕانی پتر لە نێو چەندین وردەدەستەی ناسیۆنالیستی پەڕگیردا گەشە دەکات. «پرۆتۆکۆلی زانایانی سەهیۆن» سەرلەنوێ بۆ هاندان ڕەپێش دەخرێت. لە نێو بێژەرانی بیرکاردا پتر بە شێوەیەکی تیان پەلاماری جوو دەدرێت. تاوانی درندەکاریی ڕژێمی کۆمیونیستانە دەخرێتە ئەستۆی هەموو ئەو ڕێبەرە جووانەی بۆلشەڤیک. مەبەستیش گەردەن ئازادکردنی ڕووسە لەو تاوانانە. تاوانی سیاسەتی «هەرەسهێنان بە وەڵات» دەخرێتە ئەستۆی خەڵکی بیرکار و «دیمۆکرات». مەبەستیش لەمانە هەر ئەو هەموو نووسەر و سیاسەتمەدارەیە کە بە ڕیشە جوون.

هەڵبەت ئەرتەش جێگەیەکی تایبەتی هەیە لەو جڤاکەی لە وێنای ناسیۆنالیستاندا هەیە. پرۆچانۆڤ لە پەسنی ئەرتەشدا دەڵێت: «دوا ساختارێکی سەنتەراڵیە کە مابێتەوە بۆ پاراستنی ئیدیالی میللی». لیمۆنۆڤ دەڵێت: «ئامرازێکی شکۆمەندە، یەکەم پێوانەی ژیارمەندیی میللەتە«. هەڵبەتە خەیاڵ هەر لای زلێهێزیی ڕووسیایە. جگە لەوە ئەرتەش دەستاوێژێکە بۆ «پاراستنی» هەموو ئەو چەندین ملیۆن ڕووسەی گۆیا لە تازەدەوڵەتانی دەراوسێ دەکەونە بەر هەڵاوێردن - مامەڵەتجوداییان لەگەڵ دەکرێت.

مرۆڤنۆڕی

سۆلژەنیتسین دەڵێت، جڤاک ڕێک بەوە دەژی کە جوداوازیی تێدایە. یەکسانیی تەواو کە بەرپرسایەتیی کەسەکی تێدا نامێنێت سەر دەنێت بە ئێنترۆپی Entropy — ی جڤاکەوە، واتە بە «کوژانەوەی وزە» ی جڤاکەوە. (سۆلژەنیتسین ئەم چەمکە جڤاکناسییە بەکار دەهێنێت بۆ کە دەکاتەوە داوەستان Stagnation ی جڤاک لەبەر کزیی وزەی گۆڕانکاری).

ڕێچکەکانی ئەم بیرە سەر دەنێن بە وێنەیەکی مۆدێرن و تاڕادەیەک نەرمتری جڤاکی بەرەداری «زیندەڵ» ی ناسیۆنالیزمی سالارپەرست. ئەو سەرتەڵەی سۆلژەنیتسین ئاماژەی بۆ دەکات بریتییە لە کەسانی هەرە بلیمەتی دەستە هەمەجۆرەکانی کار و پیشە. تەنانەت زاراوەی «بەرە» زیندوو دەکاتەوە بۆ دەستەی هەمەجۆری پیشە Profession و جڤاک. لە نێو هەموو دەستەیەکدا، ئەوانەی لە هەموان پتر توانا، کارامە و ڕێزدارن دەبێت لە جڤاکدا پێگەی تایبەتیان خەڵات بێت. سۆلژەنیتسین داوا دەکات لە پەرلەماندا «خانەی سێیەم» یان بۆ تەرخان بکرێت و نۆرەیەکی ئامۆژگارانەیان بدرێتێ. کەواتە مەبەست نوێنەرایەتییەکی هاوئەرکانەیە. نوێنەرایەتیی پیشە (و کارزانی) دەبێتە تەواوکەر بۆ نوێنەرایەتیی سیاسیی ئاسایی. سۆلژەنیتسین بە دڵگەرمییەوە ڕاگواستە لە سلاڤۆفیلێکی سەرەتای سەدەی بیستەمەوە دەهێنێتەوە: «پێکهاتەی جڤاک هەتا باشتر لەسەر دەستەی جڤاکی بونیات نرابێت، هێزی ئافراندن تێیدا ڕوونتر خۆی ڕەپێش دەخات».

لە مانیفێستی ئێدوارد لیمۆنۆڤدا یەک وشەی کورتی تێدایە: «هاوئەرکەتی Corporatism». دیارە سازمانگەلی هاوبەرژەوەند و جڤاکی هاوپیشە دەبێت نۆرەیەکی بڕیاردەرانەیان بدرێتێ. لەوە زیاتر هیچ ڕوون ناکاتەوە بەڵام ڕێچکەی بیرەکەی ئاشکرایە و لە تەک ناسیۆنالیزمی سالاپەرستی وەڵاتانی دیکەدا تەواو هاوڕایە.

مێتودی گۆڕینی جڤاک

سۆلژەنیتسین لە بەرهەمی *Gulag Archipelago* دا سەرنجی دونیای بۆ کۆتێرۆری سیستەمی تۆتالیتاری سۆڤیەت ڕاکێشا. کاتێک دەکەوێتە شرۆڤەی چۆنیەتیی پەیدا بوونی ئەم سیستەمە، هەستە قووڵەکانی ئەم کۆنە زیندانییەی ئۆردوگا ئاشکرا دەبن. هەر زوو، ئەو دەمەی سیستەمی سۆڤیەت توند و تۆڵ دیار بوو، سۆلژەنیتسین دژی ئەوە بوو، لە خەباتی دژ بەم سیستەمە، مێتودی شۆڕشگێڕانە بەکار بهێنرێت. مێژوو فێری کردبوو دژ ڕاوەستێ بەرانبەر «گشت شۆڕش و گۆڕانکاریی چەکدارانە، تەنانەت ئەوانەی لە داهاتووشدا ڕوو دەدەن». ڕژێمی کۆمیونیست بەردەوام بێت، بەڵام نەرمتر، لای باشتر بوو نەک هەمدیس شۆڕشێکی دیکە. لەسەر ئەم بۆچوونەی چەندین ڕەخنەی لێ گیرا لەلایەن بزاڤی بەرهەڵستی لیبەراڵەوە.

سۆلژەنیتسین پێشنیازی پلەدارەتی Gradualism ی یەکنەواز دەکات بۆ ڕووسیا، گۆڕانکاری تێیدا پلەدار — هەنگاو بە هەنگاو – بێت. دەیەوێت دێمۆکراتی لە ژێرەوە بونیات بنرێت و بە هەنگاوی وردورد لە ماوەی چەندین ساڵدا ئەنجام بدرێت. ڕووسیا دەبێت بە کردەوە خۆی فێری پرۆسەی دێمۆکراتانە بکات. دەبێت لەسەر ئاستی کۆمیون و هەرێم دەست پێ بکات. هەتا ماوەیەکیش دەبێت هەڵبژاردن لەو ئاستانەدا تیان (ناڕاستەوخۆ) بێت.

لە بواری دیکەدا سۆلژەنیتسین هەوڵی داوە بیسەلمێنێت کە هەموو ڕژێمانی گشتگیر زادەی دێمۆکراتین نەک زادەی ڕژێمی سالاپەرستی پێش خۆیان. (ئەم بیردۆزەیە لە سەرەتادا مێژووناسی ئیسرائیلی J. L. Talmon دایڕشت). ئەوجا سۆلژەنیتسین ترسی لەوە هەیە دیکتاتۆرییەکی نوێ لەم بارە ئاژاوڵەی ڕووسیادا شین ببێت. ئەم بارەی ناوناوە «ئاپۆرەسالاری» (ئۆکلۆکراتی) Ochlocracy، ئەم چەمکەشی لە ئەریستۆی فیلەسووفی یۆنانستانەوە خواستووە، مەبەستیش لێی «ئاپۆرەفەرمانییەکە ڕووی لە ستەمکاری بێت». کەواتە بە بۆچوونی سۆلژەنیتسین، دێمۆکراتی لە ماوەی شۆڕش و نائارامیدا ئەوپەڕی مەترسی شینبوونی دیکتاتۆری بەدەمەوەیە. بە دیدی ئەم، باری ئێستای ڕووسیا لە زۆر ڕووەوە لە باری ڕۆژگاری پاش شۆڕشی فێبریوەری (شوبات) ی 1917 دەکات. ڕێک نۆ مانگ پاش فێبریوەری 1917، کودەتاکەی بۆلشەڤیک ڕووی دا و پاشان شەڕی نێوخۆ بەرپا بوو. بزاڤی سەربە سیۆسیالیزمی دەوڵەتی هەتا ئێستا دوو جار لە هەوڵی کودەتادا تێوە گلاوە. لە مانیفێستێکیاندا هاتووە: «لە نێو ڕووسیاییدا دەوڵەتکار هەن ئامادەن وەڵاتەکە بەرەو سەروەری بەرن، دوور لە سەرشۆڕی»، «بیریار و مرۆڤی داهێنەریش هەن پەی بە ئیدیالێک بەرن سەرلەبەر میللی بێ».

بیگومان ئێدوارد لیمۆنۆڤ خۆی بە یەکێک لەو بیریارانە دەزانێت. خەڵکی هان دەدا بۆ شۆڕشی میللی. گۆڕانکارییەکانی سەردەمی گۆرباچۆڤ Gorbachev و یەلتسین Jeltsin ی سەرکۆمار لای ئەم «کودەتان لە سەرەوە» و ڕەوایەتیی دێمۆکراتیانەیان نییە. ئەم بە پلەی یەکەم داوای هەڵبژاردنێکی نوێ دەکات کە ناسیۆنالیستان بگەیەنێتە دەسەڵات. بەڵام بێگومان مەبەستی دروستی ئەم کودەتا و تەکی شۆڕشگێڕانەیە بۆ دامەزراندنی ڕژێمێکی ناسیۆنالیستانە. نەک هەر مرۆڤی «دێمۆکرات» ی دزێنراو، بگرە کۆنە ئەندامانی

زنجیرەناوی Nomenclature ی کۆمیونیستی کۆن کە پاش هەڵگەڕانەوەکەش هەر مان، دەبێت لە دەسەڵات دوور بخرێنەوە. «چینێکی بێبەهرە و بێتوانا جێ چۆڵ دەکات بۆ ڕێبەری ڕاستەقینەی گەلێر و میللی ڕووس».

شێوازی حوکومڕانیی سیاسی

لەوە دەچێت سۆلژەنیتسین لە 1973 دا کە نامەکەی پێشکەش بە ڕێبەرانی سۆڤیەت کرد هێشتا لە نێوان دیمۆکراتی لە لایەک و نەریتی سالارپەرستی ڕووسی لە لایەک ڕاڕا بووبێت. لەو دەمەدا ئاماژە دەکات بەوەی ڕووسیاش نەریتی دیمۆکراتانەی هەبووە. لە شار و کۆمیونی جووتیارانی سەردەمی ناڤین Medieval دا ئەو نەریتە هەبووە. لە لایەکی دیکەوە سیستەمی سالارپەرستی میراتی سەدان ساڵە. سۆلژەنیتسین دەنووسێت: «دەڵێی دڵی خۆم بەوە دەدەمەوە کە ڕووسیا لە ماوەی هەزار ساڵدا لە ژێر سیستەمی سالارپەرستیدا بووە و گەل تێیدا بە ڕادەیەکی بەرز وزەی لەشەکی و بیرکارانەی خۆی هەتا سەدەی بیستەم پاشەکەوت کردووە«. سۆلژەنیتسین خۆی بەوە ئارام دەکاتەوە کە سیستەمی سالارپەرست، تەنانەت گەر بە ڕێبەرایەتیی کۆمیونیستانەش بێت، بسەلمێنرێت. مەرجیشی لێرەدا ئەوە بوو: دابەشینی دەسەڵات دەستوورەکی بێت، فەرمانڕەوایی قانوونبەند بێت، ئازادیی دەربڕین و تاڕادەیەکیش ئازادیی چاپەمەنی و هەروەها نوێنەرایەتییەکی گەلێری ئامۆژگارانە ڕێی ئازاد بێت.

بەرهەڵستکارانی دیمۆکرات لە سۆڤیەت ئەم بۆچوونانەی سۆلژەنیتسین – یان دایە بەر ڕەخنەی توند. ناودارترینیان ئەندرێ ساخارۆڤ Andrej Sacharov ی هەڵگری خەڵاتی ئاشتییە. ئەم بەوە ڕازی نەدەبوو فەرمانڕەوایی سالارپەرستی تەنها خاو بکرێتەوە. ئەو ڕەخنانەی سۆلژەنیتسین لە دیمۆکراتیی ڕۆژاوای دەگرت، ئەم ڕەتی دەکردنەوە. سۆلژەنیتسین هەراسان بوو لە «ئۆرژیا Orgy ی بەرەڵای نێو دیمۆکراتی» ی تایبەت بە دەمی هەڵبژاردن کە سیاسەتمەداران تێیدا پێشبڕکێیانە لەسەر ئەوەی «کێ پتر سەربە بەرەی ئاپۆرەیە«. هەراسان بوو لەوەی چارەنووسی میللەتان دەکەوێتە دەست زۆرینەی کاتییەوە. هەراسان بوو لە دەستەپەرستی، نزمیی ئاستی گیانی قوربانی لە پێناو میللەتدا و نزمیی ئاستی سالاریی دەوڵەت.

کاتێک ڕمانی کۆمیونیزم نێزیک بۆوە سۆلژەنیتسین بە تەواوی لایەنی هەم دیمۆکراتی و هەم نەریتی دیمۆکراتیانەی ڕووسی گرت. بەڵام چەندین خاڵی نەسەلمێنراوی سەرنج ڕاکێشی هێشتەوە. لە نێو بنگە دیمۆکراتییەکاندا لە هەموان پتر حیزبایەتیی دەدزێنێت. «بەرژەوەندی نەتەوەیی دەکەوێتە ژێر سێبەری بەرژەوەندی حیزبەوە«. «ڕکابەریی حیزبایەتی ویستی میللی دەشێوێنێت». بێگومان سۆلژەنیتسین ئیدیالی ڕووسی دەربارەی سۆبۆرنۆست Sobornost، بڕیاری هاوڕایی بێ دەنگدان، دەکاتە پارسەنگی دیمۆکراتیی حیزبی بە خۆی و فرەبەرەکییەکی تێیدایە.

سۆلژەنیتسین لە دیمۆکراتییەکی ڕووسانە دەگەڕا. ئەمەش دیمۆکراتییەکە تاڕادەیەک بێ حیزب و بێ کەمپێنی هەڵبژاردن. حیزب با هەبێت بەڵام تەنها هەڵبژاردنی تاکەکەسان ڕێی پێ بدرێت. لە ئەنجومەنی هەڵبژاردەدا نابێت ڕێ بدرێت گەلەکۆمەکی حیزبی دروست بێت. سەرکۆماری هەڵبژاردە ئەندامانی حکوومەت لە نێو خەڵکی پیشەوەر (پرۆفیشیوناڵ – کارزان Professional) دا دەست نیشان دەکات نەک لە ئەندامانی پەرلەمان.

وەک باسمان کرد سۆلژەنیتسین دەیەوێت دیمۆکراتیی ڕووسی وردەوردە و لە ژێرڕا هەڵچنێت. دەیەوێت «دیمۆکراتی نێوچەی بچووک» دامەزرێنێت. ئەوەیشی سەرنج ڕاکێشە کە داوای دیمۆکراتیی ناوچەیی ڕاستەوخۆ دەکات، لە نموونەی سویسرا. تەنانەت لەسەر ئاستی میللییش داوای گەلپرسی و دەستپێشخەریی گەلێر دەکات. ئەمەش مانای وایە ژمارەیەکی دیاریکراوی وەڵاتیان بتوانن گەلپرسی بسەپێنن. وا پێ دەچێت دیمۆکراتیی ڕاستەوخۆ لای سۆلژەنیتسین پارسەنگێک بێت بەرانبەر حیزبفەرمانی.

وێڕای ئەمەش ئەو ئەنجومەنی پیشەوەرانەی لەمەوبەر باسکرا دەبێت هەبێت و ناو بنرێت «دومای ئامۆژگار». ئەرکی ئەمیان بیروڕا دەربڕین و ئامۆژگارییە، بەڵام سۆلژەنیتسین دەیەوێت مافی ڤیتۆشی بداتێ بەرانبەر بە قانوونێکی بێتە پێشنیازکردن بەو مەرجەی دومای ئامۆژگار تەواو یەکڕا بێت.

پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی لە دۆزی شێوازی حوکومڕانیدا زۆر لێڵترن. لە نێو خۆیاندا ناتەبان. هەن شاپەروەرن بەڵام گەڕانەوەی خێزانی کۆنە قەیسەری ڕۆمانۆڤ Romanov ناسەلمێنن (گۆیا مانەوەی درێژخایەنیان لە ڕۆژاوا «تێکی داون»). ئەوەی پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی کۆ دەکاتەوە ڕەخنەیەکی توندی پڕ ڕکە لە سیستەمی سیاسیی یەلتسین Jeltsin ی سەرکۆمار. ئیدوارد لیمۆنۆڤ دەڵێت: «ڕۆژاوا» بە چەکی بیروڕای دیمۆکراتی و مافگەلی مرۆڤایەتی پەلاماری ڕووسیای داوە، ئەم چەکە لە بۆمبای ئەتۆم ترسناکتر. لیمۆنۆڤ دەنووسێت: ڕێی گەڕانەوە ڕووەو کۆمیونیزم و سیستەمە تاکپارتییەکەی، کە دەکاتەوە پارتیۆکراتی، بەستراوە. دەڵێت سیستەمی فرەپارتایەتی، هەڵبژاردن، دادپرسیی سەربەخۆ و چاپەمەنی ئازاد دەسەلمێنم. بەڵام ئەوەشی دەخاتە سەر کە ناسیۆنالیستی ڕووس داوا دەکات: «گشت ئەو پرنسیپانە دەبێت سەر فروو بن لە ئاست پرنسیپی هەرە بەرز: بەرژەوەندی میللیی ڕووس». ئەمەش هەر دەکاتەوە ڕێگرتن لە هەر بزاڤێک یان بۆچوونێک ناسیۆنالیستان بەدڵیان نەبێت.

پاش پارتیۆکراتیی کۆمیونیستانە و «دیمۆکراتاندنی زۆرەملێ» ی ڕۆژاوا، ڕووسیا دەبێت «سیستەمێکی میللی» هەڵچنێت. دەربارەی ئەمەشیان لیمۆنۆڤ هەر ئەوەندە دەڵێت کە دەبێت لەسەر بناخەی «ئامانجی کۆگەرایانەی گەلی ڕووسیایی» و بناخەی نەریتی کۆڕی زەویداران، واتە کۆمیونی جووتیاران، دامەزرێت. کەواتە بڕیاری یەکڕایی، ڕێککەوتنی بێ دەنگدان، دەبێت بە شێوەیەک تێهەڵکێشی ئەم سیستەمە بکرێت.

سازمانی ئابووری

سلاڤۆفیلان لە سەدەی نۆزدەیەمەوە گوتویانە سەرمایەدارەتی و پیشەسازەتیی ڕۆژاوا لەگەڵ خەسڵەتی گەلێری ڕووسی یەک ناگرنەوە. لەبری ئەوە دوو شێوەی بەرهەمهێنانی تایبەت بە ڕووسیایان کردۆتە پارسەنگ و هەردوو شێوەکەش کۆگەران. پیشەسازی دەبێت لە چێوەی هەرەوەزیدا بێت و کشتوکاڵیش لە کۆڕی زەویداراندا. کاتێک باس دێتە سەر ئایەندەی ئابووریی ڕووسیا سەرلەنوێ تایبەتمەندیی ڕووسیی وەها ڕەپێش دەخرێن. سلاڤۆفیلی هاوچەرخ پێیان وایە خەسڵەتی گەلێری کۆن لای ڕووس، لە ئاگای ون Subconscious یاندا، پارێزراوە و ئەو بیرکردنەوە بازاڕپەروەرەی ڕۆژاوا خەڵکی دووچاری هەراسانی Frustration و نامۆیی کردووە.

سلاڤۆفیل یەکسەر دەچنەوە سەر ڕووسیای سەدەی نۆزدەیەم. باس لەوە ناکەن تا چ ڕادەیەک پیشەسازیی دەوڵەتی و کۆلخۆزەکانی سەردەمی سۆڤیەتیش دەربڕینێک بوون لە خەسڵەتی گەلێری کۆگەرای میللی[84]. بەڵام لە نێو بەرەی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی، باڵی بۆلشەڤیکی ناسیۆنالیست ئەم خاڵە دەکەنە بەڵگەیەکی بەهێز. بەرهەڵستانی ڕیفۆرم ماوەیەکی درێژخایەن ڕێیان بەست لە دەرچوونی قانوونێک ڕێ دەدا بە تاکەکەسان ببنە خاوەن زەوی.

سولژەنیتسین یەکێکە لەوانەی تەواو یەکنەوازانە جڤاکی مۆدێرنی پیشەسازی، چ شێوەی ڕۆژاوای و چ شێوەی سۆڤیەتی، ڕەت دەکاتەوە. ڕەخنەی ئەم لە جڤاکی پیشەساز نێزیکە لەوەی ئێکۆلۆژیزمی ئەم سەردەمە دەیهێننە بەر باس. هەر زوو لە نامەکەی ساڵی 1973 دا بۆ ڕێبەرانی سۆڤیەت، سولژەنیتسین، سەرلەبەری ڕامانی گەشەندی ئابووری ڕەت دەکاتەوە و لەبری ئەوە داوای «ئابوورییەکی مەند» ی دەکرد گەشەندی تێدا نەبێت.

«گەشەندی ئابووری نەک هەر ناپێویستە، بگرە دارِزێنە«. بەرنامەکەی ئەوسای سولژەنیتسین خاڵی ڕادیکالی تێدا بوو وەک ئەوەی: ڕوو لە کشتوکاڵ بێت، بەرهەمهێنان لە ئەندازەی بەرتەسکدا بمێنێتەوە، پیشەی دەستی دەرفەتی خۆش بێت، شاری مەزن دروست نەکرێت، باڵەخانە نەبێت، بەرهەم هێنی ژینگەکوژ ڕێی لێ ببەسترێت، ئۆتۆمۆبیلی کەسەکی ڕێی لێ ببەسترێت. لە ڕۆژاوای سیبیریای کەممرۆڤ، جڤاکی وەها بونیات بنرێت.

سولژەنیتسین پاش ئەوەیش کە ڕێبەرانی سۆڤیەت دەسەڵاتیان نەما دیدی بنەڕەتیی خۆی بەرانبەر ئابووری هەر پاراست. (بەڵام پرۆژەی شکۆمەندی سیبیریا چی دی ناوی نەما). بە نموونە داوا دەکات یارمەتی دەوڵەتی تەرخان بێت بۆ شێوەی نەریتیی بەرهەمهێنانی پیشەی دەستی. دەیسا هەڵوێستی سولژەنیتسین لە دۆزی گرِگرتووی موڵکایەتیی کەسەکیی زەوی چۆنە؟

بە دیدی سولژەنیتسین کۆلخۆز نابێتە شێوەیەکی مۆدێرن لە کۆمیونی جووتیاران. ئەم دەڵێت کۆگەراندن Collectivization نە تەنها چینی جووتیارانی کۆنی ڕمان بگرە تارِادەیەک سەرلەبەری کشتوکاڵی ڕووسیای وێران کرد. کەواتە سولژەنیتسین دوودڵی ناکات لە پیادەکردنی موڵکایەتیی کەسەکیی زەوی. بەوەیش ڕێگەیەک دەگرێتە بەر Stolypin ی سەرەکوەزیرانی 1914 گرتیە بەر و تارِادەیەکیش بەو سنوورانەی ئەو دەمە. ڕووبەری ئەو زەوییەی دەبێتە موڵکی جووتیار دەبێت سنووردار بێت. زەویداریی مەزن نابێت ڕێگەی پێ بدرێت. تەنها تاکەکەس بۆی هەیە خاوەن زەوی بێت، کۆمپانیا و خەڵکی بیانی بۆیان نییە. سولژەنیتسین پێشنیازێکی سەرنج ڕاکێشی هەیە دەڵێت زەوی بە خۆڕایی دابەش بکرێت بەسەر کەسانی شارنشین گەر بیانەوێت پشتەو شار ڕوو لە گوند بکەن. دیدێکی کۆنەوار و وەرزێرانە هەیە دەڵێت: «لاوازبوونی زەویخوازی مەترسییەکی گەورەیە لەسەر خەسڵەتی گەلێر»، سولژەنیتسین تەواو لایەنگری ئەم دیدەیە.

---

[84] بۆ نموونە بڕوانە:

P. I. Smirnov, *Russia's Movement toward a Market Civilization and the Russian National Character.* Russian Studies in Philosophy, 1993.

بیانی نابێت ڕێی هەبێت ببێتە خاوەن زەوی، خاوەن سامانی سروشتەکی و بەتایبەتیش دارستان. سامانی میللی نابێت بفرۆشرێن بە سەرمایەداری بیانی. سولژەنیتسین دەڵێت ئەمە وەک ئەوەیە ڕووسیا بکەینە کۆڵۆنی. فرۆشتن بە دەرەوە مانای ئەوەیە ڕووسیا بە وەڵاتانی دیکە بڵێت: «وەرن ببنە سەروەری ئێمە«. ئەمە نابێت ڕوو بدات.

لیمۆنۆڤی ناسیۆنالیستی دەوڵەتی بەرنامەی هەیە بۆ «شۆڕشێکی ئابووریی میللی» تێیدا «ئابوورییەکی تێکەڵی ژیرانە» و »دادی جڤاکی» دەکاتە هاوکێشە. خاڵەکانی نێو بەرنامەکەی لێڵن، لەوەش دەچێت بەمەبەست وەهای لێ کرابێت. وێڕای ئەوەش دەکرێت چەند خاڵێکی کۆنکرێتی تێدا جودا جودا بکرێتەوە. کۆمپانیای گەورە دەبێت بە «خۆفەرمانیی کرێکاران» ببرێ بەڕێوە، نموونە لە یوگۆسلاڤیای کۆن یان هەر مۆدێلێکی هاوئەرکانەی دیکە، وەربگیرێت. بەوەش دەوڵەت نا، بەڵکوو کارمەندان، یان سازمانەکانیان، کاری خاوەن کۆمپانیای گەورە دەگێڕن. پیشەسازیی سەربە ئەرتەش دەبێت لە دەست دەوڵەتدا بمێنێت. لە بواری پیشەسازیی بچووکدا، وردەکۆمپانیا بۆی هەیە بەدەست تاکەکەسانەوە بن. کۆلخۆزەکان، لە بواری کشتوکاڵدا، نابێت بەزۆر بکرێنە موڵکی کەسەکی بەڵام دەبێت دەرفەت خۆش بکرێت، موڵکایەتیی هەم تاکگەرا و هەم کۆگەرا، شانبەشانی یەک هەبن. بەم شێوەیە لیمۆنۆڤ لە پەیڕەوانی دیکەی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی پتر بە پیر کشتوکاڵی کەسەکییەوە دەچێت. ئەوانەی دیکە لە باشترین باردا مەگەر ڕێ بدەن تاکە جووتیار زەوی لە کۆلخۆزەکان بە کرێ بگرێت.

هەڵبەت پێویست ناکات بڵێین پەیڕەوانی ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی و هەروەها بۆلشەڤیکانی میللی دژن بەرانبەر مۆدێلی بازاڕی ئازادی ڕۆژاوا. باشترین بەڵگە ڕاگواستەیەکە لە مانیفێستێکی ناسیۆنالیستانە، لەوێدا هاتووە کە بازاڕی ئازاد ڕووسیای بۆ «تاریکستانی سەردەمی ناڤین» ڕاپێچ کردۆتەوە. ئەوەتا پەرستنی «پارە، دەسەڵات، توندوتیژی و ئارەزووی لەشەکی» پیادە بووە. کەواتە هەڵچوونێکی ئاکارەکی بە ئادگاری پیوریتانیزمی ئاکارەکییەوە، لە پشت ئەم ڕەخنانەیە کە ناسیۆنالیستان لە بازاڕی ئازادی دەگرن.

لیمۆنۆڤ دەڵێت ماوەیەک لە «دیکتاتۆریی ئابووری» وەک شۆک تێراپی Shock Therapy [چارەسەرکردن بە شۆک «صدمە»] پێویستە بۆ لەناوبردنی جێ دەستی بازاڕی ئازاد. کۆنترۆڵێکی دژوار Rigorous ی نرخ دەبێت بسەپێنرێت. «کەساندن Privatization ی زۆرەملێ» ی پیشەسازی و کشتوکاڵ دەبێت بوەستێنرێت. لیمۆنۆڤ داوای «دەست تێوەردان Intervention ی دیکتاتۆریانە» دەکات لە ئابووریدا، ڕێسابەستی سەنتەراڵ، لە ڕێی نوێنەرانێکی خاوەن دەسەڵاتەوە.

ئوتوپیا

دەبێت ئەم شۆڕشە میللییەی ناسیۆنالیستی سەرپەڕ و بۆلشەڤیکی میللی پلانرێژی دەکەن چ وێنایەکی لە پشت بێ؟ لیمۆنۆڤ دەڵێت، ئەم شۆڕشە دەبێت ببێتە مایەی دروست بوونی «سیاسەتێکی میللیی ڕووسانە، هەم نێوەکی و هەم دەرەکی، و ئابوورییەکی میللیی وەها بەرژەوەندی گشت گرووپانی گەل بپارێزێت» و «ڕێبەری میللیی نوێ» بە وەڵات ببەخشێت. ئامانجی هەرە ڕوون ئەوەیە دەسەڵات و سەروەریی دەوڵەت دابمەزرێتەوە. لە ڕێی خەسڵەتی ئایدیۆلۆژیی نوێوە دەبێت دەوڵەتی ڕووسی ئەو دەسەڵاتە پەیدا بکاتەوە کە جاران یەکیەتیی سۆڤیەت هەیبوو.

سولژەنیتسین لافی دارِشتنی ئیدیالیێکی بێگەرد لێ نادات. بەپێچەوانە، جەخت لەسەر لایەنی نابێگەرد و ناتەواوی کارەکەی خۆی دەکات. ئافراندنی حوکومرِانییەکی «هۆشیارانە و دادپەروەرانە» کارێکی یەکجار سەختە. مەگەر تەنها لە رِێی هەوڵدان و نێزیکاندن Approximation، وردەوردە براستێنرێت. تەنانەت جڤاکە شادەکانی رۆژاوایش یەکجار دوورن لە بێگەردی. مرۆڤ دەبێت «بە چاوی تەواو کراوەوە، نەک بە شەیدابوونەوە» لەم جڤاکانە بروانێت.

وێنای سولژەنیتسین دەربارەی رِووسیایەکی نوێ هێزێکی ئوتوپیاکردی تێدایە. بەڵام ئوتوپیاکەی پتر رِووی لە رِابوردووە، لە وێنەیەکی ئیدیالی رِووسیای کۆنە. جڤاکێکە دوور لە گەشەندی ماددی و لە مەتێریالیزم. نە کەڵەرِێژی تێدایە و نە دەستکورتی. خەڵکی تێیدا سەرلەنوێ گەرِاونەتەوە ژینی ناخەکی خۆیانن. سیاسەت پلەی هەرە بەرزی نابێت. پلەی هەرە بەرز دەدرێت بەو رِەهەندە «گیانەکی» یەی هەردەم لە هزری رِووسیادا پتەو بووە.

سوپاسگوزاری

ئەم هاوکارانەم ئامۆژگاریی نرخداریان پێشکێش کردووم، سوپاسیان دەکەم:

Terry Carlbom, Chen Fengzhao, Karin Dahmström, Maud Eduards Sverker Gustavsson.

هەروەها سوپاسی Lena Jonsson ی ئەندامی پەیمانگەی سیاسەی دەرەوە دەکەم. سوپاسی گەرمم بۆ کتێبخانەی Carolina Rediviva و کتێبخانەی پەیمانگەی دۆزکاریی ئەورووپای ڕۆژهەڵات لە شاری ئوپسالا. سوپاسی ئەو شاگردانە دەکەم کە دەربارەی لایەنی فێرکارانەی کتێبەکە ڕای خۆیان دەربڕیوە.

* * *

ئەم تەرجەمەیە

لە تەرجەمەی ئەم کتێبەدا سوودی زۆرم لەم سەرچاوانە وەرگرتووە:

- زاراوەسازی پێوانە، مەسعوود محەمەد، بەغدا، 1988 – بەغدا.
- گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی چوارەم، 1976 – بەغدا. بەشی زاراوە زانستییەکان.

* * *

پێڕستی ناوی کەسان

Adorno, Theodor
Ahmad, Khursad
Aksakov, Konstantin
Aksiutjits, Viktor
Allison, Lincoln
d, Annunzio, Gabriele
ab Aquino, Thomas
Arrow, Kenneth
Bakunin, Mikhail
Barres, Maurice
de Beauvoir, Simone
Bebel, August
Bentham, Jeremy
Bernstein, Eduard
von Bismarck, Otto
Bryson, Valerie
Burke, Edmund
di Cavour, Camillo
Chomjakov, Aleksej
Cohn-Bendit, Gabriel
Cole, G. D. H
Collard, Andree
de Condorcet, Antoine
Crossman, Richard
Danilevskij, Nikolaj
Darwin, Charles
Deng Xiaoping
Disraeli, Benjamin
Dostojevskij, Fjodor
Dubček, Alexander
Durkheim, Emile
Dworkin, Ronald
Engels, Friedich
Fichte, Johann Gotlieb
-Firestone, Shulamith
Flach, Karl-Hermann
Freud, Sigmund
Friedman, Milton
Fukuyama, Francis
Gahrton, Per
Gandhi, Mohanddas
Gentile, Giovanni
Goldwater, Barry
Gorbachev, Mikhail
Gortz, Andre
Greer, Germaine
Habermas, Jürgen

Halsaa, Beatrice
Hayek, Friedrich
Heckscher, Gunnar
Hedenius, Ingemar
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
von Herder, Johann Gottfried
Herzl, Theodor
von Hindenburg, Paul
Hitler, Adolf
Hogg, Quintin
Jeltsin, Boris
Jiang Zein
Johannes Paulus II
Johannes XXIII
Kaltenbrunner, Gerd-Klaus
Kant, Immanuel
Kautsky, Karl
Keynes, John Maynard
al-Khadaffi, Muammar
Khamenei, Ali
Khomeini, Ayatollah
Kirk, Russell
Kjellén, Rudolf
Kollontay, Alexandera
Kossuth, Lajos
Kovac, Bogomir
Kristol, Irving
Kropotkin, Peter
Khrushchev, Nikita
Lenin, Vladimir Iljitj
Leo XIII
Leontiev, Konstantin
Lepage, Henri
Li Lanqing
Limonov, Eduard
Lin Piao
Lindman, Arvid
Lloyd George, David
Locke, John
Lonnrot, Elias
Malthus, Thomas
Mao Zedong (Mao Tse-tung)
Marcuse, Herbert
Maritain, Jacques
Martinet, Gilles
Marx, Karl
Maurras, Charls
Mazzini, Giuseppe
Michels, Robert
Mill, John Stuart
Millett, Kate
Mitchell, Juliet

Muhlenfeld, Hans
Mussolini, Benito
Naess, Arne
Napoleon
Nasser, Gamal Abdel
Nisbet, Robert
Niskanen, William
Nozick, Robert
Nyerere, Julius
Occhetto, Achille
Ohlin, Bertil
Pareto, Vilfredo
Paulus VI
Petain, Philippe
Pius XI
Pius XII
Plechanov, Georgij
Popper, Karl Raimund
Prokhanov, Alexander
Proudhon, Pierre-Joseph
Quisling, Vidkun
Rasputin, Valentin
Rawls, John
Ricardo, David
Rocco, Alfredo
Rousseau, Jean-Jacques
Russell, Bertrand
Sacharov, Andrej
Schmitt, Carl
Scruton, Roger
Smith, Adam
Snellman, Johan Vilhelm
Solzjenitsyn, Alexander
Sorel, George
Spengler, Oswald
Stalin, Josef
Stanton, Elizabeth Cady
Stolypin, Pjotr
Talmon, J. L.
Tingsten, Herbert
Tito, Josip Broz
Tolstoy, Leo
von Treitschke
Webb, Sidney
Weber, Max
Vico, Giambattista
Viereck, Peter
Wigforss, Ernst
Wojtyla, Karol
Wollstonecraft, Mary
Zjirinovskij, Vladimir

لیستی زاراوە کوردییەکان

ئابوورایەتی Economism

ئابوورەکی Economic

ئابووری Economy

ئاژاوڵە Chaos

ئاشکرا Explicit و نائاشکرا، ناوتوێژانە Implicit

ئافراندن: خوڵقاندن. ئافراندە: خالق، ئافەریدە: مەخلوق

ئاکارناسی Ethics

ئاکارەتی Moralism

ئاگا Consciousness

ئاگای ون Subconscious

ئامانجناسی: تێلیۆلۆژی Teleology

ئامراز Instrument

ئامرازەکی Instrumental

ئامرازەکیزم Instrumentalism

ئاوسان Inflation

ئایدیالیزم Idealism

ئایەتی Positive- بڕوانە نایەتی.

ئەتۆمایەتی Atomism

ئەزموونگەرانە Empirical

ئەزموونگەری Empiricism

ئەنارکیزم Anarchism

ئەندازەناسیGeometry

ئۆبژەکتیف - بابەتەکی- Objective

ئیمپێریالیزم Imperialism

ئێسکاتۆلۆژی، بنەتاناسی Eschatology

بابەت Objest

بارگۆزاندن Transformation

بان- دەوڵەت: لە دەوڵەت بەرزتر.

بان- ئایدیۆلۆژی: لە ئایدیۆلۆژی بەرزتر.

بان- تاکگەرا: لە تاکگەرا بەرزتر.

بژارخواز Revisionist

بژارەتی Revisionism

بەرهەمبەر Consumer

بەرهەمهێنانProduction

بەرڕیفۆرم: دەشێت ڕیفۆرم بکرێت Reformable

بەگزادە Noble

بنکەبەندی Institutionalization

بوونی هێزەکی Potential

بیردۆزە Theory

بیردۆز Theorist

بیردۆزەکییانە Theoretic

بیرکارەتی Intellectualism

بیرکاری Intellectual

بیرۆکراتاندن Bureaucratization

پاراستنایەتی Protectionism پاراستنی بەرهەمی خۆماڵی بە سەپاندنی گومرگی بەرز بەسەر بەرهەمی هاوردەدا.

پارەکاری Finance

پاکژی (فضیلە) Virtue

پەرلەمانەتی Parliamentarism

پەلەی ژیان Struggle for existence

پەڕگیرایەتی Extremism

پەڕگیرایەتیی ڕاستڕەو Right wing extremism

پەیمانی جڤاکی Social contract

پلەدارەتی Gradualism

پۆزەتیف: مافی پۆزەتیف Positive right

پیشە Profession

پیشەوەر Professional

پیوریتان Puritan پەیڕەوانی پیوریتانیزم

پیوریتانیزم Puritanism

پێشڕەو Avant- garde

پێشینەخواز Nostalgic

پێوەر Norm

پێوەرەکی Normative

تاکگەرا Individual

تاکگەرایانە Individualistic

تاکگەرایی Individualism

تەژەند Prosperity

تەوجیل: کۆکراوەی تەورات و ئینجیلە Bible

تۆتالیتار – گشتگیر – Totalitarian

جڤاک – کۆمەڵگە - Society

جڤاکی Social

جۆرایەتی Quality

جیهانگەرایەتی Cosmopolitanism

چارەنووس، قەزاوقەدەر Predestination

چەندایەتی Quantity

خوداناسی Theology

خۆئاگا Self-consciousness

دابەشکردن Distribution

دارماڵکردن: ڕێککردن

داروینایەتی، داروینیزم Darwinism

داروینایەتی جڤاکی، داروینیزمی جڤاکی Darwinism Social

داواگر: محامی، پارێزەر.

داوەستان Stagnation

دروستاندن: تەبریر، پاساوهێنانەوە

دژەبیرکارەتی Anit-Intellectualism

دژەتاکگەرایی Anti-Individualism

دژەسامی (دژەجوولەکە) Anti-Semitic

دژەشۆڕش Contra revolution

دژەهۆشگەرایی Anti-Rationalism

دژواتا Contrary

دژوەستان Contradiction

دەروێشایەتی Mystic

دەروونچێن Internalization

دەستبژێر: ئەلیت، سەرتەڵ

دەستبژێرەتی: ئەلیتیزم Elitism

دەوڵەتکار Statesman

دەوڵەتی خۆشگوزەرانی State Welfare

دوانەتی Dualism

دۆخگۆڕکێ Metamorphose

دیالەکتیک Dialectic

دیتەدەر: کەسێک ئەودیوی بەربەست و دیوار ببینێ

دیسەنتراڵاندن Decentralization

دیسەنتراڵیزم Decentralism

دێرین: سەردەمی دێرین Antiquity

دیمۆکراتاندن Democratization

دیمۆکراتیی نوێنەرەکی Representative Government

ڕادیکالیزم Radicalism

ڕاهێزان: بەهێزبوون، پێچەوانەی داهێزان.

ڕسکان Evolution

ڕەشەجووتیار Villain Serf

ڕەگەزپەرستایەتی Racism

ڕەمەک (غەریزە) ی خۆپارێزی Instinct of self-preservation

ڕەهایەتی Absolutism

ڕەواپەروەر Legitimist

ڕەوایەتی Legitimism

ڕووکار Aspect

ڕۆشنگەری: سەردەمی ڕۆشنگەری Enlightenment
ریفۆرم Reform
ریفۆرمکار Reformer
ریفۆرمکاری Reformation
ریفۆرمیزم Reformism
ریفۆرمیست Reformist
ڕێژەگەرایی Relativism
سەرتەڵ، دەستبژێر، ئەلیت
سەلمێنە Axiom
سەنتراڵ Central
سەنتراڵیزمی دیمۆکراتیانە Democratic centralism
سەندیکا: نقابە.
سوودخوازەتی Utilitarianism
سۆبژە: زات Subject
سۆبژەکتیڤ Subjective
سۆسە Intuition
سۆسەکرد Intuitive
سۆسیالیزم Socialism
سۆسیالیزمی میللیی National Socialism
سینیزم Cynicism
شارەدەوڵەت: Polis مەبەست دەوڵەتەکانی یۆنانی دێرینە کە بریتی بوون لە یەک شار و ناوچەکانی دەوروبەری شارەکە.
شەبەنگ: گازی شەبەنگی Nebulous
شۆڤینیزمی جڤاکی Social Chauvinism
فاشیزم Fascism
فراژووتن Development
فەلسەفەی تێکبەستە Philosophy Synthetic
فرەمیللی International
فرەنەتەوەیی Multinational
فیزیۆکراتیزم Physiocratism
فیودالەتی Feudalism
فێمینیزم Feminism
کارەکی: عملی
کەساندن Privatization
کەینزایەتی Keynesianism
کڵێسەدەوڵەت: دەوڵەتێک کڵێسە هەڵیسووڕێنێت.
کۆبەرهەم Mass Production
کۆچەرخ: Machinery
کۆدۆز: کۆمەڵێک دۆز و کێشە.
کۆرپۆراتی Corporative

کۆمیون (ناوچە) Commune

کۆمیونخوازەتی Communalism

کۆمیونیزم Communism

کۆنەپەرستی Reaction

کۆنەوار Conservative

کۆنەوارەتی Conservatism

کۆنەوارەتیی جڤاکی Social Conservatism

کۆنەوارەتیی سەرپەڕ Ultra Conservatism

کۆیەکی Collective

گلادیاتۆر Gladiator بەو کۆیلە و دیلانە دەگوترا کە بۆ ڕابواردنی خەڵکی ڕۆما، هەتا مەرگ زۆرانبازییان پێ دەکرا.

گەشەندی ئابووری Economic Growth

گومانەتی Scepticism

لاشەڕ Nonviolence

لیبەرالیزم Liberalism

لیبەرالیزمی جڤاکی liberalism Social

لێککاری Interaction

لێنینیزم Leninism

مارکسیزم – لێنینیزم Marxism- Leninism

مارکسیزم Marxism

مانەوەی هەرە لەبار Survival of the fittest

مرۆڤبین Personalistic

مرۆڤایەتی Humanism

مرۆڤی ئابوورەکی Homo economicus

مەتێریالیزم Materialism

مەتێریالیزمی مێژووکرد Historical materialism

مەرکانتیلیزم Mercantilism

مەزنەدەوڵەت: دەوڵەتی یەکجار فرەوانی وەک ئیمپراتۆریی ڕۆمان.

مەنیتاریزم Monetarism

مەنیتاریست Monetarist

میکانیزم Mechanism

میللی National

نابووتایەتی Pauperism

ناچارەتی Determinism

نازیزم Nazism

ناسیۆنالیزم Nationalism - ئینتەرناسیۆنالیزم Internationalism

نامۆبوون Alienation

ناهۆشگەرایی Irrationalism

ناهۆشەکی Irrational

ناوتوێژ Implication

ناڤین: سەردەمی ناڤین Middle ages
نایەتی Negative
نایەکرەو Inconsistent
نموونادن Idealization
نموونەدەوڵەت: دەوڵەتی نموونەیی.
نەبەش: شتێک دابەش نەکرێت.
نەریت Tradition
نەریتپاریز Traditionalist
نەریتپاریزی Traditionalism
نەریتپاریزیی ئەریستۆکراتانە Aristocratic traditionalism
نەریتەکی Traditional
نەزموو: تەجرەبەنەکراو، پێچەوانەی ئەزموو.
نوێکۆنەوارەتی Neoconservatism
نوێنەرەکی Representative
نۆرە Role
نێزیکاندن Approximation
نێو - سۆبژەکتیڤ ,Intersubjective
هاوردن Import
هەبووناسی: ئۆنتۆلۆژی Ontology
هەژارانە: پارەیەکە بە یارمەتی دەدرێت بە هەژاران.
هەژەند: کارەسات Catastrophe
هەمەکی Universal
هەمەکیەتی Universalism
هەمەڕەگەز Heterogeneous
هەناردن Export
هەڵاوێردن Distinction
هۆشگەرایی Rationalism
هۆشەکی Rational
هۆشەکیخواز Rationalist
هۆشی ڕوون Common
هۆیەکی Causal
هێمنکار Moderate
وەڵاتی: هاوزێد، هاونیشتمان، هاووەڵاتی
یەکڕەنگاندن Standardization
یوجینیک Eugenic
یورۆکۆمیونیزم Eurocommunism

«...»